

એકેક દૃષ્ટિવાર દૃષ્ટિઓનું વિશેષવર્ણન

(૧) મિત્રાદૃષ્ટિ

इदानीं प्रतिदृष्टि साकल्येनाङ्गयोजनामुपदर्शनयन्नाह—

હવે એકેક દૃષ્ટિવાર સંપૂર્ણપણે અંગયોજના સમજાવતાં કહે છે કે-

मित्रायां दर्शनं मन्दं, यम इच्छादिकस्तथा ।

अखेदो देवकार्यादावद्वेषश्चापरत्र तु ॥२१॥

ગાથાર્થ = મિત્રા દૃષ્ટિમાં મંદ દર્શન, ઈચ્છાદિક યમ, દેવકાર્યાદિમાં અખેદ, અને અન્યત્ર (દેવગુરુના કાર્યાદિમાં ન વર્તનારા ઉપર) અદ્વેષ હોય છે. ॥૨૧॥

ટીકા - “મિત્રાયાં”-દૃષ્ટૌ, “દર્શનં મન્દં”=સ્વલ્પો બોધઃ, તૃણાગ્નિ-કણોદ્દ્યોતેન સદૃશઃ। “યમ”=અહિંસાદિલક્ષણઃ, “ઇચ્છાદિકસ્તથા”=યથોક્તં-“અહિંસાસત્યાસ્તેય-બહ્વાચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ”। એતે ચ “ઇચ્છાપ્રવૃત્તિસ્થૈર્યસિદ્ધિભેદા” ઇતિ વક્ષ્યતિ । “અખેદો-દેવકાર્યાદૌ”-આદિશબ્દાદ્ ગુરુકાર્યાદિપરિગ્રહઃ । તથા તથોપનત એતસિંમસ્તથાપરિતોષાન્ન ખેદોઽત્ર અપિ તુ પ્રવૃત્તિરેવ । શિરોગુરુત્વાદિદોષભાવેઽપિ ભવાભિનન્દિનો ભોગકાર્યવત્ ।

વિવેચન :-મિત્રા^૧ નામની પ્રથમદૃષ્ટિનું વર્ણન હવે ગ્રંથકારશ્રી વિશેષે સમજાવે છે.

(૧) મન્દબોધ = આ દૃષ્ટિમાં થયેલો બોધ (જ્ઞાન-પ્રકાશ) અતિશય મંદ હોય છે તૃણના અગ્નિકણના પ્રકાશની સાથે સમાન હોય છે. તૃણનો અગ્નિકણ અલ્પજીવી (અલ્પકાળ રહેનાર) હોય છે. અલ્પવીર્યવાન્ (અતિશય અલ્પ બળવાળો) હોય છે. અને દૃઢ સંસ્કાર કરાવવામાં અપટુ= (અસમર્થ) હોય છે. યમકીને શીઘ્ર ચાલ્યો જાય છે. તેવી રીતે મિત્રાદૃષ્ટિકાલે થયેલો પદાર્થનો બોધ અલ્પકાળ જ રહેનાર છે. અલ્પ બળવાળો છે. તેથી જ જ્ઞાનના દૃઢસંસ્કારોનો અનુત્પાદક છે. પ્રગટ થતાંની સાથે જ નષ્ટ થવાના સ્વભાવવાળો છે. તેથી આ બોધ વિકલ છે. પાંગળો છે. આ બોધકાલે પરમાર્થતત્ત્વની ઓળખાણ ન હોવાથી દેવ અને ગુરુને કરાતાં વંદનાદિ કાર્યો દ્રવ્યથી થાય છે. ભાવથી શૂન્ય હોય છે.

૧. નામની સાર્થકતા-મિત્રા દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને મંદ-મંદ પણ જે જ્ઞાનપ્રકાશ થયો છે તે જ્ઞાનપ્રકાશ આ આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવામાં હિતેચ્છુ મિત્રની જેવો હોવાથી આ જ્ઞાનપ્રકાશ (દૃષ્ટિ)ને મિત્રા કહેવાય છે.

(૨) **યમનામનું યોગાંગ** = આઠ અંગમાંથી યમ નામનું પ્રથમ અંગ અહીં હોય છે. યમ એટલે અહિંસાદિ પાંચ વ્રત. તથા તેના ઈચ્છાદિ ચાર પ્રતિભેદોને પણ યમ કહેવાય છે. (જુઓ આ જ ગ્રંથમાં ગાથા ૨૧૪થી ૨૧૮) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ છે. તેની તરતમતા પ્રમાણે ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એમ ચાર ચાર દરેક યમના પ્રતિભેદો છે. આ યમો એટલે વ્રતો અશુભી અને સર્વથા એમ બન્ને રીતે પણ હોઈ શકે છે. તેને અણુવ્રત અને મહાવ્રત કહેવાય છે. આ વ્રતો લેવાથી જીવોની હિંસા વગેરે પાપોથી અટકી જવાય છે. તેથી ચિત્તમાં યોગની યોગ્યતા વધારે વધારે પ્રગટે છે. સંકલ્પેશ દૂર થાય છે. તેના દ્વારા યોગદશા મેળવી શકાય છે. એટલે અહિંસાદિ વ્રતોથી ચિત્તની સંકલ્પેશવૃત્તિનો અભાવ થવા દ્વારા યોગપ્રાપ્તિની નજીક પહોંચાય છે. આ પ્રમાણે અહિંસાદિ વ્રતો યોગ પ્રાપ્તિનું કારણ હોવાથી યોગના અંગ તરીકે કહેલ છે. (અહિંસાદિને સમજવા માટે હિંસાદિના અર્થો જાણવા તત્ત્વાર્થસૂત્ર જોવું.)

પાપનો ભય લાગવાથી અહિંસાદિ વ્રતો લેવાની ભાવના થવી તે ઈચ્છા, વ્રતો સ્વીકારવાં તે પ્રવૃત્તિ, વ્રતો સ્વીકાર્યા પછી આવતા ઉપસર્ગ-પરિષહાદિમાં સ્થિર રહેવું તે સ્થૈર્ય, અને તેમાં પારંગત થઈ નિર્દોષપણે પાળવું તે સિદ્ધિ.

આ પ્રમાણે જેમ અહિંસા પાળવાની ઈચ્છા, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ, અહિંસામાં સ્થિરતા અને અહિંસાની સિદ્ધિ એમ ચાર ભેદ થાય છે તેમ સત્ય અચૌર્ય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહના પણ ચાર ચાર ભેદો જાણવા, તે સર્વે યોગપ્રાપ્તિના પ્રથમ અંગ સ્વરૂપ છે.

(૩) **ખેદ દોષનો ત્યાગ** = દેવનું કાર્ય, આદિ શબ્દથી ગુરુજીનું કાર્ય, અને તેમાં લખેલા આદિ શબ્દથી ધર્મનું કાર્ય આ ત્રણે પ્રકારનાં કાર્યો કરવામાં આ મિત્રા દૃષ્ટિવાળો જીવ ખેદ ન પામનાર, થાક ન લગાડનાર હોય છે. આ દૃષ્ટિમાં દેવ-ગુરુ અને ધર્મનો એવો રંગ લાગી જાય છે. કે તેઓનાં **તથા તથા** -તેવા તેવા પ્રકારનાં **एतस्मिन् उपनते**-સેવા-ભક્તિ-વૈયાવચ્ચાદિ આ કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છે તે **તથા પરિતોષાત્** - તે તે કાર્યો કરવાના આનંદથી એવો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે કે **न खेदोऽत्र**-તે જીવ અહીં અલ્પ પણ ખેદ પામતો નથી, થાકતો નથી, **अपि तु**-પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા આવા કાર્યો કરવાના અદમ્ય ઉત્સાહથી, અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસથી અને હૈયાના અત્યંત ઉદ્દરંગથી તેમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે. થાકતો નથી. **प्रवृत्तिरेव**-પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરે છે. જેમ ભવાભિનંદી જીવો **शिरोगुरु-त्वादि-दोषभावेऽपि-** માથું ભારે થવું, માથું દુઃખવા આવવું ઈત્યાદિ કારણે શરીર અસ્વસ્થ હોય તો પણ ભોગકાર્યોની પ્રીતિવિશેષ હોવાથી ઘણા ઉત્સાહથી ભોગકાર્યમાં પ્રવર્તે છે તેમ આ જીવ પણ શરીર અસ્વસ્થ હોવા છતાં પણ દેવ-ગુરુ-અને ધર્મના કાર્યોમાં વિના ખેદે પ્રવર્તે છે.

ગાથા : ૨૧

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૦૭

જે જીવને જે ગમતું હોય છે. તે કાર્ય ન કરનારા ઉપર પ્રકૃતિભાવે જ તે જીવને દ્વેષ આવી જાય છે. પરંતુ આ જીવ દેવ-ગુરુનાં કાર્ય ન કરનારા જીવો ઉપર દ્વેષ અલ્પ પણ કરતો નથી.

**અદ્વેષશ્ચામત્સરશ્ચ અપરત્ર ત્વદેવકાર્યાદૌ, તથા તત્ત્વવેદિતયા માત્સર્યવીર્યબીજ-
ભાવેઽપિ તદ્ભાવાઙ્કુરાનુદયાત્તત્ત્વાનુષ્ઠાનમધિકૃત્ય કર્મણ્યાશયઃ । અતોઽસ્યાપરત્ર ન
ચિન્તા, તદ્ભાવેઽપિ કરુણાંશબીજસ્યૈવેષત્સ્ફુરણમિતિ ॥૨૧॥**

(૪) પોતાને દેવ-ગુરુ-ધર્મનું કાર્ય કરતાં થાક-પરિશ્રમ-ખેદ લાગતો નથી, તથા બીજા કોઈ આત્માઓ કે જેઓ હજુ આ ભૂમિકા સુધી આવ્યા નથી. તેવા જીવો દેવ-ગુરુ-અને ધર્મના કાર્યાદિમાં ન વર્તતા હોય તો તેઓને દેખીને તેઓ પ્રત્યે દ્વેષ-મત્સર ઉપજતો નથી. અપરત્ર અદ્વેષ હોય છે. એટલે કે ઉપેક્ષાવૃત્તિ હોય છે. તેમના પ્રત્યે ઘૃણા-તિરસ્કાર કે અપમાનાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી, જો કે માત્સર્યભાવ એ દ્વેષાત્મકવીર્ય પ્રગટ થવાનું બીજ જે (કષાયોદય) છે. તે સત્તામાં હોવાથી ઉદયમાં આવી શકે તેમ છે તો પણ તત્ત્વવેદી હોવાના કારણે, (બીજો આત્મા દેવ-ગુરુ-ધર્મના કાર્યમાં ન પ્રવર્તે તેમાં આપણને કંઈ નુકશાન થતું નથી આપણે શા માટે ગુસ્સો કરવો જોઈએ તે જીવ પણ કર્મને પરવશ છે. દયાને પાત્ર છે. એવું વિચારીને) તદ્ભાવાઙ્કુર= તે દ્વેષભાવના અંકુરાઓનો અનુદયાત્ ઉદય ન થવા દેવાથી, તેનો ઉપશમ કરવાથી મારુ હિત-કલ્યાણ શામાં છે ? એટલા તત્ત્વાનુષ્ઠાનમ્ તત્ત્વભૂત અનુષ્ઠાન માત્રને જ આશ્રયીને પોતાનું હિત કરે તેવા કાર્યમાં આશય (ચિત્ત) લગાવે છે. તે પોતાના કાર્યમાં જ મશગૂલ રહે છે. પરના અદેવ-ગુરુ કાર્યાદિ તરફ નજર નાખતો નથી કે જેથી દ્વેષના અંકુરાનો ઉદય થાય. અતઃ=આ કારણથી આ જીવને અપરત્ર=અન્યજીવોના અદેવ-ગુરુકાર્યાદિની ચિંતા-વિચારણા હોતી નથી, અથવા તદ્ભાવેઽપિ= કદાચ પરજીવની ચિંતા થાય અને તે પરજીવો દેવ-ગુરુના કાર્યમાં નથી પ્રવર્તતા અથવા કુત્સિત દેવ-ગુરુના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે. તે જોઈને કદાચ તેમના સંબંધી વિચારો આવે તો પણ તેઓ પ્રત્યે કરુણાંશ બીજસ્યૈવેષત્સ્ફુરણમ્ કરુણાનાં જ અંશબીજ કંઈક અંશે ઉછળે છે. અરે ! બીચારા આ જીવો આવા ઉપકારી દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રાપ્ત થવા છતાં તેવા ઉપકારીઓના કાર્યોની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર ભોગકાર્યમાં જ પ્રવર્તે છે. તેઓનો ક્યારે ઉદ્ધાર થશે ? ઉપકારી એવા દેવ-ગુરુ અને ધર્મનું કાર્ય ન કરનારા અને કુત્સિત દેવાદિનું કાર્ય કરનારા એવા આ પર જીવોનું પણ કલ્યાણ થાઓ. એવી કરુણાનાં બીજની જ કંઈક સ્ફુરણ થાય છે.

આ પ્રમાણે પરજીવ ઉપર કરુણા કરે છે.

ટીકાકારશ્રીએ “અદ્વેષ”નો જે અર્થ કર્યો છે. તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા, પરંતુ અદ્વેષનો એવો અર્થ પણ થાય છે કે આ જીવ અનાદિકાળથી ઓઘદૃષ્ટિવાળો અને ગાઢ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો હતો, તેથી દેવ-ગુરુની ભક્તિ આદિ કાર્યમાં તેને ઘણો જ દ્વેષ વર્તતો હતો. દેવ-ગુરુની સેવા-ભક્તિના કાર્યનું નામ આવે તો આ જીવને ગુસ્સો આવતો હતો અને આ જીવ તે કાર્ય કરવાના અવસરમાંથી ભાગી જતો હતો, તેને બદલે યોગદૃષ્ટિ શરૂ થવાથી, અને મિથ્યાત્વ મંદ થવાથી હવેથી દેવ-ગુરુની સેવા-ભક્તિના કાર્યમાં દ્વેષ થતો નથી. પરંતુ અદ્વેષ થાય છે એમ અહીં દ્વેષના અભાવરૂપ ગુણ સમજવો. આ અર્થ પણ સંગત છે. ધર્મના કાર્યોમાં હવે આ જીવને અદ્વેષ હોય છે. (તથા ધર્મનાં કાર્યો ન કરનારા ઉપર પણ આ જીવને અદ્વેષ હોય છે.)

अस्यां दृष्टौ व्यवस्थितो योगी यत्साधयति तदभिधित्सयाऽऽह—

આ દૃષ્ટિમાં રહેલો યોગી જે સાધે છે તે જણાવતાં કહે છે-

કરોતિ યોગબીજાનામુપાદાનમિહ સ્થિતઃ ।

અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥૨૨॥

ગાથાર્થ = અહીં રહેલો (મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલો) આત્મા મોક્ષનાં અવન્ધ્ય કારણ બને એવા પ્રકારનાં યોગનાં બીજો પ્રાપ્ત કરે છે એમ યોગાચાર્ય મહાત્મા પુરુષો કહે છે. ॥૨૨॥

ટીકા-“કરોતિ”-તત્ત્વકરણેન, “યોગબીજાનાં”-વક્ષ્યમાણલક્ષણાનાં, “ઉપાદાન”-ગ્રહણમ્ । “ઙ્હ સ્થિતો”-મિત્રાયાં દૃષ્ટૌ મૈત્રો યોગીત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટાનાં યોગબીજાના-મિત્યાહ-અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનાં ઙ્હિતિ । ન હિ યોગબીજં ન યોગફલં નામ । યોગશ્ચ મોક્ષફલ ઙ્હિતિ । “ઙ્હિતિ યોગવિદો”=વિશિષ્ટા એવ યોગાચાર્યાઃ વિદુરિતિ જાનતે ॥૨૨॥

વિવેચન :- આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં આવેલો આત્મા હવે પછીની ૨૩મી ગાથામાં કહેવાતાં યોગનાં બીજને ગ્રહણ કરે છે. પ્રાપ્ત કરે છે. જે યોગનાં બીજ મોક્ષનું અવન્ધ્ય (નિષ્ફળતા વિનાનું) કારણ બને છે. જેમ બીજ ભૂમિમાં વાવ્યું હતું, તેને ખાતર, પાણી અને પવન વગેરેનો સંયોગ મળતાં મોટું વૃક્ષ બને છે. જેમાંથી કાળાન્તરે અવશ્ય ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ અહીં (મિત્રા દૃષ્ટિમાં) આવેલો જીવ યોગનાં સુંદર બીજ પ્રાપ્ત કરે છે. ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં આ બીજ વવાય છે. (ઠસાવાય છે) કે જેમાંથી સત્શાસ્ત્ર-સદ્ગુરુ અને તેઓની શ્રદ્ધારૂપી ખાતર, પાણી, પવન વગેરે મળતાં “મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ” થવા રૂપ યોગાત્મક મહાવૃક્ષ ઉગી

ગાથા : ૨૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૦૯

નીકળે છે. તેમાંથી કાળાન્તરે અવશ્ય મોક્ષરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. વડના બીજમાંથી વડવૃક્ષ ઉગે, અને તેના ઉપર વડના ટેટા રૂપ ફળ આવે, ગોટલી રૂપ બીજ વાવવાથી આમ્રવૃક્ષ ઉગે, અને તેના ઉપર મધુર આમ્રફળ આવે. એવી જ રીતે હવે જણાવતાં યોગનાં બીજ મનરૂપી ભૂમિમાં વાવવાથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ યોગાત્મક વૃક્ષ ઉગે છે કે જેમાંથી કાલાન્તરે અવશ્ય મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આ બીજ મુક્તિનું અવન્ધ્યકારણ બને છે.

આ યોગબીજ યોગરૂપ ફળને નથી આપતું એમ નહીં, પરંતુ આપે જ છે. અર્થાત્ ચિત્તમાં યોગબીજ વાવવાથી ફળ આપે જ છે. યોગ બીજ વાવવાથી વિશેષ વિશેષ યોગની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ વૃક્ષ ઉગે જ છે. એ જ યોગબીજનું ફળ છે અને યોગરૂપ જે વૃક્ષ ઉગ્યું છે તે અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળને આપનાર જ બને છે.

સારાંશ કે યોગબીજથી યોગાત્મક વૃક્ષ થાય છે અને યોગાત્મક વૃક્ષથી મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યોગના બીજના ઉપાદાન (ગ્રહણ)થી આ યોગીનો ઉપાદાન કારણભૂત આત્મા જ બદલાઈ જાય છે. પૃથ્વી-પાણી-અને વાયુના સંયોગથી વાવેલું બીજ અખંડિતમાંથી ખંડિત થઈ અંકુરાના ઉત્પાદન ભણી આગળ વધે છે એ જ ન્યાયે યોગબીજના ગ્રહણથી આત્મારૂપે જે ઉપાદાન કારણ છે તે બાધક ભાવોને ત્યજીને સાધકભાવ ધારણ કરે છે. આ આત્મા જે ભવાભિનન્દી હતો, તે હવે આત્માર્થના આનંદને માનનાર બને છે. પુદ્ગલસુખના આનંદને બદલે પરમાર્થતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આનંદ માને છે. અત્યાર સુધી દૃષ્ટિ અંધ હતી, જન્માંધ હતો, હવે કંઈક અંશમાત્ર દૃષ્ટિ ખૂલે છે. જો કે હજુ આ દૃષ્ટિ કંઈ બહુ ખૂલી નથી. તો પણ કંઈક ખૂલી હોવાથી સર્વથા દૃષ્ટિહીન કરતાં આદ્યું-પાતળું દેખવાથી અપાર આનંદ થાય છે તેમ આ અવસ્થામાં પરમાર્થતત્ત્વનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરતાં આનંદ ઉપજે છે.

આ રીતે “યોગબીજ”ના રોપણથી જન્મ જ બદલાઈ જાય છે. વિષયસુખો તરફ ઉદાસીનતા આવતી જાય છે. સમ્યગ્શાસ્ત્ર, સમ્યગ્ શ્રદ્ધા, અને સદ્ગુરુના જ સંયોગોની રઠ લાગે છે. તેનાથી વારંવાર જ્ઞાનપાન કરતાં આ જીવ કાળાન્તરે સંસારસાગર તરી જાય છે. એમ વિશિષ્ટ એવા (એટલે કે જ્ઞાની એવા) યોગાર્ય મહાપુરુષો જાણે છે.

સામ્પ્રતં યોગબીજાન્યુપન્યસ્યન્નાહ—

હવે યોગનાં બીજ જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

જિનેષુ કુશલં ચિત્તં, તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં, યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥૨૩॥

૧૧૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૩

ગાથાર્થ = (૧) જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે શુભભાવવાળું ચિત્ત, (૨) તેઓને નમસ્કાર કરવો, (૩) અતિશય શુદ્ધ પ્રણામાદિ તેઓને કરવા આ ત્રણ અનુત્તમ (પરમશ્રેષ્ઠ) યોગબીજ છે. ॥૨૩॥

ટીકા - “જિનેષુ” ભગવદર્હત્સુ । “કુશલં ચિત્ત-” દ્વેષાદ્યભાવેન પ્રીત્યાદિમત્, અનેન મનોયોગવૃત્તિમાહ । “તન્નમસ્કાર એવ ચ” જિનનમસ્કાર એવ ચ તથા મનોયોગ-પ્રેરિત ઇતિ, અનેન તુ વાગ્યોગવૃત્તિમ્ । “પ્રણામાદિ ચ”-પચ્ચાઙ્ગાદિલક્ષણં । આદિ શબ્દાદ્-મળ્ડલાદિગ્રહઃ । “સંશુદ્ધ”-ઇત્યસંશુદ્ધવ્યવચ્છેદાર્થમેતત્ । તસ્ય સામાન્યેન યથાપ્રવૃત્તિ-કરણભેદત્વાત્તસ્ય ચ યોગબીજત્વાનુપપત્તેઃ । એતત્સર્વમેવ સામસ્ત્યપ્રત્યેકભાવાભ્યાં “યોગ-બીજ”-મોક્ષયોજકાનુષ્ઠાનકારણમ્ “અનુત્તમમ્” ઇતિ સર્વપ્રધાનં વિષયપ્રાધાન્યાદિતિ ॥૨૩॥

વિવેચન :- યોગનાં બીજ ત્રણ છે. જે અહીં મિત્રાદૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત, (૨) સ્તુતિ બોલવા દ્વારા તેઓને કરાતું શીર્ષનમન તે નમસ્કાર, અને (૩) પાંચે અંગો નમાવવા પૂર્વક કરાતો પ્રણામ. આ ત્રણ અનુત્તમ (પ્રધાન-શ્રેષ્ઠ) યોગનાં બીજ છે.

જેઓએ મૂલથી સર્વથા રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો છે. સંપૂર્ણ વીતરાગાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. અને ત્રણે લોકના સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના સર્વપર્યાયોના ભાવો સાક્ષાત્ જાણ્યા છે. પૂર્ણપણે સર્વજ્ઞ થયા છે. એવા અરિહંત પરમાત્માને જિન કહેવાય છે. તે જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે ચિત્તનું કુશલપણું થવું. ચિત્તમાં શુભભાવનું નીપજવું તે પ્રથમ યોગબીજ છે. અનાદિકાલીન મિથ્યાત્વમોહના ઉદયથી એકેન્દ્રિય આદિના અનેક ભવોમાં પરમાત્મા જેવું કોઈ નામ સાંભળ્યું જ ન હતું, અને પંચેન્દ્રિયના કોઈ કોઈ ભવોમાં કદાચ સાંભળ્યું હશે તો પણ સ્ત્રીરાગી અને શસ્ત્રધારી એવા કુત્સિત દેવોમાં આ જીવે પરમાત્મપણાની બુદ્ધિ કરેલી છે. વીતરાગપરમાત્મા પ્રત્યે તો દ્વેષ-અરુચિ-નાપુશીભાવ જ વર્ત્યો છે. કારણ કે વીતરાગ ભગવાન્ વીતરાગ હોવાથી શું લાભ આપવાના છે ? આવી બુદ્ધિના કારણે ત્યાં દ્વેષ જ હતો. તે દ્વેષ ટાળીને તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ પેદા થવો, હૃદયમાં બહુમાન થવું, ભક્તિનો ભાવ પ્રાપ્ત થવો એ જ કુશલચિત્ત કહેવાય છે. કોઈ પણ એક પદાર્થ પ્રત્યે જ્યાં સુધી દ્વેષ હોય છે. ત્યાં સુધી તેમના પ્રત્યે પ્રીતિ-ભક્તિ-બહુમાન-પૂજ્યભાવ આવતો નથી. તેથી અહીં આ જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે દ્વેષાદિનો (દ્વેષ-અરુચિ-તિરસ્કાર-નાપુશીભાવનો) અભાવ થવાથી પ્રીતિભાવ-ભક્તિભાવ-પૂજ્યભાવવાળું જે ચિત્ત બને છે. તે પ્રથમ યોગબીજ છે. કે જે મનની શુદ્ધિને જણાવે છે. અને તેનું કુશલચિત્ત એવું નામ છે.

ગાથા : ૨૩

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૧૧

હૃદયમાં પૂજ્યભાવ-ભક્તિભાવ આવ્યા પછી તેવા પ્રકારની ભક્તિભાવનાથી ભરપૂર મનના અદમ્ય ઉત્સાહના બળે નીકળતો સ્તુતિ-પ્રાર્થના અને ગુણગાન કરવા રૂપ અભૂતપૂર્વ વચનોચ્ચાર તથા તે બોલવા પૂર્વક કરાતું શીર્ષનમન તે નમસ્કાર નામનું બીજું યોગબીજ છે. જેના પ્રત્યે દ્વેષ ટળ્યો, હૃદયમાં પ્રીતિ-ભક્તિ-બહુમાન જન્મ્યું, તેમના ગુણગાન સહજભાવે આવી જ જાય છે. કોઈપણ જાતની પ્રેરણા કરવી પડતી નથી. ગુણગાન આવ્યા વિના રહે જ નહીં, અંદર આવેલો પૂજ્યભાવ જ ગુણસ્તુતિ કરાવે છે. શુભભાવના યુક્ત મનોયોગથી પ્રેરાયેલો એવો આ શુભ વચનયોગ છે.

બે હાથ, બે ઢીંચણ, અને મસ્તક, એમ પાંચે અંગો ભૂમિને સ્પર્શાવવા દ્વારા પાંચે અંગે પ્રણામ કરવો, વળી તે પ્રણામ પણ સંશુદ્ધ-સમ્યગ્ પ્રકારે કરવો, હૃદયમાં ઘણો જ બહુમાનનો ભાવ રાખવા પૂર્વક ગુણસ્તુતિ ગાતાં ગાતાં જે હૈયાના ઉછરંગથી પંચાંગ પ્રણામ કરવો તે ત્રીજું યોગબીજ છે. અહીં પ્રણામની આગળ “સંશુદ્ધ” એવું જે વિશેષણ કહ્યું છે તે અસંશુદ્ધના વ્યવસ્થેદ માટે છે. કારણકે આવા અસંશુદ્ધ પ્રણામ આ જીવે ઘણીવાર કર્યા છે. મોહધેલા ભક્તિભાવશૂન્ય, સંસારસુખપોષક, એવા પ્રણામ આ જીવે બહુવાર કર્યા છે. લજ્જાથી, માનમોભાથી, પ્રતિષ્ઠાની બુદ્ધિથી, કોઈ સુખની લાલસાથી પ્રણામાદિ ઘણીવાર કર્યા છે. તે બધા પ્રણામાદિ સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણ માત્ર સ્વરૂપ છે. સ્મશાનીયા વૈરાગ્ય તુલ્ય, ક્ષણજીવી અને આત્માની સાથે અસ્પર્શી છે. આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો અભવ્યોને પણ ઘણીવાર થાય છે. ભવ્યજીવોને પણ અચરમાવર્તમાં ઘણીવાર આવે છે. તે કંઈ તેજસ્વી નથી, તેથી તેમાંથી યોગમાર્ગ પ્રગટ થતો નથી. આ કારણે આ અસંશુદ્ધપ્રણામાદિ જે છે તે યોગબીજ બનતું નથી. આ પંચાંગ પ્રણામ સંશુદ્ધ રીતે કરાય તે કાયશુદ્ધિરૂપ કાયયોગ જાણવો.

કુશલચિત્ત એ પ્રથમ યોગબીજ મનની શુદ્ધિરૂપ છે. ગુણગાનાત્મક વચનોચ્ચાર રૂપ બીજું યોગબીજ એ વચનની શુદ્ધિ રૂપ છે. અને પંચાંગ પ્રણામાત્મક ત્રીજું યોગબીજ એ કાયાની શુદ્ધિરૂપ છે.

જે પરમાત્માએ સંપૂર્ણ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે. કર્મોનાં સર્વ આવરણો જેઓએ દૂર કર્યા છે. અને જેઓ ગુણનિધાન બન્યા છે-તેવા વીતરાગ- પરમાત્માની મન-વચન અને કાયાથી પ્રીતિ-ભક્તિ-સ્તવના-ગુણગાન કરવા અને ભાવપૂર્વક પ્રણામ કરવા એ મોક્ષપ્રાસાદ ઉપર ચડવાનું પ્રથમ પગથીયું છે તથા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ વૃક્ષારોપણનું બીજ છે. પ્રભુની ભક્તિ એ મુક્તિ-સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં વચ્ચે કામ કરતી એવી દૂતી (સખી) સમાન છે.

કોઈ કોઈ ભોળા લોકો, અહીં એમ કહે છે કે પ્રભુ તો વીતરાગ છે. ખુશ થવાના નથી, અહીં આવવાના નથી, તેમની ભક્તિથી આપણને શું લાભ ? તથા એકાન્તનિશ્ચયવાદીઓ આ ભક્તિને પરાવલંબી છે. પરભાવ દશા છે. કારણ કે પર-

દ્રવ્યની ભક્તિ છે. તેથી હેય છે એમ જે કહે છે. તે તેઓનું અજ્ઞાન છે મિથ્યા છે કારણ કે જ્યાં સુધી સ્વભાવદશા પૂર્ણપણે પ્રગટે નહીં ત્યાં સુધી પર એવા પરમાત્માનું આલંબન જ ઉપકારી છે. બાળકને પોતાને જ્યાં સુધી બરાબર ચાલતાં આવડે નહીં ત્યાં સુધી ત્રણ પૈડાવાળી બાબાગાડીનું આલંબન જ ઉપકારી છે. જ્યારે સ્વયં ચાલતાં આવડી જાય છે ત્યારે બાબાગાડી આપોઆપ છૂટી જ જાય છે. બાબાગાડી ભલે જડ છે, તો પણ બાળકને સ્વયં ગતિમાન કરાવવામાં કારણ છે. એમ આત્માને સ્વભાવદશા પ્રાપ્ત કરાવવામાં પરમાત્માની ભક્તિ અવશ્ય કારણ છે. પરમાત્મા ભલે વીતરાગ છે. ખુશ થવાના નથી. પરંતુ તેમના પ્રત્યેનો જે અનન્ય અહોભાવ-પૂજ્યભાવ ભક્તના હૃદયમાં વર્તે છે તે જ તેના કર્મોને તોડનાર છે. હૈયાનો પરમપવિત્ર ભાવ જ કર્મનાશક છે. અને તેમાં ભક્તિ એ નિમિત્ત છે. તેથી વીતરાગ પરમાત્મા વીતરાગ હોવા છતાં અને અહીં આવવાના ન હોવા છતાં તેમના પ્રત્યેનો આત્માનો પૂજ્ય ભાવ જ કર્મનો નાશક છે. માટે આવા મિથ્યા વિચારમાં ન ફસાવું.

આ મનશુદ્ધિ-વચનશુદ્ધિ અને કાયશુદ્ધિ એ ત્રણે સામસ્ત્ય=સમસ્તપણે આવી હોય તો એટલે કે ત્રણે શુદ્ધિ સાથે આવી હોય ત્યારે અથવા પ્રત્યેકભાવાભ્યાં=એકેક શુદ્ધિ આવી હોય ત્યારે તે પરમ યોગબીજ બને છે. જો ત્રણેના સમુચ્ચયરૂપે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તો યોગબીજ બને જ છે, પરંતુ મનશુદ્ધિ આદિ ત્રણમાંથી કદાચ એક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે એકશુદ્ધિ પણ (અલ્પકાળમાં જ ત્રણે શુદ્ધિને લાવનાર હોવાથી પ્રત્યેક શુદ્ધિ પણ) યોગબીજ બને છે. જેમકે જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે જો મનમાં કુશળતા (પૂજ્યભાવ) પ્રાપ્ત થયો, દ્વેષભાવ ગયો તો ગુણસ્તુતિ અને પ્રણામાદિ આવવાનાં જ છે. માટે સામસ્ત્યને પણ યોગબીજ કહેવાય છે અને પ્રત્યેકને પણ યોગબીજ કહેવાય છે. અહીં સામસ્ત્યભાવ અને પ્રત્યેકભાવ એમ ઊભય લેવાનું હોવાથી દ્વિવચન છે.

તથા આ યોગબીજ “અનુત્તમ” છે. મોક્ષની સાથે આત્માને જોડી આપે એવા શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનોની પ્રાપ્તિનું આ યોગબીજ કારણ છે. તેથી સર્વથી પ્રધાન છે. અહીં “અનુત્તમ” શબ્દના નગ્નત્પુરુષ અને બહુવ્રીહિ એમ બે સમાસ થાય છે. નગ્નત્પુરુષ સમાસ અહીં કરવો નહીં, જેમ કે ન ધર્મઃ ઇતિ અધર્મઃ, ધર્મ નહીં તે અધર્મ, એવી જ રીતે ન ઉત્તમમ્=અનુત્તમમ્=ઉત્તમ નહીં તે અનુત્તમ, આ નગ્નત્પુરુષ સમાસ છે તે અહીં સમજવાનો નથી. પરંતુ બહુવ્રહિ સમાસ કરવાનો છે. નાસ્તિ ઉત્તમં યસ્માત્ તદ્= જેનાથી ઉત્તમ બીજું કોઈ નથી તે અનુત્તમ જેમકે અનુત્તર વિમાન=જેનાથી આગળ કોઈ વિમાન નથી તે અર્થાત્ અંતિમવિમાન, તેમ અહીં અનુત્તમ એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ-સર્વથા પ્રધાન એવો અર્થ કરવો, કારણ કે ભક્તિભાવ-પૂજ્યભાવ-બહુમાનનો ભાવ હૃદયમાં ઉઘડવો એ જ સર્વવિધ્યોમાં પ્રધાનવિધ્ય

ગાથા : ૨૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૧૩

છે. એકવખત પૂજ્યભાવ પેદા થાય, અરોચકભાવ ટળે, તો બેડો પાર, મુક્તિ નજીકમાં આવી જ સમજો. માટે આ ભાવ સર્વપ્રધાન છે. જેમ જડ=અચેતન એવું પણ દર્પણ મુખશુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ બતાવવા દ્વારા નિમિત્ત બને છે. તેમ પ્રભુની ભક્તિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની જાગૃતિ લાવવા દ્વારા આત્મકલ્યાણનું પરમ આલંબન બને જ છે. ॥૨૩॥

यदैतद् भवति तत्समयमभिधातुमाह—

આ યોગબીજ જે કાલે આવે છે તે કાલ જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે, તથાભવ્યત્વપાકતઃ ।

સંશુદ્ધમેતન્નિયમાન્નાન્યદાપીતિ તદ્વિદઃ ॥૨૪॥

ગાથાર્થ = ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તનના કાળમાં, તથા ભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી આ કુશલચિત્તાદિરૂપ સંશુદ્ધ યોગબીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યકાળે પણ (અચરમાવર્તમાં પણ) આ યોગબીજ આવે છે એમ નથી. એવું યોગાચાર્યો કહે છે. ॥૨૪॥

ટીકા - “ચરમે પુદ્ગલાવર્તે”- ઇતિ પુદ્ગલાનામાવર્તાસ્તથાતથા તત્તદ્ગ્રહણસન્ત્યા-ગાભ્યામિતિ પુદ્ગલાવર્તાઃ, એતે હ્યનાદૌ સંસારે તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્તાઃ કસ્યચિત્કિયન્તોઽપિ ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાચ્ચરમપદે ચરમાવર્તાભિધાનાત્ । અત્રાપિ કારણમાહ “તથાભવ્ય-ત્વપાકતઃ”-ઇતિ તથાભવ્યત્વપાકેન તતસ્તસ્માત્મિથ્યાત્વ-કટુકત્વનિવૃત્ત્યા મનાક્ માધુર્યસિદ્ધેઃ સંશુદ્ધમેતન્નિયમેષુ કુશલાદિચિત્તમ્ “નિયમાત્” -નિયમેન તથાભવ્યત્વપાકભાવેન કર્મણા તથા, અન્યદા સંશુદ્ધવદસંશુદ્ધાનુપપત્તેઃ । અત એવાહ-“નાન્યદાઽપિ”-નાન્યસ્મિન્નપિ કાલે પ્રાક્ પશ્ચાચ્ચ ક્લિષ્ટાશયવિશુદ્ધ-તરાશયયોગાત્ “ઇતિ તદ્વિદઃ” ઇત્યેવં યોગવિદોઽભિદધતિ ॥૨૪॥

વિવેચન :- સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલ ચિત્તાદિરૂપ આ યોગબીજ આત્માનું તથાભવ્યત્વ પાકવાથી અન્તિમ પુદ્ગલ પરાવર્તનના કાલમાં જ જીવને આવે છે. પૂર્વકાલમાં કદાપિ આવતું નથી. અહીં કેટલાક પ્રશ્નો થવા સંભવિત છે કે (૧) પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે શું ? (૨) ચરમ એટલે શું ? (૩) તથાભવ્યત્વ એટલે શું ? અને (૪) તેનો પરિપાક એટલે શું ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ક્રમશઃ વિચારીએ.

(૧) આ સંસારમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ, મન અને કાર્મણ એમ આઠ જાતની ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય અનંતી અનંતી પુદ્ગલપરમાણુઓના સ્કંધોની વર્ગણાઓ ભરેલી છે. આપણા જીવો પ્રત્યેક ભવમાં સંસારીજીવન જીવવા માટે ઉપરોક્ત વર્ગણાઓનાં પુદ્ગલો જરૂરિયાત મુજબ ગ્રહણ કરે છે અને જરૂરિયાત પૂરી થો. ૮

થતાં ત્યાગ કરે છે. જેમ જન્મ ધારણ કરે ત્યારે શરીર બનાવવા ઔદરિક અથવા વૈક્રિય વર્ગાણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. અને મૃત્યુકાલે તે જ સર્વ પુદ્ગલોનો આ જીવ ત્યાગ કરે છે. આહારક અને તૈજસ વર્ગાણાનાં પુદ્ગલો આહારકશરીર રૂપે તથા તેજોલેશ્યા અને શીતલેશ્યા સ્વરૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે છે. વળી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે ત્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગાણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ છોડતી વખતે તે જ પુદ્ગલોનું મોચન કરે છે. ભાષા બોલતી વખતે ભાષાવર્ગાણાનાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણામાવી છોડે છે. એ જ પ્રમાણે ચિન્તવનકાલે મનોવર્ગાણા, કર્મબંધકાલે કાર્મણવર્ગાણાનું ગ્રહણ-મોચન કરે છે. આ રીતે કોઈપણ એક જીવ સમસ્ત ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ લોકાકાશમાં રહેલી આઠે વર્ગાણામય સંપૂર્ણ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યને જુદા-જુદા-પ્રયોજનથી કોઈ પુદ્ગલો ઔદરિકશરીરરૂપે, કોઈ પુદ્ગલો વૈક્રિયશરીરરૂપે, કોઈ પુદ્ગલો તૈજસશરીરરૂપે, કોઈ પુદ્ગલો ભાષારૂપે, કોઈ પુદ્ગલો શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે, કોઈ પુદ્ગલો ચિંતન-મનનરૂપે, અને કોઈ પુદ્ગલો કર્મ બાંધવા રૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે, એકપણ પુદ્ગલ ગ્રહણ-મોચનમાં બાકી ન રહે તેમ સર્વ પુદ્ગલોનું ગ્રહણમોચન કરતાં જેટલો કાળ જાય તેટલા કાળનું નામ બાદરદ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય છે. જેમાં અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ લાગે છે. આ જ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનું ગ્રહણ અને મોચન આહારક વિના ઉપરોક્ત સાતમાંથી કોઈપણ એકરૂપે થાય અને તેમાં જેટલો કાળ લાગે તે સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરાવર્તન કરતી વખતે જે વિવક્ષિત એકરૂપે પુદ્ગલગ્રહણ કરવાની વિવક્ષા કરી હોય, તેમાં તે એક સિવાય શેષરૂપે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થવા છતાં તેની ગણના કરાતી નથી. તે પુદ્ગલોને ફરીથી વિવક્ષિત એકરૂપે જ ગ્રહણ કરવાં પડે છે. તેથી બાદર કરતાં સૂક્ષ્મમાં અનંતગુણો કાળ લાગે છે. આજ પ્રમાણે બાદર અને સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપુદ્ગલ પરાવર્તન, કાળપુદ્ગલ પરાવર્તન અને ભાવ-પુદ્ગલપરાવર્તન પણ થાય છે. એમ કુલ-૮ પ્રકારનાં પુદ્ગલ પરાવર્તો થાય છે. (જુઓ શતકનામા પંચમ કર્મગ્રંથ ગાથા ૮૬૧૮૭૧૮૮૧)

અહીં ચરમાવર્તમાં જે પુદ્ગલપરાવર્ત લેવાનું છે તે સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત જ સમજવાનું છે. ચૌદ રાજલોક વ્યાપી સમસ્ત લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમશઃ મરણ વડે સ્પર્શ કરતાં જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળનું નામ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

આ રીતે તેવા તેવા પ્રકારે તે તે વર્ગાણાઓનાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને સન્ત્યાગ (મોચન) કરવા વડે કરાતાં પુદ્ગલોનાં આવર્તો તે પુદ્ગલાવર્ત કહેવાય છે. અનાદિ એવા આ સંસારમાં તથાભવ્યત્વ (તેવા પ્રકારની બહાર નીકળવાની યોગ્યતા) પાકે ત્યાં સુધીમાં કોઈ જીવનાં કેટલાંય પણ આ પુદ્ગલપરાવર્તો થાય છે. અર્થાત્ અનંત પુદ્ગલાવર્ત

ગાથા : ૨૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૧૫

થયાં છે. અને થાય છે. તેમાંથી જ્યારે જે જીવની સંસારમાંથી નીકળી મુક્તિએ જવાની યોગ્યતા પાકે, તેનો મુક્તિગમનનો કાળ બહુ નજીક આવે ત્યારે થતું જે છેલ્લું પુદ્ગલપરાવર્ત તેને ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત-કહેવાય છે. અહીં ચરમપદથી ચરમપુદ્ગલાવર્ત કહેલું જાણવું. ભવોનો તેવો પ્રકારનો પાક થવો, ભવો પાકી જવા, સંસારમાંથી નીકળી જવાની યોગ્યતા પાકવી- તેને તથાભવ્યત્વનો પરિપાક કહેવાય છે. આ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થાય ત્યારે જ ચરમપુદ્ગલાવર્ત આવે છે. ચરમ પુદ્ગલાવર્ત થવામાં તથા ભવ્યત્વો પરિપાક એ જ પ્રધાનકારણ છે.

ગ્રંથકારે જ યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે કે-

યોગ્યતા ચેહ વિજ્ઞેયા, બીજસિદ્ધ્યાદ્યપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સહજા ચિત્રા, તથાભવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ શ્રી યોગબિન્દુ ૨૭૮॥

તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી જ આ જીવ ચરમપુદ્ગલાવર્તમાં આવે છે. અને જ્યારે ચરમાવર્તમાં આવે છે ત્યારે જ કુશલચિત્તાદિ ઉપરોક્ત યોગબીજ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયેલ હોવાથી, ગયેલા ભૂતકાળની અપેક્ષાએ મુક્તિનગર કંઈક નજીક આવવાથી મિથ્યાત્વમોહનીયની કટુતા (કડવાશ-ઝેર-ભયંકરતાનો આવેશ) કંઈક અંશે નિવૃત્ત થવાથી આત્મપરિણામોમાં કંઈક મધુરતાની સિદ્ધિ થાય છે. આત્મપરિણામ કોમળ બને છે. આ જ કારણથી જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલચિત્તાદિ અવશ્ય આવે છે. તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાની ક્રિયા દ્વારા જ આ ઉત્તમ પરિણામ આવે છે. મિથ્યાત્વની કટુતા મંદ થવી અને પરિણામની મધુરતા (કોમળતા) થવી એ કંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી, આ મહાન્ સિદ્ધિ છે. એકવાર દૃષ્ટિ બદલાય એટલે પરમાત્મા, તેમની વાણી, અને તત્કથિત ભાવો ગમવા જ માટે છે. માટે મિથ્યાત્વની કટુતાની નિવૃત્તિ અને પરિણામોની મધુરતાની સિદ્ધિ એ પરમાર્થપદની પ્રાપ્તિના ઊર્ધ્વારોહણનું પ્રથમ સોપાન છે. હવે આ જીવની દિનચર્યા-વાણી-વર્તન બધું જ બદલાઈ જાય છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અતિશય દુર્લભ છે એમ મનમાં ઠસી જાય છે. તેથી પ્રભુની ભક્તિ અતિશય ગમી જાય છે. અને પ્રભુની ભક્તિ સેવા-ઉપાસના એ જ જીવનનો સાર છે એમ પરિણામમાં મધુરતા આવે છે.

પૂજ્યશ્રી આનંદઘનજી મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે કે-

ચરમાવર્ત હો ચરમકરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક ।

દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભક્તી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચનવાક્ ॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

ચરમાવર્તમાં આત્મા જ્યારે તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જ સંશુદ્ધ એવું કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ આવે છે. અન્યદા=અન્યકાળે એટલે અચરમાવર્તકાલે સંશુદ્ધવત્=જેમ સંશુદ્ધ ચિત્ત હોતું નથી, કુશલચિત્તાદિ સંભવતાં નથી, તેની જેમ આ ચરમાવર્તકાળે અસંશુદ્ધાનુપપત્તે:=અસંશુદ્ધ ચિત્ત કદાપિ સંભવતું નથી. જેમ અન્યકાળે સંશુદ્ધચિત્ત ન હોય તેમ ચરમાવર્તકાળે અસંશુદ્ધ ચિત્તની અનુપપત્તિ જ હોય છે. અત્ત એવાહ=એથી જ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે- નાન્યદાપિ=આ સંશુદ્ધ ચિત્ત ચરમાવર્ત વિનાના અન્યકાળે પણ હોય એવું બનતું નથી. કારણકે ચરમાવર્તના પૂર્વકાળમાં (એટલે અચરમાવર્તકાળમાં) અતિશય ક્લિષ્ટતર આશય હોવાથી, અને ચરમાવર્તના પાછળના અંતિમકાળમાં અતિશય વધારે વિશુદ્ધતર આશય હોવાથી ચરમાવર્તના પૂર્વના કાળમાં એટલે અચરમાવર્તમાં કે પશ્ચાત્ કાલમાં (એટલે ચરમાવર્તના અતિશય અન્તિમકાળમાં) આ કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ સંભવતાં નથી, પૂર્વકાલમાં મિથ્યાત્વની કટુતા ઘણી વધારે હોય છે અને પછીના કાળે મિથ્યાત્વાદિનો પૂર્ણપણે ક્ષય થવાથી આ આત્મા નિરાલંબનાદિ અવસ્થા પામે છે. માટે ચરમાવર્તના પ્રારંભકાળે (બહુ ભાગ પ્રમાણ કાળ ગયે છતે) મિથ્યાત્વની મંદતા થવાથી આ આત્મા કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધપ્રણામાદિરૂપ યોગબીજ પ્રાપ્ત કરે છે. એમ યોગાચાર્ય મહાત્માઓ પૂર્વશાસ્ત્રોમાં કહે છે. ॥ ૨૪ ॥

एवं समयमभिधायैतदभिधित्सया त्वाह—

આ પ્રમાણે કુશલચિત્તાદિ યોગબીજનો કાળ જણાવીને હવે આ યોગબીજ કેવું હોય છે ? એ જણાવવાની ઈચ્છાથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

उपादेयधियात्यन्तं, संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।

फलाभिसन्धिरहितं, संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥૨૫॥

ગાથાર્થ = સંશુદ્ધ એવું આ કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ (૧) અત્યંત ઉપાદેયપણાની બુદ્ધિવાળું, (૨) આહારાદિ સંજ્ઞાઓને અટકાવનારું, અને (૩) સાંસારિક સુખના ફળની અપેક્ષા વિનાનું હોય છે. ॥૨૫॥

ટીકા -“उपादेयधिया”-उपादेयबुद्ध्या “अत्यन्तं”-सर्वान्यापोहेन तथापरि-पाकात्सम्यग्ज्ञानपूर्वरूपत्वेन, “संज्ञाविष्कम्भणान्वितम्” क्षयोपशमवैचित्र्यादा-हारादिसंज्ञोदयाभावयुक्तम् । संज्ञा आहारादिभेदेन दश । तथा चार्षम्-कड़विहाणं भन्ते सन्ना पन्नत्ता ? गोयमा ! दसविहा- तं जहा-आहारसन्ना, भयसन्ना,

ગાથા : ૨૫

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૧૭

મેહુણસન્ના, પરિગ્ગહસન્ના, કોહસન્ના, માણસન્ના, માયાસન્ના, લોહસન્ના, ઓહસન્ના, લોગસન્ના એતત્સમ્પ્રયુક્તાશયાનુષ્ઠાનં સુન્દરમપ્યભ્યુદયાય, ન નિ:શ્રેયસાવાપ્તયે પરિશુદ્ધ્યભાવાદ્ ભવભોગનિ:સ્પૃહાશયપ્રભવ- મેતદિતિ યોગિન: ।

વિવેચન :- ચરમાવર્તના પ્રારંભકાળમાં બહુભાગ પ્રમાણ કાળ ગયે છે તે આવનાર આ સંશુદ્ધ કુશલચિત્ત કેવું હોય છે ? તેનું વર્ણન આ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રીએ કર્યું છે. તેનાં ત્રણ વિશેષણો આપ્યાં છે. (૧) પરમાત્મા પ્રત્યે અત્યન્ત ઉપાદેયબુદ્ધિવાળું (૨) સંજ્ઞાઓના વિષ્કંભણવાળું અને (૩) સાંસારિક ફલના અભિપ્રાયથી રહિત, હવે આ ત્રણે વિશેષણો સમજાવે છે-

(૧) વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે અતિશય ઉપાદેય બુદ્ધિ થવી, આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા જ આ સંસારમાં આદરવા યોગ્ય છે. ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે. ઉપાસનાને યોગ્ય છે. એ જ પરમતારક છે. સંસારના સર્વ પદાર્થો કરતાં આ પરમાત્મા જ પરમગુણનિધાન છે. આવા પ્રકારની પરમાત્મા પ્રત્યે અનન્યભાવયુક્ત ઉપાદેયપણાની બુદ્ધિ થવી. તે બુદ્ધિ વળી “અત્યન્તપણે” થવી જોઈએ. એટલે કે **સર્વ-અન્ય-અપોહેન**=અન્ય સર્વ કાર્યો ત્યજી દઈને, અન્ય સર્વ પદાર્થોને ગૌણ કરીને પરમાત્મા પ્રત્યે જ દૃઢ રાગ થઈ જાય, પરમાત્માની ભક્તિ-સાધના-ઉપાસના જ ગમી જાય. મારે આ જ ઉપાદેય છે એવી ચિત્તમાં લગની લાગી જાય, પરમાત્મા અતિશય વ્હાલા લાગે, અત્યન્ત ગમી જાય, પરમાત્મા સાથે પ્રીતડી બંધાઈ જાય, દત્તચિત્તથી તેમની સાધના રુચિ જાય. પ્રભુ પ્રત્યે અને પ્રભુએ કહેલી સાધના પ્રત્યે અત્યન્ત પ્રેમપૂર્વક પરમાનંદથી ભરપૂર એવું કુશલચિત્ત આ ચરમાવર્તમાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- પરમાત્મા પ્રત્યે અને સાધના પ્રત્યે આટલી તીવ્ર લગની લાગવાનું કારણ શું હશે ?

ઉત્તર :- તેવા પ્રકારનો ભવ પરિપાક થયો છે. ભવો પાકી ગયા છે. જેમ પાકેલું ફળ વૃક્ષ ઉપરથી પડવાની તૈયારીમાં હોય છે. તેમ આ જીવના ભવો સમાપ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. ખરી પડવાની અણી ઉપર છે. તેથી તેની યોગ્યતા-પાત્રતા વધી છે. ગ્રંથિભેદ કરવા પૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાન આવવાની તૈયારીમાં છે તે ગ્રંથિભેદ અને સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પૂર્વકાળવર્તી આ અવસ્થા છે. પોતાનું ગામ અને ઘર દૂરથી જ્યારે દેખાવા લાગે છે. ત્યારથી જ ચિત્ત ઉત્સાહિત બને છે. થાક્યા હોય તો પણ પગ વેગથી ઉપડે છે. એમ આ જીવ ચરમ યથા-પ્રવૃત્તકરણ પાસે પહોંચ્યો છે. પ્રભુ પ્રત્યેના અને તેમની ભક્તિ-સાધના-ઉપાસના પ્રત્યેના, પરમરાગના બળે જ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ અને

ગ્રંથિભેદ કરવા દ્વારા નજીકના જ કાળમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ અવસ્થા સમ્યગ્જ્ઞાનની પૂર્વ(કાળ)રૂપે છે. તેથી જ પ્રભુ અને પ્રભુભક્તિ ગમી જાય છે. રુચિ જાય છે. સંશુદ્ધચિત્તનું આ પહેલું લક્ષણ છે.

(૨) તથા આહારાદિ દશવિધ સંજ્ઞાઓની અટકાયત કરવા પૂર્વકનું આ કુશલચિત્ત સંશુદ્ધ કહેવાય છે. હવે કહેવાતી આહારાદિ દશવિધ સંજ્ઞાઓ મોહનીયકર્મના વિપાકોદય રૂપ છે. મોહનીયનો ઉદય મંદ કરી ક્ષયોપશમ કરવાથી અને તે ક્ષયોપશમ ચિત્ર-વિચિત્ર હોવાથી પરમાત્મા અને તેમની ભક્તિ-સાધના એવી ગમી જાય છે કે તે કાલે આહારાદિ દશવિધ સંજ્ઞાઓના ઉદયની મંદતાવાળું આ કુશલચિત્ત બની જાય છે. સાધનાના કાળે તો આહારાદિની સંજ્ઞા ઉછળતી જ નથી. પરંતુ તેના સંસ્કારથી તે સાધના સિવાયના કાળે પણ આ આહારાદિ સંજ્ઞાઓનું બળ નિર્બળ બની જાય છે. તે સંજ્ઞા દશ પ્રકારની કહી છે ઋષિ મહાત્માઓનાં વચન આ પ્રમાણે છે કે-

હે ભગવાન્ ! સંજ્ઞા કેટલા પ્રકારની કહી છે ! હૈ ગૌતમ ! દશ પ્રકારની છે. (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા, (૫) ક્રોધસંજ્ઞા, (૬) માનસંજ્ઞા, (૭) માયા સંજ્ઞા, (૮) લોભસંજ્ઞા, (૯) ઓઘસંજ્ઞા, અને (૧૦) લોકસંજ્ઞા. આ દશવિધ સંજ્ઞાઓથી સંયુક્ત એવા આશય (ચિત્ત)વાળું ધર્માનુષ્ઠાન સુંદર હોય તો પણ અભ્યુદય માટે (પુણ્યબંધ માટે-સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે) થાય છે. પરંતુ સંપૂર્ણ પરિશુદ્ધિ (વિશુદ્ધિ)ના અભાવે નિઃશ્રેયસની (મુક્તિની) અવાપ્તિ (પ્રાપ્તિ) માટે થતું નથી. કારણ કે ભવના ભોગોથી નિઃસ્પૃહ એવા આશયથી (પ્રભવ)=કરાયેલું જો આ અનુષ્ઠાન હોય તો એ જ મુક્તિ-પ્રાપ્તિનો હેતુ બને છે. એમ યોગી મહાપુરુષો કહે છે.

પરમાત્મા પ્રત્યે અને તેઓએ કહેલાં ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રત્યે ઉપાદેયભાવથી એવો રાગ થાય છે કે તે ભક્તિ-સાધના કે ધર્માનુષ્ઠાન જ્યારે કરાતું હોય ત્યારે આહારની લોલુપતા ટળી જાય છે. ભૂખની ભ્રમણા જ ભાંગી જાય છે. કેટલો કેટલો સમય તેમાં વીતી જાય તો પણ આહારાદિની સ્મૃતિ થતી નથી, આહારની સંજ્ઞા-મમતા અટકી જાય છે. ભોજન કર્યું, ન કર્યું કે તુરત ધર્માનુષ્ઠાનમાં જોડાઈ જાય છે. આહારના સ્વાદને માણવાની કે પ્રશંસા-નિંદા કરવાની વાત તો કેવી ? આ પ્રમાણે પ્રભુની સાધના ગમી જાય છે કે જ્યાં આહાર ભૂલી જવાય છે. વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યેનો પરમરાગરૂપ બળવાન્ સાથીદાર મળવાથી સાધનાકાળે કોઈનો ભય લાગતો નથી, ભય જ જાણે ભય પામ્યો હોય તેમ ભાગી જાય છે સર્પાદિનો ઉપસર્ગ આવે તો પણ ચાલુ સાધનામાં નિર્ભય જ રહે છે. ત્રીજી સંજ્ઞા મૈથુનની છે. વિષયવાસનાની તો વાત જ કેવી ! આ સાધના જ વિષયવાસનાને

ગાથા : ૨૫

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૧૯

હણનારી છે પરમાત્માની હાજરીમાં, તેમની સાધનાના કાળમાં આવી વાસના પ્રગટ થતી જ નથી. પતિ-પત્ની હોય તો પણ વડીલોની હાજરીમાં જેમ અવિવેકતાપૂર્વકનું વર્તન કરતાં નથી તેમ વીતરાગ પરમાત્માની સામે આ સાધક મોહની સંજ્ઞાઓ ઉપર સંયમપૂર્વક પ્રવર્તે છે. સાધનાના કાળે તો આ સંજ્ઞા હતપ્રાયઃ જ થઈ જાય છે. ગમે તેવી વેષ-ભૂષા કે શરીર-શોભાવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો દર્શનાદિના અર્થે આવેલાં હોય તો પણ મન તે જોવા માટે લલચાય જ નહીં. કારણ કે ચિત્ત સાધનામાં જોડાયેલું છે.

તેથી જ ચોથી પરિગ્રહ-મમતા સંજ્ઞાપણ થતી નથી. કોઈપણ વસ્તુની ઈચ્છા જન્મતી જ નથી. જ્યાં સર્વ કર્મક્ષય-જન્ય મુક્તિ જ પ્રાપ્ત કરવી છે ત્યાં રૂપ-રસના ભવકાવાળા પૌદ્ગલિક સુખોની વાંછા કેવી ! એ જ રીતે આ સાધનામાં એવી એકાગ્રતા આવી જાય છે કે-કોધ-માન-માયા-લોભ પણ થતાં નથી. આ કાળે તો ધર્માનુષ્ઠાનમાં જ તન્મયતા-લયલીનતા આવી જાય છે. તથા અજ્ઞાની માણસોને અનુસરવા રૂપ, ગાડરીયા પ્રવાહમાં તણાવારૂપ, આંધળાની પાછળ આંધળો ચાલે તેવી ઓઘસંજ્ઞાનો પણ ત્યાગ કરે છે. તત્ત્વ સમજવા પૂર્વક પોતાના ઉત્સાહથી વર્તે છે. તથા લોકસંજ્ઞાનો પણ ત્યાગ કરે છે. લોકોને રંજિત કરવા, લોકને ખુશ કરવા, લોકોમાં સારું દેખાડવા માટેની લોકેષણાનો પણ ત્યાગ કરે છે. આ ધર્માનુષ્ઠાન લોકરંજન માટે નથી આત્મકલ્યાણ માટે છે. આત્માર્થ સાધવો હોય તો માનાર્થ ત્યજવો પડે, અને જો માનાર્થ હોય તો આત્માર્થ આવે જ નહીં. આત્માર્થતા અને માનાર્થતા પરસ્પર વિરોધી છે. વળી લોકોનું રંજન પણ દુષ્કર છે. એકકાળે જે લોકો રંજિત હોય છે. એ જ લોકો કંઈક વાંકું પડતાં કાળાન્તરે વૈરી પણ બને છે. જે લોકો એકકાળે (તેમનો સ્વાર્થ સધાય ત્યારે) પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરે છે. ફૂલોના હારો પહેરાવે છે. તે જ લોકો કાળાન્તરે (જ્યારે તેમના સ્વાર્થને બાધા આવે ત્યારે) ગાળો આપે છે. નિંદા કરે છે. એટલે લોકરંજન એ સ્વાર્થયુક્ત હોવાથી અને વાસ્તવિક ન હોવાથી હેય છે. ઉપાદેય નથી. માટે આ દશે સંજ્ઞાઓને અટકાવવા પૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરે છે. જો આ સંજ્ઞાઓ યુક્ત ધર્માનુષ્ઠાન આ જીવ કરે તો ધર્માનુષ્ઠાન સુંદર હોવા છતાં પણ તે અનુષ્ઠાનો માત્ર અભ્યુદય માટે (પુણ્યબંધ માટે) જ થાય છે. જેનું ફળ માત્ર દેવભવ આદિ સંસારસુખો જ છે એટલે કે આવા પ્રકારનું ધર્માનુષ્ઠાન એ શુભયોગ હોવાથી સંસારસુખનો હેતુ બને તેવા પુણ્યને માત્ર બંધાવનાર અવશ્ય બને છે પરંતુ મોક્ષહેતુ બનતું નથી. કારણ કે સંપૂર્ણપણે શુદ્ધિ તેમાં નથી. જે ભવના ભોગો છે (સંસાર-સુખો છે) તેનાથી સર્વથા નિઃસ્પૃહ એવા આશય પૂર્વક કરાયેલું હોય, સંસાર-સુખોની અલ્પ માત્રાએ પણ અપેક્ષા જેમાં નથી એવું જે ધર્માનુષ્ઠાન છે. એ જ મુક્તિહેતુ છે. એમ પૂર્વે થઈ ગયેલા યોગાચાર્ય મહાપુરુષો કહે છે.

“**ફલાભિસન્ધિરહિતં**”=ભવાન્તર્ગતફલાભિસન્ધ્યભાવેન । આહ-અસમ્ભવ્યેવ સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણે પૂર્વોદિતફલાભિસન્ધિઃ । સત્યમેતત્ તદ્ભવાન્તર્ગતફલમધિકૃત્ય, ઇહ તુ તદન્યભવાન્તર્ગતમપિ સામાનિકાદિલક્ષણફલમધિકૃત્ય ગૃહ્યતે, તદભિસન્ધેરસુન્દર-ત્વાત્ તદુપાત્તસ્યાસ્ય સ્વતઃ પ્રતિબન્ધસારત્વતઃ । એતદ્રહિતં ચેદમપવર્ગસાધનં, સ્વપ્રતિબન્ધસારં તુ તત્સ્થાનસ્થિતિકારિ એવ, તથાસ્વભાવત્વાત્, ગૌતમભગવદ્-બહુમાનવત્, એવમ્ભૂતસ્યૈવ યોગનિષ્પાદકત્વાત્ । ન હિ અશાલિબીજાત્કાલેનાપિ શાલ્યદ્ગુરઃ । એતત્તુ અભિન્નગ્રંથેરપિ તદૈવં ભવતિ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણસામર્થ્યેન તથાવિધક્ષયોપશમસારત્વાદપ્રમત્તયતેઃ સરાગ-સ્યૈવ વીતરાગભાવકલ્પમ્ ।

“સંશુદ્ધ”નું ત્રીજું લક્ષણ જણાવે છે કે-સાંસારિક-સુખોના ફળની અપેક્ષા વિનાનું જે કુશલચિત્તાદિ છે. તે સંશુદ્ધ યોગબીજ છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી છે. વીતરાગ થવું છે. વીતરાગ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી છે, તો પછી સાંસારિક-સુખોની ઈચ્છા તે ધર્માનુષ્ઠાન કાલે કેમ કરાય ! આવી ઈચ્છા કરવી તે “નિયાણું” કહેવાય, ભગવંતના શાસનમાં નિયાણું કરવાનો નિષેધ છે. તથા પરમપદ તરફ લઈ જાય એવી વીતરાગ પરમાત્માની ભક્તિ કરીને પરિમિતકાલવર્તી અને અનેક વિડંબનાઓથી વાસિત, અને વિયોગકાળે અતિશય દુઃખોની પરંપરાને જ સર્જનાર એવાં ભૌતિક સુખોની ઈચ્છા કેમ કરાય ! માટે પરમાત્મા પ્રત્યેનું આ કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ ભવની અંતર્ગત સંસારસુખરૂપ જે ફળો છે તેના અભિપ્રાયથી (આશયથી) રહિત હોય છે. અને તેવા યોગબીજને સંશુદ્ધ યોગબીજ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- સંશુદ્ધનાં આ ત્રણ લક્ષણો પૈકી “સંજ્ઞાવિષ્કંભણ” નામનું બીજું લક્ષણ હમણાં જે કહેવામાં આવ્યું, તે લક્ષણમાં દશવિધ સંજ્ઞાના ત્યાગની અંદર પરિગ્રહસંજ્ઞા અને લોભસંજ્ઞાનું વિષ્કંભણ આવે છે. તેથી આ કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ સંજ્ઞાઓના વિષ્કંભણવાળું હોવાથી પરિગ્રહ અને લોભ સંજ્ઞાને અટકાવનાર બને જ છે. તો સાંસારિક સુખના ફળનો અભિપ્રાય થવો સંભવિત જ નથી અર્થાત્ ફલાભિસંધિ-રહિતત્વ લક્ષણ તેમાં અંતર્ગત થઈ જ જાય છે. તો પછી આ ત્રીજું ફલાભિસંધિરહિત એ લક્ષણ કરવાની જરૂર શું ?

ઉત્તર :- તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. પરંતુ દશવિધ સંજ્ઞાવિષ્કંભણમાં પરિગ્રહ અને લોભનો જે વિષ્કંભ કલ્પો છે તે તદ્ભવ=તે વર્તમાનભવની અંદર ભાવિમાં મેળવવારૂપ સાંસારિકસુખાત્મક ફળને આશ્રયી કલ્પો છે. ઇહ તુ=અને અહીં આ ત્રીજા લક્ષણમાં જે ફલાભિ-સંધિરહિતતા જણાવી છે તે તદન્યભવ =વર્તમાનભવથી અન્યભવ સંબંધી અર્થાત્ પરભવની અંદર પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું સામાનિકદેવ સંબંધી ઋદ્ધિ આદિ (ઈંદ્રની સમાન ઋદ્ધિવાળા દેવપણું અથવા ચકવર્તી, વાસુદેવ સંબંધી ઋદ્ધિવાળાપણું ઈત્યાદિ પારભવિક) ફળને આશ્રયીને

ગાથા : ૨૫

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૨૧

પણ લેવાનું છે. સાર એ છે કે દશવિધ સંજ્ઞાવિષ્કંભણમાં માત્ર આ ભવ સંબંધી સુખની સંજ્ઞાના ત્યાગની વાત છે જ્યારે ફલાભિસંધિરહિત નામના આ ત્રીજા લક્ષણમાં આ ભવ અને અન્યભવ એમ ઉભયભવ સંબંધી સાંસારિક સુખની સંજ્ઞાના ત્યાગની વાત છે. કારણકે આ ભવ કે પરભવ, એમ કોઈ પણ ભવ સંબંધી પૌદ્ગલિક સુખનો તે અભિપ્રાય અસુંદર છે. ઉપકારી નથી. જ્યાં સુધી સાંસારિક સુખોની ભૂખ બેઠી હોય ત્યાં સુધી આત્માર્થતા પ્રગટ થતી નથી. વીતરાગ પરમાત્માની પ્રીતિ-ભક્તિ-સાધના વીતરાગ થવા માટે છે. નહીં કે તુચ્છ અને અસાર સાંસારિક સુખો માટે, તેથી જ પૌદ્ગલિક સુખનો અભિપ્રાય એ સુંદર નથી, ઉપકારી નથી, પ્રતિબંધ કરનારો છે. આત્મવિકાસનો રોધક છે.

પ્રશ્ન :- ફલાભિસંધિ યુક્ત એવું આ ધર્માનુષ્ઠાન (કુશલચિત્તાદિ) જે છે, તેને તમે “અસુંદર” કેમ કહો છો ! સર્વે પણ ધર્માનુષ્ઠાનો (કુશલચિત્તાદિ) કર્મક્ષયનો હેતુ હોવાથી સુંદર જ કહેવાય. સુંદરને અસુંદર કેમ કહેવાય! જે ધર્માનુષ્ઠાન મુક્તિપ્રાપક છે તેને અસુંદર કહેવાનું કારણ શું!

ઉત્તર :- દૂધ સુંદર છે. જીવન આપનાર છે. પરંતુ વિષમિશ્રિત દૂધ અસુંદર છે કારણ કે જીવનનો પ્રતિબંધ (નાશ) કરનાર છે. એક જ વસ્તુ સુંદર હોય તો પણ જ્યારે અન્ય મલીનતાથી મિશ્રિત હોય ત્યારે તે સુંદર વસ્તુ પણ અસુંદર બને જ છે. તેવી જ રીતે અહીં તદ્=તે ફલાભિસંધિથી, **ઉપાત્ત=પ્રાપ્ત** કરેલું મિશ્ર થયેલું **અસ્ય=આ** ધર્માનુષ્ઠાન પોતે જ **સ્વતઃ=પોતાની** મલીનતાના બળથી **પ્રતિબંધસારત્વતઃ=મુક્તિ-પ્રાપ્તિમાં** પ્રતિબંધ કરવાના બળવાળું હોવાથી **અસુંદર** ગણાય છે. અથવા તદ્=તે ફલાભિસંધિથીયુક્ત એવા અનુષ્ઠાનથી **ઉપાત્ત=પ્રાપ્ત** કરેલું **અસ્ય=આ** સંસારસુખ પોતે જ મુક્તિમાં પ્રતિબંધ કરવાના બળવાળું હોવાથી તેવું ધર્માનુષ્ઠાન પણ અસુંદર છે. બન્નેનો ભાવાર્થ એ છે કે **ધર્માનુષ્ઠાન સુંદર છે** પરંતુ તેમાં જો ફલાભિસંધિરૂપ વિષ પ્રવેશ કરે છે તો તે ફલાભિસંધિવાળું ધર્માનુષ્ઠાન પણ અસુંદર બને છે કારણ કે તેવા પ્રકારની આસક્તિપૂર્વક કરાયેલા ધર્માનુષ્ઠાનથી બંધાયેલા પુણ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સાંસારિક-સુખો તીવ્ર આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. આ તીવ્ર આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં સુખો આસક્તિજનન દ્વારા અનાસક્તભાવની પ્રાપ્તિનાં પ્રતિબંધક બને છે. કારણકે તેનું સ્વરૂપ જ આસક્તિભાવ લાવનારું છે. રાગભાવ સદા વીતરાગભાવને રોકનાર જ બને છે. તેવી જ રીતે સંસારિક સુખનો રાગ, અને તેવા રાગયુક્ત ભાવપૂર્વક કરાતું ધર્માનુષ્ઠાન વિષમિશ્રિત દૂધની જેમ મલીન હોવાથી મુક્તિનો પ્રતિબંધ કરવાના બળયુક્ત છે. માટે આવું ધર્માનુષ્ઠાન ઉપકારી નથી, પરંતુ **एतद्‌રहितं=તેવા** પ્રકારના ફલાભિસંધિના અભિપ્રાય વિનાનું, **चेदम्=આ** ધર્માનુષ્ઠાન **अपवर्गसाधनम्=મુક્તિનું**

૧૨૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૫

સાધન બને છે. નિયાણાની બુદ્ધિ વિનાનું આ ધર્માનુષ્ઠાન મલીન આશય રહિત હોવાથી મુક્તિ-પ્રાપ્તિનો પ્રતિબંધ કરતું નથી. પરંતુ સાધન બને છે.

પ્રશ્ન :- સાંસારિક સુખના ફલાભિસંધિવાળું આ ધર્માનુષ્ઠાન મલીન હોવાથી વિષમિશ્રિત દૂધની જેમ જો મુક્તિ-પ્રાપ્તિના પ્રતિબંધના સારવાળું હોય, તો ધારો કે તે જ ધર્માનુષ્ઠાન સંસારસુખના ફલાભિસંધિ રહિત કરીએ, પરંતુ ભવોભવમાં મને આ ધર્માનુષ્ઠાન જ પ્રાપ્ત થજો, એમ તે ધર્માનુષ્ઠાનની જ આસક્તિપૂર્વકનું ધર્માનુષ્ઠાન જો સેવાય તો તો મુક્તિપ્રાપ્ત બને કે નહીં ? અર્થાત્ કોઈપણ વિવક્ષિત સેવાતા એવા ધર્માનુષ્ઠાનના રાગ પૂર્વકનું કરાતું ધર્માનુષ્ઠાન મુક્તિનું પ્રતિબંધક બને કે પ્રાપ્ત બને ?

ઉત્તર :- તુ=વળી, **સ્વપ્રતિબન્ધસારં=સ્વ** એટલે અત્યારે સેવાતું કુશલચિત્તાદિ જે ધર્માનુષ્ઠાન છે તેનો પોતાનો જ પ્રતિબંધવિશેષ હોય, અર્થાત્ આસક્તિ વિશેષ હોય, એવા તે અનુષ્ઠાનના જ પ્રતિબંધના (આસક્તિના) બળવાળું સેવાતું ધર્માનુષ્ઠાન **તથાસ્વભાવત્વાત્=આ** આત્માને ત્યાંને ત્યાં જ બાંધી રાખવાના તેવા પ્રકારના સ્વભાવવાળું હોવાથી **તત્સ્થાનસ્થિતિકારિ એવ=આ** આત્માને તે જ ગુણસ્થાનકમાં સ્થિતિ કરાવનારું જ બને છે. અર્થાત્ આગળ આગળના વિકાસને રુંધનાર બને છે. જેમ શ્રી ગૌતમસ્વામી મહારાજને ભગવાન્ શ્રી વર્ધમાનસ્વામી ઉપર અતિશય બહુમાન હતું. પરંતુ તેમનો રાગ તેઓને ત્યાં જ અટકાવનાર બન્યો, પ્રભુ પ્રત્યેનો રાગ ઘણો જ ઉપકારી છે. સંસારનો રાગ ઘટાડવામાં આવશ્યક છે. પરંતુ સંસારનો રાગ નાશ પામ્યા પછી તજવા જેવો પણ છે, નહિ તો વીતરાગદશાનો પ્રતિબંધક જ બને છે. જેમ કાંટો કાઢવા માટે પગમાં નાખેલી સોય કાંટો નીકળી ગયા પછી કાઢવાની જ હોય છે. તેમ આઠમા આદિ ગુણસ્થાનકોમાં આરોહણ કરવા માટે પ્રશસ્ત રાગ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે. અન્યથા તે પ્રશસ્ત પણ રાગ **મુક્તિનો પ્રતિબંધક** બને છે. તેવી જ રીતે ધર્માનુષ્ઠાનનો રાગ પણ આ આત્માને તે જ ધર્માનુષ્ઠાનમાં પકડી રાખે છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધવામાં પ્રતિબંધક બને છે. માટે સંસારસુખના ફલાભિસંધિ રહિતનું ધર્માનુષ્ઠાન હોય તો જેમ અપવર્ગસાધન બને છે તેમ તે તે ધર્માનુષ્ઠાનના પોતાના પણ પ્રતિબંધ વિનાનું જે ધર્માનુષ્ઠાન હોય તે જ મુક્તિપ્રાપ્ત બને છે. આ પ્રમાણે અત્યન્ત ઉપાદેયબુદ્ધિવાળું મોહજન્ય દશવિધ સંજ્ઞાના વિષ્કંભણવાળું, અને ઉભયભવના સંસારસુખ સંબંધી ફલાભિસંધિરહિત તથા તે તે ધર્માનુષ્ઠાનની પોતાની પણ આસક્તિ વિનાનું આ કુશલચિત્તાદિ જે યોગબીજ એ જ સાચું યોગબીજ છે. કારણ કે **એવમ્ભૂતસ્યૈવ=આવા** પ્રકારનું (ઉપરોક્ત ત્રણે વિશેષણોવાળું) યોગબીજ હોય તો જ સંશુદ્ધ હોવાથી **યોગનિષ્પાદકત્વાત્=યોગનું** નિષ્પાદક બને છે. જે અશાલિબીજ છે (અર્થાત્ શાલિનું-ડાંગરનું બીજ નથી, ઘઉં આદિ અન્ય

ગાથા : ૨૫

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૨૩

ધાન્યનું બીજ છે) તેવા અશાલિબીજમાંથી ગમે તેટલો કાળ જાય તો પણ શાલિના અંકુરા પ્રગટ થતા નથી, તેમ જે ઉપાદેયબુદ્ધિ રહિત છે. મોહજન્યસંજ્ઞાઓથી ઘેરાયેલું છે. અને ઉભયભવના સંસારસુખની ફલાભિસંધિવાળું છે. તેવા પ્રકારના મલીનભાવોથી મિશ્ર એવા કુશલચિત્તાદિથી ગમે તેટલો કાળ જાય તો પણ યોગદશા પ્રગટ થવાના અંકુરા જીવમાં ઉગતા નથી. કારણકે તેવું ચિત્ત એ યોગબીજ નથી. જેમ બીજ વિના અંકુરા ન થાય, અને ઉલટા બીજથી પણ ધારેલા અંકુરા ન થાય, તેમ સાંસારિકભાવનાઓથી ભરપૂર કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ નથી માટે તેમાંથી યોગના અંકુરા પ્રગટ થતા નથી.

एतत्तु=આ ઉપરોક્ત વિશેષણોવાળું કુશલચિત્તાદિ રૂપ યોગબીજ જે આત્માએ હજુ રાગ-દ્વેષની ઘન-ગાઢ ગ્રંથિ ભેદી નથી તેવા મિથ્યાત્વી જીવને પણ મિથ્યાત્વની મંદતાના કારણે જ (કટુકત્વની નિવૃત્તિના કારણે જ) **तदा=ત્યારે જ=** ગ્રંથિભેદ કરવાના કાળે થતા ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ સમયે જ **एवं भवति=આ** પ્રમાણે થાય છે. અર્થાત્ આવું=આવા પ્રકારનું ઉપરોક્ત વિશેષણોવાળું સંશુદ્ધ યોગબીજ ત્યાં જ આવે છે. કારણ કે ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં આવેલા (અપૂર્વ-અને અપ્રતિહત એવા વૈરાગ્યના) સામર્થ્ય વડે તેવા પ્રકારનો મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ વિશિષ્ટ બળવાન્ થતો હોવાથી મંદમિથ્યાત્વનો ઉદય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉપાદેય બુદ્ધિ આદિ ત્રણ ગુણોવાળું સંશુદ્ધ યોગબીજ તે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સાતમા અપ્રમત્ત ગુણઠાણે વર્તતા મુનિમહાત્મા સંજવલન ક્ષાયના ઉદયવાળા છે તેથી સરાગી છે. રાગદશા વિદ્યમાન છે. તો પણ તે રાગદશા અતિશય મંદ થયેલી હોવાથી તે મુનિ જાણે વીતરાગભાવને પામ્યા હોય ! તેવા હોય છે. અર્થાત્ અપ્રમત્ત મુનિ સરાગી જ હોવા છતાં (રાગમાત્રા અલ્પ-અલ્પતર હોવાથી) વીતરાગભાવ તુલ્ય કહેવાય છે. તેમ અહીં મિથ્યાત્વદશા હોવા છતાં પણ અતિશય મંદ મિથ્યાત્વ હોવાથી સંશુદ્ધ કુશલચિત્તાદિ યોગબીજ ઘટી શકે છે. માટે જ મિત્રા દષ્ટિમાં આવેલો આ આત્મા પરમાત્માની સાથે અનન્યભાવવાળો થઈને પરમભક્તિથી પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ સાધના કરે છે.

यथाहुर्योगाचार्याः-“योगबीजचित्तं भवसमुद्रनिमग्नस्येषदुन्मज्जनाभोगः तत्सक्त्यति-शयशैथिल्यकारी प्रकृतेः प्रथमविप्रियेक्षा तदाकूतकारिणी-समुज्जासमागमोपायनं चेतस्तदुचित-चिन्तासमावेशकृद् ग्रंथिपर्वतपरमवज्रं नियमात्तद्भेदकारि भवचारकपलायनकालघण्टा तद-पसारकारिणी समासेन” इत्यादि । अतः संशुद्धं ह्येतदीदृशमेतदिति जिनकुशलचित्तादि । एतच्च तथाविधकालादिभावेन तत् तत्स्वभावतया फलपाकारम्भसदृशमिति ॥२५॥

૧૨૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૫

ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ યોગબીજનું જે વર્ણન સમજાવી રહ્યા છે. તેમાં “અન્ય દર્શનકારો પણ આમ જ કહે છે” એમ કહીને તેઓનો મત ટાંકતાં સાંખ્યદર્શનના અનુયાયી અને યોગાચાર્ય તરીકે અતિશય પ્રસિદ્ધ એવા પાતંજલઋષિના પાઠની સાક્ષી આપતાં જણાવે છે કે અન્ય દર્શનના યોગાચાર્યોએ પણ પોતાના શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

યોગદશાની પ્રાપ્તિમાં મૂળભૂત કુશલચિત્તાદિ રૂપ બીજ કેવું હોય છે. તે બીજ (એટલે યોગના બીજ) ભૂત એવું ચિત્ત આવા પ્રકારનું હોય છે.

(૧) સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માને કંઈક ઉપર આવવાના વિકાસ સ્વરૂપ છે. (उन्मज्जन=ઉપર આવવાના, આભોગ=વિકાસ સ્વરૂપ) સમુદ્રમાં ડૂબેલા માણસને જેમ કંઈ દેખાતું નથી, ચારે તરફ પાણી જ પાણી દેખાય છે. અને તેથી નીકળવાની કે તરવાની આશા મૃતપ્રાયઃ થયેલી છે. હતાશારૂપ છે. તેવામાં પાણીની ઉપરની સપાટીએ આવવાનું કદાચ મહાપ્રયત્ને થઈ જાય, તો જગત્ દેખાય છે. આનંદ આનંદ થાય છે. નીકળવાની કે તરવાની કંઈક આશા બંધાય છે. તેવી જ રીતે સંસારમાં ડૂબેલા આ આત્માને વિષયસુખો ઘણાં જ પ્યારાં છે. મોહાંધતા બલવત્તર છે એટલે આત્મતત્ત્વ દેખાતું જ નથી, સંસાર વધારતો જ જાય છે. નીકળવાની કે તરવાની તો વાત જ કેવી? તેવામાં તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી આવું ઉત્તમ યોગબીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાસારની ભેદ રેખાનું ભાન થાય છે. અને સમજાય છે કે વિષયસુખો અને સંસાર એમ બન્ને વિષય તુલ્ય છે. આમ લાગવાથી આત્મતત્ત્વનું કંઈક દર્શન થાય છે. આનંદ આનંદ વ્યાપી જાય છે અને સંસાર તરાશે, પૂર્ણ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરાશે, એવી આશા બંધાય છે. માટે આ યોગબીજ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માને કંઈક ઉપર આવવાના સ્વરૂપવાળું અને પોતાના આત્મતત્ત્વના આંશિક વિકાસ સ્વરૂપ છે.

(૨) સાંખ્યદર્શનની દૃષ્ટિએ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એમ મૂલ બે તત્ત્વ છે. પુરુષ અકર્તા-અભોક્તા છે તથા જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે. પરંતુ સત્ત્વ-રજસ-તમસની બનેલી પ્રકૃતિ જ કર્તા-ભોક્તા છે. તેનું બલ ઘણું છે. તેથી તે પ્રકૃતિ વિષયસુખોની આસક્તિવાળી હોવા છતાં પણ આત્મામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવાથી આત્મા ઘણી આસક્તિવાળો લાગે છે. જ્યારથી આ યોગબીજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તે વિષય સુખોની તત્સક્તિ=તે આસક્તિનો જે અતિશય છે તેને શિથિલ કરનાર આ યોગબીજ બને છે. વિષયસુખની આસક્તિ ઠીલી થાય છે. કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં તત્સક્ત્યતિશય=દન્ટ્ય સ ને બદલે તાલવ્ય શ પણ પાઠાન્તર રૂપે જોવા મળે છે. ત્યારે એવો અર્થ કરવો કે તત્ તે પ્રકૃતિની શક્તિ

ગાથા : ૨૫

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૨૫

શક્તિને (બળને) શિથિલ કરનારું આ યોગબીજ છે. બન્ને અર્થોનો ભાવાર્થ લગભગ સમાન છે. યોગબીજની પ્રાપ્તિના પૂર્વકાળમાં વિષયસુખોની આસક્તિ ઘણી હતી, તેમાં જ આ જીવ રંગાયેલો હતો, લયલીન હતો, પ્રકૃતિનું (કર્મનું) જોર ઘણું હતું, તે સર્વ આ યોગબીજ આવવાથી શિથિલ થઈ ગયું છે. આ યોગબીજ વિષયસુખોની આસક્તિને અને પ્રકૃતિની (કર્મોની) શક્તિને શિથિલ કરનારું છે.

(ઉપરોક્ત બે વિશેષણો, અને હવે પછી સમજાવાતાં સર્વે વિશેષણો “યોગ-બીજચિત્ત” પદનાં જ છે. માત્ર વિશેષણને વિશેષ્યના અનુસારે લિંગ નથી ચિત્ત શબ્દ નપુંસકલિંગ હોવા છતાં પણ તેનાં વિશેષણોમાં ક્યાંક પુલિંગ અને ક્યાંક સ્ત્રીલિંગ કરેલ છે. કારણકે સમાન જ લિંગ આવે એવો નિયમ નથી. જેમકે વેદાઃ પ્રમાણમ્, ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ ઇત્યાદિ યુક્તિ અહીં સ્વયં સમજી લેવી.)

(૩) પ્રકૃતેઃ પ્રથમવિપ્રિયેક્ષા= અત્યાર સુધી આ આત્મા પ્રકૃતિને અનુકૂળ જોવાની દૃષ્ટિવાળો હતો, પ્રકૃતિની સાથે ગાઢમિત્રતા=અભેદબુદ્ધિ હતી, પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ-જ્ઞાતૃત્વ-વગેરે પોતાનાં જ છે એમ આ જીવ માનતો હતો, પ્રકૃતિજન્ય વિષયસુખ અને સંસારને પોતાનો જ માની તેમાં જ આનંદ-ચમન કરતો હતો, પરંતુ આ યોગબીજ આવ્યું ત્યારે તેને ભાન થાય છે કે આ મારું સ્વરૂપ નથી, હું પ્રકૃતિથી પૃથક્ છું. પ્રકૃતિએ મને ભોળવ્યો છે. અંધારામાં રાખ્યો છે, પ્રકૃતિની સાથેની ગાઢ મિત્રતા તૂટી જાય છે. અભેદબુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી જે પ્રકૃતિ વડાલી લાગતી હતી, તેના તરફ પ્રેમભરી દૃષ્ટિ હતી. તે હવેથી કડવી લાગે છે અને તે પ્રકૃતિ પ્રત્યે વિપ્રિય=પ્રેમ વિનાની, કડવાશ ભરેલી, અણગમાવાળી ર્દક્ષા=દૃષ્ટિ અહીંથી શરૂ થાય છે. આવી અણગમાવાળી દૃષ્ટિ શરૂ કરાવનારું આ યોગબીજ પ્રથમ છે.

(૪) તદાકૂતકારિણી=અત્યાર સુધી પ્રકૃતિનું બળ અધિક હતું, આ જીવ પણ તેના તરફ વ્હાલ કરતો હતો, તેના કઠ્ઠા મુજબ જ વર્તતો હતો, પ્રકૃતિ-જન્ય સુખને પોતાનું માનીને જ તેના તરફ રાગી હતો, પરંતુ આ યોગબીજ આવવાથી, પ્રકૃતિની અસલી માયાકારી જાત જણાઈ જવાથી તેના પ્રત્યે વિપ્રિયેક્ષા (કડવી ઝેર ભરેલી દૃષ્ટિ) થયેલી હોવાથી તદ્=તે વિપ્રિયેક્ષાના જ આકૂત=રહસ્યને કારિણી પ્રગટ કરનારું આ યોગબીજ જાણવું. એટલે કે જેમ કોઈ મિત્ર ઉપર પ્રથમ સ્નેહ હોય, પરંતુ તેના તરફથી કરાયેલો વિશ્વાસઘાત દેખાવાથી વિપ્રિયેક્ષા થાય છે. અને પછી દિન-પ્રતિદિન તે વિપ્રિયેક્ષાવાળું ચિત્ત તેના તરફ વધુને વધુ શંકાશીલ બને છે. આંખ કરડાયેલી જ રહે છે. મનમાં ગુસ્સો વધે છે. બદલો વાળવાના ઘાટની રાહ જ જીવ જુવે છે. તેમ અહીં પ્રકૃતિ પ્રત્યે વિપ્રિયેક્ષા

૧૨૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૫

થયેલી હોવાથી તે પ્રકૃતિનાં જ રહસ્યો ખુલ્લાં કરાતાં જાય છે વિષયસુખો અકારાં લાગે છે. સંસાર ઝેર જેવો લાગે છે. વિપ્રિયેક્ષાના કારણે જ દિન-પ્રતિદિન સાંસારિક સુખ ઝેર જેવું લાગવું. પ્રકૃતિ ઉપરની પ્રીતિ ઉડી જવી, તેનો વિશ્વાસ ન કરવો, તેનાથી દબાયેલા ન રહેવું ઈત્યાદિ રહસ્યોને કરનારૂં આ યોગબીજ છે એમ જાણવું.

(૫) સમુજ્ઞાસમ્=સમ્=એટલે સમન્તાત્, ઉદ્=પ્રાબલ્યેન=જાસમ્=હનનમ્, પ્રકૃતિને અને પ્રકૃતિજન્ય વિકાર-વાસના અને મોહને ચારે તરફથી પ્રબળ પ્રકારે હણનારૂં આ યોગબીજ છે. સારાંશ કે આ યોગબીજ પ્રકૃતિને અને પ્રકૃતિજન્ય વિકારોને મંદ કરનારૂં જાણવું.

(૬) આગમોપાયનં=આત્માને આત્માર્થતાના આગમનનું (આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું) જાણે આ યોગબીજ ભેટણું હોય તેવું છે. આત્માર્થતાના આગમનનું સૂચક છે. આ યોગબીજ જાણે આત્માને એમ સૂચવે છે કે મુક્તિપદ હવે તમને અતિશય નિકટતમ છે. એમ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના ઉપાયન (ભેટ)રૂપ છે. ચેતઃ શબ્દમાં ચ+ઇતઃ છે ત્યાં કહેલો ચ શબ્દ આ છ વિશેષણોના સમુચ્ચય માટે છે. અને ઇતઃ શબ્દ સાતમા વિશેષણમાં લેવો

(૭) ઇદસ્તદુચિતચિન્તાસમાવેશકૃદ્=આ યોગબીજ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના ઉપાયન રૂપ=ભેટણા રૂપ છે આ કારણથી જીવને આગળથી સમાચાર મળી જાય છે કે મારું મુક્તિપદ હવે નિકટ છે. મારા આત્માનું શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર-નિર્ભળ સ્વરૂપ મને નજીકમાં જ મળવાનું છે તેથી અદમ્ય ઉત્સાહથી, સર્વ પ્રકારના પોતાના બળને એકઠું કરીને તે આત્મ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિને ઉચિત એવા ધર્મતત્ત્વોની વિચારણામાં જ પ્રવેશ કરાવનારૂં, સતત તત્ત્વવિચારણામાં ડૂબાડૂબ રાખનારૂં આ યોગબીજ છે. જેમ આગળથી ખબર પડે કે નજીકના કાળમાં વિશિષ્ટ અતિથિ ઘેર આવવાના છે. તો તેની તડામાર તૈયારીઓ ચાલે, કુટુંબના સભ્યો સાથે મીટીંગો ગોઠવાય, તેવી રીતે અહીં આત્માને તે મુક્તિપદને ઉચિત તત્ત્વચિંતનમાં પ્રવેશ (ગરકાવ) કરાવનારૂં આ યોગબીજ છે.

(૮) ગ્રન્થિપર્વતપરમવજ્રમ્=અનાદિકાળથી જામ થયેલા અને ગાઢ (ઘનીભૂત) બનેલા એવા રાગ અને દ્વેષ આદિ દોષોની બનેલી જે ગાંઠ છે. તે ગાંઠરૂપી પર્વતને ભેદવામાં પરમવજ્ર સમાન આ યોગબીજ છે. જેમ ઈંદ્ર મહારાજા વજ્રવડે પર્વતોને ભેદે છે તેમ આ આત્મા આ યોગબીજ વડે રાગાદિની ગાંઠને ભેદે છે. તેથી ગ્રંથિરૂપી પર્વતને ભેદવામાં પરમ વજ્રતુલ્ય આ યોગબીજ છે.

(૯) નિયમાત્તદ્ભેદકારિ=જો કે ઈંદ્રના વજ્રવડે પર્વતોનો ભેદ થાય છે. તો પણ જેમ તોફાની પવનવડે સામાન્ય પર્વતો કંપે છે છતાં મેરૂપર્વત કલિયુગના તોફાની પવનો

ગાથા : ૨૫

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૨૭

વડે પણ કંપતો નથી તેમ મેરૂપર્વત જેવો કોઈ મોટો પર્વત કદાચ ઈંદ્રના વજ્રવડે ન ભેદાય, એમ પણ બને, પરંતુ આ યોગબીજ તો નિયમા તે ગ્રંથિને ભેદનાર જ છે. ઈંદ્રનું વજ્ર કોઈક પર્વતનો ભેદ કરી શકે અને મેરૂપર્વત જેવા કોઈ શાશ્વત પર્વતનો ભેદ ન કરી શકે એવું પણ બને છે પરંતુ આ યોગબીજમાં તેવું બનતું નથી. તે તો નિયમા ગ્રંથિનો ભેદ કરે જ છે. જીવને સમ્યગ્દર્શન પમાડે જ છે.

(૧૦) **ભવચારકપલાયનકાલઘન્ટા**=જન્મ-જરા-મૃત્યુ આધિ-વ્યાધિમય જે આ **ભવ** સંસાર છે તે મહાન્ **ચારક**=ચારક (બંદીખાનું અર્થાત્ જેલ) છે કારણ કે કોઈ જીવ તેમાંથી છટકી શકતો નથી. ગમે તેવો સુખી-નિરોગી-ધનવાન્ અને લાગવગવાળો હોય અર્થાત્ ચક્રવર્તી કે ઈંદ્ર હોય તો પણ ઉપરોક્ત દુઃખોમાંથી ભાગી શકતો નથી. માટે જ જન્માદિ દુઃખોમય આ સંસાર એ ચારક (જેલખાનું) છે. તેને **પલાયન**=પલાયન થવાની (સમાપ્ત થવાની) આ યોગબીજ એ જાણે **કાલઘન્ટા**=કાલઘંટા હોય તેવું છે. જેમ સ્કુલ પૂરી થવાનો કાળ થાય અને તે કાલે ઘંટ વાગે, અને દરેક વર્ગોમાંથી છોકરાઓ છૂટે તેમ આ યોગબીજ પ્રાપ્ત થતાં જ સંસાર રૂપ ચારકને પલાયન (પૂર્ણ) થવાની જાણે કાલઘંટા વાગી હોય તેમ જાણવું.

(૧૧) **તદપસારકારિણી**=આત્માને અનાદિના વળગેલા એવા તે સંસારમાંથી આ આત્માનું અપસરણ (નીકળવાનું કામ) કરાવનારું આ યોગબીજ છે. એમ સંક્ષેપથી યોગબીજ પૂર્વના યોગાચાર્યોએ પણ સમજાવ્યું છે. અહીં આ યોગબીજનું વર્ણન ચાલે છે. **યોગબીજચિત્તં**=એ પદ નપુંસકલિંગ છે. પરંતુ “**લિઙ્ગમતન્ત્રમ્**”=લિંગ કોઈને આધીન નથી એ ન્યાયથી, અને **વેદાઃ પ્રમાણમ્**=વગેરેના ઉદાહરણોથી ભિન્ન લિંગ પણ વ્યાકરણમાં અને આર્ષભાષામાં હોઈ શકે છે. તથા તેને અનુસરતું વર્ણન પણ ઉચિત અને સંગત થાય છે. માટે અમે તમામ વિશેષણો યોગબીજ એવા ચિત્તનાં જ સમજાવ્યાં છે. છતાં છેલ્લાં બે વિશેષણો સ્ત્રીલિંગ હોવાથી **વિપ્રિયેક્ષા** નાં કરવાં હોય તો પણ થઈ શકે છે કે પ્રકૃતિ પ્રત્યે જે વિપરીત ઈક્ષા (દૃષ્ટિ) થઈ છે તે ભવ રૂપ ચારકને પલાયન થવામાં કાલઘંટા સમાન છે અને તેમાંથી જીવને મૂકાવવાનું કામ કરનારી છે. પરંતુ આવો અર્થ કરીએ તો પણ **આભોગઃ** અને **વિપ્રિયેક્ષા**માં ચિત્તશબ્દથી લિંગ ભેદ છે. અને તે દરેક પદોને ચિત્તનાં વિશેષણ કરવાં જ પડે છે તો પછી વચ્ચેથી **વિપ્રિયેક્ષા** પદ લઈ, તેનાં છેલ્લાં બે વિશેષણો લિંગની સમાનતા માટે જ કરવાં તેના કરતાં સર્વે વિશેષણો ચિત્તનાં કરીએ તો પણ અર્થ ભેદ થતો નથી. તેથી આત્માને પ્રાપ્ત થયેલું આ યોગબીજ જ આવું ઉત્તમ છે. જે સંસારસમાપ્ત થવાની સૂચના રૂપ છે. એમ વધારે સંગત લાગે છે.

સાંખ્યદર્શનના પ્રસિદ્ધ યોગાચાર્ય શ્રી પતંજલિ ઋષિના શબ્દોમાં યોગબીજનું વર્ણન કહીને ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પોતે આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં પોતાના શબ્દોમાં જણાવે છે કે અતઃ સંશુદ્ધં હિ એતદ્ જિનકુશલાદિચિત્તં (ચદ્ ભવતિ) એતદ્ ઈદ્દશમ્ ઇતિ =આ કારણોથી ઉપાદેય બુદ્ધિ આદિ ગુણોવાળું સંશુદ્ધ થયેલું વીતરાગ પ્રભુ પ્રત્યેનું કુશલચિત્તાદિરૂપ આ યોગબીજ જે છે એ યોગબીજ આવા પ્રકારનું (એટલે કે સાંખ્ય દર્શનના પતંજલિ આદિ ઋષિઓ વડે કહેવાયેલા ભાવવાળું જ) હોય છે. અર્થાત્ જ્યારથી આ જીવને જિનકુશલચિત્તાદિ આવ્યાં ત્યારથી જ ભવો પાકીને ખરી જવાનો અને મુક્તિફળ મળવાનો પાક શરૂ થયો જ સમજવો. આ યોગબીજ એ મુક્તિની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનો પાક શરૂ થવા તુલ્ય છે. જેમ ભાત બનાવવા કાચા ચોખા ગરમ પાણી સાથે ચૂલા ઉપર મૂક્યા ત્યારથી તેનો પાક શરૂ થયો, ફક્ત હવે આ પાકની ક્રિયા થવામાં તથાવિધ કાળ લાગે છે. કોઈ કાર્યમાં અડધો કલાક, કોઈ કાર્યમાં પોણો કલાક અને કોઈ કાર્યમાં એક કલાક થાય છે. પરંતુ કાળલબ્ધિ જોડાતાં તે કાર્ય થાય જ છે. કારણ કે પાકવાનું કાર્ય આરંભાઈ ગયું છે. અને પાકવાની પ્રક્રિયા શરૂ થતાં તથા કાળાદિ સામગ્રીની સહાય મળતાં પાકીને ભાતરૂપે બનવું એ તે તે કાચા ચોખા વગેરે દ્રવ્યોનો સ્વભાવ જ છે. એમ અહીં સમજવું. કાચા ચોખા ચડાવ્યા પછી તેને અનુકૂળ કાળાદિ લાગવા વડે તે તે ભાત આદિરૂપે પાકવાનો “ચોખા નામના દ્રવ્યનો” સ્વભાવ હોવાથી ચોખાના પાકનો જે આરંભ થયો તે ભાત રૂપ ફળ આપે જ છે. ગોટલી વાવી, ખાતર-પાણી આદિ સામગ્રી આપી, ત્યારથી જ આમ્રવૃક્ષ થવાનો અને આમ્રફળ આપવાનો પાક પ્રારંભાયો જ છે માત્ર તેને કાળવિલંબ આદિ લાગવાનાં છે. કાળપૂર્ણ થવાથી આમ્રફળ આપવાના તેવા તેવા સ્વભાવવાળું જ તે આમ્રબીજ છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણોની જેમ આ જીવને જ્યારથી આ યોગબીજ પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી જ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ ફળના પાકનો પ્રારંભ થયો છે. માત્ર તેમાં તથાવિધ કાળવિલંબ આદિ લાગશે, અને તેવા પ્રકારની કાળ આદિ સામગ્રીની અપેક્ષા રાખવી એ પણ તેનો સ્વભાવ છે. માટે ફળપ્રાપ્તિ કાલક્રમે થાય છે. પરંતુ પાકનો પ્રારંભ અવશ્ય થઈ ચૂક્યો છે જેથી ફળ આપીને જ વિરામ પામશે. એમ જાણવું.

આ પ્રમાણે પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલચિત્ત, તેમને કરાતો વચનો દ્વારા નમસ્કાર અને તેઓને હૈયાના સદ્ભાવપૂર્વક કાચાથી કરાતા પ્રણામ, આ ત્રણે ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, સંજ્ઞાઓના વિષ્કંભણપૂર્વક તથા ફલાભિસંધિરહિત જો હોય તો તે સંશુદ્ધ યોગબીજ છે અને ભવચારકને પલાયન કરાવવામાં કાલઘંટા સમાન છે. ત્યારથી જ મુક્તિફળના પાકનો પ્રારંભ થયો છે. માત્ર ઉત્કૃષ્ટથી (વધુમાં વધુ) દેશોન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન આદિ કાલલબ્ધિની અપેક્ષા

ગાથા : ૨૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૨૯

રાખવી એ તેનો સ્વભાવ હોવાથી ત્યારે પૂર્ણ પાક બનશે. વાવેલા બીજને બધી સામગ્રી મળવા છતાં તુરત જ અંકુરા થતા નથી, તથાવિધ કાલાદિની અપેક્ષા રાખે જ છે. અને તેવા પ્રકારના કાળની અપેક્ષા રાખવી એવો પણ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે. તેમાં કંઈ તર્ક ચાલતો નથી, કાચા ચોખા ચૂલા ઉપર ચડાવ્યા, ગેસ-પાણી આદિ સામગ્રી આપી, તો પણ પાકવામાં કાલવિલંબ લાગવાનો જ, એ તેનો સ્વભાવ જ છે. માત્ર પાકનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. એટલે કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થશે જ- તેવી જ રીતે આ યોગબીજ પણ તથાવિધ કાલાદિ સામગ્રી દ્વારા પાકવાના તેવા તેવા પ્રકારના સ્વભાવવાળું હોવાથી અત્યારે ફળના પરિપાકના આરંભ તુલ્ય સમજવું. ॥૨૫॥

ન ચેદમેવ કેવલં યોગબીજમિતિ તદન્તરાભિધિત્સયાઽઽહ—

જિનેશ્વર પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ, આ જ માત્ર યોગબીજ છે એવું નથી, અર્થાત્ તેનાથી અન્ય પણ યોગબીજ છે. તે અન્ય યોગબીજ જણાવવાની ઈચ્છાથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે.

આચાર્યાદિષ્વપિ હ્યેતદ્, વિશુદ્ધં ભાવયોગિષુ ।

વૈયાવૃત્યં ચ વિધિવચ્છુદ્ધાશયવિશેષતઃ ॥૨૬॥

ગાથાર્થ = તથા ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિને વિષે પણ વિશુદ્ધ એવું આ કુશલચિત્તાદિ તે યોગબીજ છે. અને શુદ્ધાશય વિશેષથી વિધિપૂર્વક તેમની સેવા કરવી એ પણ યોગબીજ સમજવું. ॥૨૬॥

ટીકા - “આચાર્યાદિષ્વપિ”-આચાર્યોપાધ્યાયતપસ્વ્યાદિષ્વપિ । એતદેવ કુશલ-ચિત્તાદિ, “વિશુદ્ધં” સંશુદ્ધમેવેત્યર્થઃ કિંવિશિષ્ટેષુ ? આહ-“ભાવયોગિષુ”- ન દ્રવ્યા-ચાર્યાદિષ્વ-ધર્મજલક્ષણેષુ કૂટરૂપે ચલ્વકૂટબુદ્ધેરપ્યસુન્દરત્વાત્ । નૈતદેવ કેવલં યોગબીજમ્, કિં તર્હિ ? “વૈયાવૃત્યં ચ”-વ્યાવૃત્તભાવલક્ષણમાહારાદિના, “વિધિવત્”- સૂત્રોક્ત-વિધિયુક્તં પુરુષાદ્યપેક્ષયેત્યર્થઃ । યદાહ-

પુરિસંતસ્સુવયારં, અવયારં ચપ્પણો ય ણારૂણં ।

કુજ્જા વેયાવડિયં, આણં કાઠં નિરાસંસો ॥ ઇત્યાદિ । (પંચવસ્તુ ૫૪૦)

અત એવાહ-“શુદ્ધાશયવિશેષતઃ”-શુદ્ધચિત્તપ્રબન્ધવિશેષેણ ॥૨૬॥

વિવેચન :- શ્રી વીતરાગ જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ આચરવાં એ યોગબીજ છે એમ પૂર્વેની ૨૪/૨૫ ગાથામાં કહ્યું. તેનાથી એ જ યોગબીજ છે અને બીજાં નથી એમ સમજવાનું નથી. તેના વિના હજુ બીજાં પણ યોગબીજો છે. વીતરાગ યો. ૯

જિનેશ્વર પરમાત્મા પંચપરમેષ્ઠીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેથી તેમના પ્રત્યેનાં કુશલચિત્તાદિ એ પ્રથમ યોગબીજ છે. એવી જ રીતે પંચમહાવ્રતધારી, સંસારના સર્વથા ત્યાગી એવા આચાર્યાદિને વિષે પણ ઉપાદેયબુદ્ધિ આદિ ત્રણ વિશેષણોપૂર્વક માનસિક કુશલચિત્ત, વાચિક નમસ્કાર, અને કાયિક સંશુદ્ધ એવા પ્રણામાદિ એ ત્રણે પ્રકારનાં કાર્યો બીજા નંબરનું યોગબીજ જ છે. અરિહંતાદિની અપેક્ષાએ આચાર્યાદિ બીજા નંબરે છે તેથી તેમના પ્રત્યેનાં કુશલચિત્તાદિ બીજા નંબરનાં યોગબીજ છે. અહીં આચાર્યાદિ પદમાં કહેલ આદિ શબ્દથી આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ રત્નાધિક પંચાસ-ગણિ-સાધુ વગેરે મહાત્મા પુરુષો સમજવા. આવા મહાત્માઓને વિષે પણ એતદેવ=આ જ કુશલચિત્તાદિ સંશુદ્ધ હોય તો જ એટલે કે ઉપાદેયબુદ્ધિ, સંજ્ઞાવિષ્કંભણ અને ફલાભિસંધિ રહિત હોય તો જ તે બીજા નંબરનું યોગબીજ છે. મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ કરાવે એવા યોગફળને ઉગાડનાર જ છે.

વીતરાગ જેમ ગમવા જોઈએ, તેમ વીતરાગની આજ્ઞાને અનુસારે ચાલનારા, જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયીના આરાધક, સાંસારિક ભોગસુખના ત્યાગી, નિઃસ્પૃહ અને મહાવ્રત-પંચાચાર-પંચસમિતિ આદિના પાલનહાર એવા આચાર્યાદિથી મુનિપદ સુધીના મહાત્માઓ પ્રત્યે પણ કુશલચિત્તાદિ પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ યોગબીજ જ છે. કારણ કે વીતરાગ પરમાત્મા મુક્તિમાં ગયેલ હોવાથી વર્તમાનકાળે હિતમાં જોડનાર, પ્રેરણા આપનાર, અને અહિતથી વારનાર અર્થાત્ સારણા-વારણા-ચોયણા અને પડિચોયણા આદિ કરનાર ગુરુ જ છે. રસ્તો દેખાડનાર આચાર્યાદિ જ છે. માટે તેઓ પ્રત્યે પણ ઉપાદેય બુદ્ધિ, બહુમાન, ભક્તિભાવ, પૂજ્યભાવ, હાર્દિક સન્માન રાખવું. તેવા ઉંચા ભાવપૂર્વક તેમના ગુણો ગાવા, તથા કાયાથી શુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા, વિનય કરવો, ભક્તિ-સેવા-ઉપાસના કરવી એ પણ યોગબીજ જ છે. જેને રાજા ઉપર પ્રીતિ હોય, તેને રાજા પાસે પહોંચાડનારા મંત્રી આદિ ઉપર પણ પ્રીતિ હોય જ છે. બલકે સવિશેષ પ્રીતિ હોય છે. જેને ધનવાન શેઠ ઉપર પ્રીતિ હોય છે તેને તેવા ધનવાન શેઠનો મેળાપ કરાવી આપનાર ઉપર પણ પ્રીતિ હોય જ છે, બલકે સવિશેષ પ્રીતિ હોય છે. તેવી રીતે વીતરાગ પરમાત્મા જેને ગમે, વીતરાગ અવસ્થા જેને રુચે, તેને ત્યાં સુધી પહોંચાડવાનો માર્ગ બતાવનારા આચાર્ય આદિ ગુરુઓ પણ ગમે જ છે. તેમના ઉપર બહુમાન-પૂજ્યભાવ થાય જ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વર્તમાનકાળમાં સદેહે વિદ્યમાન હોવાથી અને હિતકારી બુદ્ધિપૂર્વક તત્ત્વ સમજાવનાર હોવાથી સવિશેષ રુચે છે.

ધર્મના સ્થાપક દેવ તરીકે જેમ અરિહંત પરમાત્માનું સ્થાન છે. તેવી જ રીતે તે ધર્મનું પ્રસારણ કરનાર ગુરુ તરીકે એટલે ધર્મગુરુ તરીકેનું સ્થાન આચાર્ય આદિ મુનિ ભગવંતોનું છે. એટલે ગૃહસ્થ જીવનમાં વર્તતા જ્ઞાની પુરુષો ધર્મતત્ત્વ સમજાવનાર

ગાથા : ૨૬

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૩૧

તરીકે “વિદ્યાગુરુ” કહી શકાય છે. પરંતુ ધર્મગુરુ તો સંસારના ત્યાગી મુનિ જ હોય છે. એટલે પંચપરમેષ્ઠિમાં ત્યાગીનું જ સ્થાન છે. તેથી જે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય અને એમ તો ભાવથી નિઃસ્પૃહ છીએ. દ્રવ્યલિંગી સાધુઓ કરતાં સારા છીએ. મનમાં એમ માની અપવાદ રૂપે સેવાતાં સાધુઓનાં નાનાં છિદ્રોને મોટાં કરી પોતે ભાવલિંગી છે. એમ માની ધર્મસ્થાનોના નાયક બને છે. ધર્મગુરુ તરીકે પોતાને માને છે અને મનાવે છે તે ઉચિત નથી. જો કંચન-કામિનીની સાથે રહીને ભાવલિંગી સાધુ થવાતું હોત તો બાહ્યત્યાગી થવાની જરૂરિયાત જ ક્યાં રહે છે ? ભરતચકવર્તી, ઈલાચી. ચિલાતી અને પૃથ્વીચંદ્રરાજા આદિનાં ઉદાહરણો જે આપે છે તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે અપવાદે બનેલા દાખલાને રાજમાર્ગ લેવાતા નથી.

મનમાં અધ્યાત્મ હોવા છતાં પણ વ્યવહારથી સંસારના ત્યાગી એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુને જ પ્રધાન કરી તેઓની નિશ્રાએ જ ધર્મારાધન કરવું જોઈએ. તેઓમાં કેવળ દોષ માત્ર દેખીને તેઓથી ઉભગી જઈને સ્વતંત્રપણે નવા સંપ્રદાયો ચલાવવા તે “સાધુમાર્ગનો” ઉચ્છેદ કર્યા બરાબર છે તેથી આચાર્યાદિ પ્રત્યે જે કુશલચિત્તાદિ છે તે પણ યોગબીજ છે. જૈન શાસનમાં પંચ પરમેષ્ઠીમાં આચાર્યાદિ ત્યાગીનું ગુરુ તરીકે સ્થાન છે પરંતુ અધ્યાત્મી એવા પણ ગૃહસ્થનું સ્થાન નથી.

કિંવિશિષ્ટેષુ=કેવા વિશેષણવાળા આચાર્યાદિ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિને યોગબીજ કહેવાય છે ? તો જણાવે છે કે “ભાવયોગી” એવા આચાર્યાદિને વિષે કુશલચિત્તાદિ હોય તો જ તે યોગબીજ કહેવાય છે. ભાવથી (અંતરાત્મપરિણામથી) જેમનામાં યોગદશા પ્રગટી છે. આચાર્યાદિ પદના બાહ્ય અને અભ્યંતર ગુણો જેમનામાં પ્રગટ્યા છે. એવા ગુણીયલ, ભાવથી યોગદશા પામેલા, આત્માર્થતાના પરમરાગી, પરમાર્થપદના સાધક, એવા આચાર્યાદિથી મુનિપદ સુધીના મહાત્માઓ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ રાખવાં તે આ આત્માને ઉપકારી છે. આત્મહિત કરનાર છે. યથાર્થ માર્ગે ચડાવનાર છે. ચડેલાને માર્ગમાં સ્થિર કરનાર છે અને આગળ વધારનાર છે માટે તેવા મહાત્માઓ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિને પણ યોગબીજ કહેવાય છે. પરંતુ દ્રવ્યાચાર્યને વિષે કુશલચિત્તાદિને યોગબીજ કહેવાતાં નથી. જેઓ માત્ર વેષથી જ સાધુ બન્યા છે. પરંતુ સાધુપણાના ગુણોનો જેમાં અભાવ છે. પુદ્ગલ-સુખના રાગથી (સારું સાધુપણું પાળ્યું હશે તો દેવલોકનાં સુખો મળશે એવા આશયથી) સાધુ બન્યા છે. માન-મોભા અને પ્રતિષ્ઠાના જેઓ ભુખ્યા છે. વિષય-વાસનાના જેઓ ગુલામ છે અથવા હૃદયથી જેને આ પરમાત્માનો માર્ગ ગમતો નથી માત્ર બાહ્યકારણોના વશથી વેષ લીધો છે. અને પોતાનાં મન ધાર્યા બાહ્ય કામો કરાવવા પૂરતો જ સાધુની છાપ પાડવા જ સાધુનો વેષ રાખ્યો છે તે સર્વ દ્રવ્યસાધુ-દ્રવ્યાચાર્ય

૧૩૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૬

કહેવાય છે. આવા પ્રકારના દ્રવ્ય સાધુ અને દ્રવ્ય આચાર્યાદિ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ રાખવાં તે યોગબીજ નથી.

મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ કરવો અથવા પૂર્ણપણે ક્ષય કરવો એ ધર્મ કહેવાય છે. તે મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમપૂર્વક થયેલા સાધુ, ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય એ **ધર્મજલક્ષણવાળા** (ધર્મયુક્ત લક્ષણવાળા) ભાવસાધુ કહેવાય છે. અને મોહનીયનો ઉદય તે અધર્મ કહેવાય છે. ઉદાધીરાજાની હત્યા કરવા માટે વિનયરત્ને લીધેલ દીક્ષા તે અધર્મજલક્ષણવાળા દ્રવ્યસાધુ જાણવા. આવા મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા, અથવા કોધાદિના ઉદયવાળા જે સાધુ, અંતરમાં જે મોહના ઉદયને પરવશ છે તે અધર્મથી થયેલ સાધુને દ્રવ્યસાધુ કહેવાય છે. તથા અંગારમર્દક આચાર્ય જેવા આચાર્ય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય છે. તેવા દ્રવ્યાચાર્યાદિમાં કરાયેલું કુશલચિત્તાદિ તે યોગબીજ કહેવાતું નથી. ખોટા રૂપિયામાં સાચા રૂપિયાપણાની બુદ્ધિ હોય તો પણ તે સાચા રૂપિયાના ફળને આપતી નથી, માટે **અસુંદરજ** છે. પીત્તળમાં સોનાની ગમે તેટલી તીવ્ર બુદ્ધિ કરીએ તો પણ તે સોનાનો ભાવ (પૈસા) લાવી આપતું નથી. તેમ દ્રવ્યાચાર્યમાં ભાવાચાર્યની બુદ્ધિ રાખીએ તો પણ તે નિર્જરા અને મોક્ષફળને આપતી નથી. આ રીતે જિનેશ્વર પરમાત્માને વિષે કુશલચિત્તાદિ જેમ યોગીબીજ છે. તેમ ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિને વિષે કુશલચિત્તાદિ હોય તો તે પણ યોગબીજ છે. પરંતુ દ્રવ્યાચાર્યાદિમાં ભાવાચાર્યની બુદ્ધિ કરીએ તો પણ તે યોગબીજ કહેવાતું નથી. આ રીતે આ બે પ્રકારનાં જ યોગબીજ છે એમ નહીં, પરંતુ તે બે ઉપરાંત દેવ-ગુરુની **વૈયાવચ્ચ** કરવી એ પણ ત્રીજું યોગબીજ છે. વૈયાવચ્ચ એટલે કે શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિધિપૂર્વક દ્રવ્ય (પુરુષ)-ક્ષેત્ર-કાળ આદિની અપેક્ષા રાખીને આહારાદિ વડે સેવા કરવી. ભક્તિ કરવી તે. જે સેવા-ભક્તિમાં અહંકાર-મમકાર અને પૌદ્ગલિક સુખની આશંસાનો વ્યાવૃત્તભાવ છે (એટલે તે અહંકારાદિનો ભાવ જેમાંથી ચાલ્યો ગયો છે) તે વ્યાવૃત્તભાવ લક્ષણવાળી સેવા-ચાકરી-ભક્તિને વૈયાવચ્ચ કહેવાય છે.

જે આચાર્યાદિએ ધર્મસંસ્કારો આપ્યા છે. અને જગતના જીવોને આપે છે. તેવા ઉપકારીઓની સેવામાં **અહમ્** અને **મમત્વ** હોય જ કેમ ! પૌદ્ગલિક સુખની આશંસા રખાય જ કેમ ! તેથી આશંસાભાવની વ્યાવૃત્તિપૂર્વક અર્થાત્ નિરાંશસભાવે આહાર-ઔષધ-લાવી આપવાં, શરીર-સેવા કરવી તે પણ યોગબીજ છે. ભરત-બાહુબલીના પૂર્વભવનું ચરિત્ર, તથા સંપ્રતિ મહારાજના પૂર્વભવનું ચરિત્ર ઉદાહરણ તરીકે સમજી લેવું. આ વૈયાવચ્ચ વિધિવત્ એટલે કે શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિપૂર્વક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિ જોઈને તે પુરુષાદિને સાતા ઉપજે, સંયમભાવની વૃદ્ધિ થાય, તેવી વૈયાવચ્ચ કરવી. એટલે વૈયાવચ્ચ કરતી વખતે વિવેકપૂર્વક નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા.

ગાથા : ૨૬

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૩૩

(૧) પુરુષં=પુરુષને જોવો, જેની વૈયાવચ્ચ કરવી છે તેમની ઉંમર કેટલી ! શરીરની પ્રકૃતિ કેવી ! શું અનુકૂળ છે શું પ્રતિકૂળ છે ! તેમનો સ્વભાવ કેવો ! શું કરવાથી તેઓ સંયમમાં વૃદ્ધિ પામશે અને સ્વ-પરનો વધુ ઉપકાર કરશે !

(૨) તસ્સુવચારં = હું જે આહાર-ઔષધ-વસ્ત્રાદિ આપું છું તેનાથી તેમનો ઉપકાર જ થશે ને ! તેમને કામ લાગે તેમ છે ને ! તેનાથી તેઓને સાતા ઉપજે એમ છે ને ! જેથી તેઓ સંયમ અને પરોપકાર વધારે કરી શકે એમ સાનુકૂળ છે ને ! ઇત્યાદિ વિચારીને વૈયાવચ્ચ કરવી.

(૩) તસ્સ અવચારં ચ ણાઙ્ગં=મારા આહારાદિથી તેમનો અપકાર થાય તેમ તો નથી ને ! અપયો અજીર્ણ થાય તેમ તો નથી ને ! સ્વાદિષ્ટ ભોજન ઉપર મમતા, વસ્ત્રાદિ ઉપર મમતા વધે એવો અપકાર થાય તેમ તો નથી ને ! આપેલા ઔષધથી રીએક્શન આવે અને રોગ વધે એમ અપકાર થાય તેમ તો નથી ને ! ઇત્યાદિ વિચારીને સેવા કરવી.

(૪) અપ્પણો ચ (ઉવચારં અવચારં) ણાઙ્ગં = આ વૈયાવચ્ચ કરવાથી મારા આત્માને શું ઉપકાર થાય છે ! મને યોગીની સેવાનો લાભ મળ્યો, સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાનો અવસર મળ્યો, આવી સેવા કરવાની તક ફરી મને ક્યારે મળે ! હું ધન્યભાગ્ય છું. એમ આત્મ-ઉપકાર સમજીને સેવા કરવી. તથા પોતાની નોકરી-ધંધાને એટલે કે આજીવિકાને ધક્કો ન લાગે, આરોગ્ય બરાબર સચવાય, દૈનિક ધર્મક્રિયાની હાનિ ન પહોંચે, ગુરુ આદિ પ્રત્યે દુર્ભાવ ન થઈ જાય, ઇત્યાદિ અપકાર ન થાય તે રીતે વૈયાવચ્ચ કરવી.

(૫) આણં ક્કાઙ્ગં =પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી. ગુરુજી આદિની સેવા-ભક્તિ કરતાં કોઈ અભક્ષ્ય-અનંતકાય ન આવી જાય, રાત્રિભોજનનો કોઈ દોષ ન લાગી જાય, નવકારશી-રાત્રિભોજનત્યાગાદિ વ્રતનો ભંગ ન થઈ જાય, વિજાતીયતાની પુષ્ટિ ન થઈ જાય તે રીતે પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર સેવા કરવી.

સારાંશ કે ભક્તિ કરવી એ પ્રભુની આજ્ઞા છે. એમ માની વિવેકપૂર્વક ભક્તિ કરવી.

(૬) નિરાસંસો=આ ભવમાં ધનવાન-પુત્રવાન-દીર્ઘાયુષી થાઉં એવી કે માન-મોભાની આશંસા રાખ્યા વિના સેવા કરવી. પરભવમાં ચક્રવર્તી ઈંદ્ર કે વાસુદેવાદિની પદવી મળે એવી કોઈ પણ પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક સુખોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્માર્થતા માટે જ સેવાભક્તિ કરવી.

આ રીતે છએ મુદ્દાઓનો પૂર્ણ વિચાર કરીને વિવેકપૂર્વક પોતાને અને પરને

૧૩૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૭

એમ ઉભયને ઉપકારક થાય એવી સેવા-ભક્તિ કરવી એ ત્રીજું વૈયાવચ્ચ નામનું યોગબીજ છે.

ઉપરની ગાથાનો ભાવાર્થ ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રી પણ આ ૨૬મી મૂલગાથામાં કહે છે કે “શુદ્ધાશયવિશેષથી” વૈયાવચ્ચ કરવી. વૈયાવચ્ચ કરનારા આત્માની ચિત્તવૃત્તિ-મનોવૃત્તિ-વિશેષે કરીને શુદ્ધ હોવી જોઈએ. શુદ્ધ મનની વૃત્તિમાં ઉપરોક્ત બધા જ પ્રકારો આવી જાય છે. સેવા કરનારાની શુદ્ધ એવી (નિર્મળ એવી) ચિત્તની ધારા-ચિત્ત પ્રવાહ દિન-પ્રતિદિન વિશેષ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે એવી વૈયાવચ્ચ કરવી. શુદ્ધાશય વિશેષની વૃદ્ધિ થાય તેમ સેવા કરવી. “શુદ્ધાશયવિશેષ” શબ્દમાં આ છએ વિશેષણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ॥૨૬॥

अयं च तथाविधकालादिभावेनेत्युक्तप्रायं बीजान्तरमाह—

આ શુદ્ધ આશયવિશેષ જ્યારે ભવોનો પરિપાક થાય, મુક્તિપદ આસન્ન થાય, દેશોનાર્ધાવર્ત જેટલો જ કાળ બાકી રહે. ઈત્યાદિ તથાવિધ કાલાદિની સામગ્રી આવવા દ્વારા જ આવે છે. કાળપરિપાક થાય કર્મોની લઘુતા થાય, મિથ્યાત્વની મંદતા થાય. વગેરે ભાવો કાળાદિમાં લખેલા આદિ=શબ્દથી સમજવા. તથા આ જીવદ્રવ્યમાં ગ્રંથિભેદ અને સમ્યગ્દર્શન પામવાનો તેવો તેવો સ્વભાવ (આસન્નભવ્યતા) હોવાના કારણે જ આ શુદ્ધાશયવિશેષ આવે છે. અભવ્ય હોય અથવા દુર્ભવ્ય હોય તો આવો શુદ્ધાશય વિશેષ આવતો નથી. માટે જ ૨૫મી ગાથાની ટીકાની અંતિમ પંક્તિમાં “તથાવિધ કાલાદિભાવો પાકવા વડે અને જીવમાં રહેલા તેવા તેવા સ્વભાવો વડે આ યોગબીજ આવે છે” એમ આ બધી વાત ઉક્તપ્રાયં=લગભગ કહેવાઈ ગઈ છે. તેથી હવે અન્ય યોગબીજ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે-

भवोद्वेगश्च सहजो, द्रव्याभिग्रहपालनम् ।

तथा सिद्धान्तमाश्रित्य, विधिना लेखनादि च ॥૨૭॥

ગાથાર્થ = સહજપણે થતો ભવોદ્વેગ એ ચોથું યોગબીજ છે. દ્રવ્યોના અભિગ્રહ (નિયમો)નું પાલન એ પાંચમું યોગબીજ છે. અને સિદ્ધાન્તને આશ્રયી વિધિપૂર્વક લેખનાદિ સેવા છઠ્ઠું યોગબીજ છે. ॥૨૭॥

ટીકા - “भवोद्वेगश्च”-સંસારોદ્વેગશ્ચ જન્માદિરૂપતયા ભવત્યસ્ય, “સહજો”- નેષ્ટવિયોગાદિનિમિત્તઃ, તસ્યાર્તધ્યાનરૂપત્વાત્ । ઉક્તં ચ-પ્રત્યુત્પન્નાત્તુ દુઃખાન્નિવેદો દ્વેષ ઈદ્દશઃ । ન વૈરાગ્યમિત્યાદિ યોગબીજમિતિ વર્તતે । તથા “દ્રવ્યાભિગ્રહપાલનં-”

ગાથા : ૨૭

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૩૫

ઔષધાદિ-સમાદાનમધિકૃત્ય, ભાવાભિગ્રહસ્ય વિશિષ્ટક્ષયોપશમભાવરૂપ-
સ્વાભિન્નગ્રંથેરસમ્ભવાદ્ દ્રવ્યાભિ-ગ્રહગ્રહણમ્ । તથા સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્યાર્ષ ન તુ
કામાદિશાસ્ત્રાણિ, કિમિત્યાહ “વિધિના”-ન્યાયાત્તદનસત્પ્રયોગાદિલક્ષણેન,
કિમિત્યાહ-“લેખનાદિ ચ”-યોગભીજમનુત્તમમિતિ ॥૨૭॥

વિવેચન :- ભવ પ્રત્યે ઉદ્વેગ થવો, કંટાળો આવવો, તિરસ્કાર થવો એ ચોથું
યોગભીજ છે. કારણ કે અસ્ય=આ સંસાર જન્મ-જરા-મરણ-આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ-ઈષ્ટવિયોગ-
અનિષ્ટસંયોગાદિથી ભરપૂર ભરેલો હોવાથી તેના પ્રત્યે ઉદ્વેગ થવો એ ચોથું યોગભીજ
છે. આ ઉદ્વેગ સહજ (સ્વાભાવિક) જ્ઞાનપ્રભાવથી સંસારની અસારતા જાણીને થયેલો
હોવો જોઈએ, પરંતુ ઈષ્ટપદાર્થના વિયોગાદિના દુઃખમાત્રથી થયેલો હોવો જોઈએ નહીં.
ધન-પુત્ર-પત્ની આદિના વિયોગકાલે પણ સંસાર અસાર (ખારો જેર) લાગે છે. પરંતુ
જ્ઞાન વિના તે વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત હોય છે. અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતાં પુનઃ આ સંસાર
મધ જેવો મીઠો પણ લાગવા માંડે છે માટે ઈષ્ટવિયોગાદિથી જ્ઞાન વિના જે ઉદ્વેગ
થાય છે તે અહીં ન સમજવો.

વાસ્તવિકપણે તો તે આર્તધ્યાનનો જ એક પ્રકાર છે. તેમાં ભારોભાર મોહ જ
છૂપાયેલો છે. અન્યત્ર કહ્યું છે કે -“વર્તમાનકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખથી જે નિર્વેદ થાય
છે તે એવા પ્રકારનો દ્વેષમાત્ર છે પરંતુ વૈરાગ્ય નથી” માટે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય દ્વારા
જે ભવ ઉદ્વેગ થાય તે જ યોગભીજ જાણવું. આ યોગદૃષ્ટિવાળા આત્માને આ સંસાર
જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિ દુઃખોથી ભરેલો જ દેખાય છે. કોઈ જીવ આ
દુઃખોથી છૂટી શકતો નથી. પૌદ્ગલિક સુખ ક્ષણમાત્ર છે. જ્યારે તેની ઉપાધિ દીર્ઘકાળ
ચાલનારી છે. આયુષ્ય વિજળીના ચમકારા જેવું છે. સંપત્તિઓ પ્રાપ્તિમાં, સંરક્ષણમાં, અને
વિયોગમાં દુઃખદાયી જ દેખાય છે. તેથી સંસાર પ્રત્યે અણગમો જ પેદા થાય છે.
જ્ઞાનપૂર્વકનો યથાર્થ સાચો વૈરાગ્ય થાય છે. અને તે યોગીભીજ છે. કહ્યું છે કે-

જન્મ જરા મરણો કરી એ, એ સંસાર અસારતો,
કર્યા કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો. (પુણ્યપ્રકાશનું સ્વતન)

આ સંસારની પ્રીત-સગાઈ પણ જુદી-માયાવી અને સ્વાર્થાધ છે. તેમનું કાર્ય ન
થાય તો પ્રીત-સગાઈ ટકતી નથી. યૌવન વાદળ સમાન છે. આખું જીવન ક્ષણભંગુર
અને ચંચળ છે. આવો જ્ઞાનગર્ભિત સહજ વૈરાગ્ય આ જીવને થાય છે. સંસારમાં ચારે
તરફ ભયો, ઉપાધિઓ અને દુઃખો જ દેખાવાથી છુટવા ઈચ્છે છે. સાચી મુક્તિની
અભિલાષા સ્ફુરે છે. સત્ય મુમુક્ષુ બને છે અને મોક્ષના ઉપાયોનો ગવેષક બને છે. તે

૧૩૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૭

માર્ગે આગળ વધે છે. આ રીતે સહજ સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય-ભવોદ્વેગ એ ચોથું યોગબીજ છે. “યોગબીજમ્” આવું પદ મૂલ ૨૭મા શ્લોકમાં નથી. પરંતુ ૨૩મા શ્લોકમાંથી તે પદ અહીં વર્તે છે. જેથી વાક્યરચનાની સંગતિ થાય છે.

હવે પાંચમું યોગબીજ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે કે સત્પાત્રોને આહાર, ઔષધ, વસ્ત્ર આદિ આપવાને આશ્રયીને અભિગ્રહનું (નિયમનું) પાલન કરે. એટલે કે કોઈ પણ અતિથિની ભક્તિ કરીને જ જમવું. આહારાદિનું દાન કરીને જ ભોજન કરવું. ઈત્યાદિ દ્રવ્ય આશ્રયી અભિગ્રહ જાણવો એ પણ યોગબીજ છે. જે આત્માએ ગ્રંથિભેદ કર્યો હોય તેવા આત્માને જ મોહનીયકર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થવાથી ભાવાભિગ્રહ આવે છે. આવા પ્રકારનો ભાવાભિગ્રહ અભિગ્રહગ્રંથિવાળા જીવને અસંભવિત છે. આ મિત્રાદૃષ્ટિવાળો જીવ હજુ અભિગ્રહગ્રંથિવાળો હોવાથી અહીં દ્રવ્યાભિગ્રહનું ગ્રહણ કર્યું છે.

જે મુનિઓ દેહની મૂર્છા વિનાના છે. આત્મધ્યાનમાં મગ્ન છે. દેહ એ પોતાના સંયમમાં સાધનભૂત હોવાથી તેને ટકાવવા માટે જ આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર ધારણ કરે છે. સતત સ્વ-પર-ઉપકાર-પરાયણ છે એવા સત્પાત્રોને યોગ્ય સમયે યશાશક્તિ વિધિપૂર્વક આહારાદિનું દાન કરવાના અભિગ્રહો રાખવા. અને પાળવા તે સુંદર ફળને આપનાર છે. જેમ યોગ્ય સમયે યોગ્ય ભૂમિમાં એક નાનું બીજ પણ વાવ્યું હોય તો કાળ જતાં મહાવૃક્ષ બને છે. ઘટાદાર ઇયા અને અનેક ફળો આપે છે તે દરેક ફળોમાં અનેક બીજ આવે છે તે દરેક બીજ વાવવાથી પુનઃ અનેક ફળો અને અનેક બીજો આવે છે. એમ મહાધાન્યરાશિ નીપજે છે. આ જ રીતે એક સત્પાત્રમાં યોગ્ય અવસરે આપેલું અલ્પ દાન પણ તેમનો દેહનિર્વાહ થતાં ગામાનુગામ વિહાર કરવા દ્વારા અનેક જીવોને ધર્મ પમાડે છે. ધર્મ પામેલાને સ્થિર કરે છે. વૃદ્ધિ કરે છે પુનઃ તે જીવો બીજા અનેકને ધર્મ પમાડે છે. એમ પરંપરા ચાલે છે. માટે સત્પાત્રનું દાન અનેક લાભનું કારણ બને છે.

તથા દીન-દુઃખી - દરિદ્રી આત્માઓને પણ યોગ્ય સમયે અનુકંપા દાન કરવું, કરુણા કરવી, એ પણ અન્ય જીવોમાં બીજાધાનનું કારણ હોવાથી, પ્રવચનની પ્રભાવના હોવાથી, પરોપકારનો હેતુ હોવાથી, અને શુભ આશયવિશેષ હોવાથી યોગબીજ છે. આ જ અર્થને અનુસરીને તીર્થંકર મહાપુરુષોએ પ્રવ્રજ્યા પૂર્વે એક વર્ષ સુધી સંવત્સરી દાન આપ્યું હતું. અને પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામીએ બ્રાહ્મણને અર્ધવસ્ત્રનું દાન કર્યું હતું. ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મ.શ્રીએ દ્વાત્રિંશત્દ્વાત્રિંશિકામાં કહ્યું છે કે-

ધર્માઙ્ગત્વં સ્ફુટીકર્તુ, દાનસ્ય ભગવાનપિ ।

અત એવ વ્રતં ગૃહ્ણન્, દદૌ સંવત્સરં વસુ ॥ (દાનદ્વાત્રિંશિકા)

ગાથા : ૨૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૩૭

આ રીતે સુપાત્રદાન, પાત્રદાન, અને અનુકંપાદાન રૂપ દ્રવ્યાભિગ્રહ એ પણ શુભાશય રૂપ હોવાથી યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું બીજ છે.

હવે છઠ્ઠું યોગબીજ સમજાવે છે કે-સિદ્ધાન્ત, સદાગમ, વસ્તુનું યથાર્થ વર્ણન કરનારાં ધર્મશાસ્ત્રો લખવાં-લખાવવાં, તે પણ શુભાશયરૂપ હોવાથી અને શાસન પ્રભાવનાનું કારણ હોવાથી યોગબીજ છે. અહીં (આર્ષ ઋષિ મહાત્માઓએ રચેલાં) ધર્મશાસ્ત્રો તે સમજવાં કે જે મોહના વિષને ઉતારનારાં છે. આત્માના હિતને કરનારાં છે. કલ્યાણના માર્ગે પ્રેરનારાં છે. પરંતુ અર્થ-વિષયક તથા કામવિષયક શાસ્ત્રો ન સમજવાં. કારણ કે અર્થ અને કામનાં ઉત્તેજક એવાં તે શાસ્ત્રો વિષયરસનું ઝેર વધારી લોભ અને વાસનામાં આ જીવને ગરકાવ કરી દે છે. આત્માર્થીને આવા વિષયવાસના-વર્ધક અર્થશાસ્ત્રો અને કામશાસ્ત્રોનું શું પ્રયોજન છે !

વળી આવાં સમ્યગ્શાસ્ત્રોનું લેખન પણ વિધિથી કરવું. અને કરાવવું. વિધિ એટલે કે ન્યાયથી મેળવેલા ધનનો સદુપયોગ કરવા રૂપ વિધિ અહીં સમજવી. લોકોની સાથે બનાવટ કરીને, ચોરી કરીને કૂડકપટ કરીને, માયાજાળ પાથરીને પ્રાપ્ત કરેલું ધન સતત ચિંતા ભય અને દૈન્યતા જ આપનારું છે. આ ધનનું સત્કાર્યમાં સ્થાન જ નથી. કારણ કે અન્યાયોપાર્જિત ધનથી કરેલ સુકૃતોનું વિશિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનના સદુપયોગકાળે જે પ્રસન્નતા, પરિણામની ધારાની ઉજ્જવલતા, નિર્મળતા, ઉત્સાહ જોવા મળે છે તે અન્યત્ર ન સંભવે, ઉત્તમ ધર્મશાસ્ત્રો લખવાં, છપાવવાં, પ્રકાશિત કરવાં, સુંદર કાગળ, સુંદર પુઠાં રાખવાં એ પણ છઠ્ઠું યોગબીજ છે. જેમ વીતરાગદેવ મૂળમાર્ગના ઉપદેશક છે માટે આરાધ્ય છે. ગુરુજી તે દેવે કહેલા માર્ગને આપણા સુધી લાવનાર છે માટે આરાધ્ય છે. એ જ રીતે શાસ્ત્ર પણ સ્વ-પરને તત્ત્વ માર્ગ બતાવનાર છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ખીલવનાર છે. શાસ્ત્ર દ્વારા જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શક્ય છે માટે શાસ્ત્ર પણ દેવ-ગુરુના તુલ્ય જ ઉપાસ્ય છે. તેથી તેની સેવા-ભક્તિ-લેખનાદિ કરવાં- કરાવવાં એ શુભાશય રૂપ હોવાથી યોગબીજ છે. આ પણ અનુત્તમ એટલે જેનાથી બીજું કોઈ ઉત્તમ નથી એવું સર્વોત્તમ યોગબીજ છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે છ યોગબીજ કહ્યાં ॥૨૭॥

આદિશબ્દાર્થમાહ= લેખનાદિમાં વપરાયેલા આદિ શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

લેખના પૂજના દાનં, શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।

પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયશ્ચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥૨૮॥

ગાથાર્થ = (૧) લેખના, (૨) પૂજના, (૩) દાન, (૪) શ્રવણ, (૫) વાચના, (૬) ઉદ્ગ્રહ,

૧૩૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૮

(૭) પ્રકાશના, (૮) સ્વાધ્યાય, (૯) ચિંતના, અને (૧૦) ભાવના એમ લેખનાદિમાં લખાયેલા આદિ શબ્દથી સમજવું. ॥૨૮॥

ટીકા - “લેખના”-સત્પુસ્તકેષુ, “પૂજના”-પુષ્પવસ્ત્રાદિભિઃ, “દાન”-પુસ્તકાદેઃ, “શ્રવણ”-વ્યાખ્યાનસ્ય, “વાચના”-સ્વયમેવાસ્ય, “ઉદ્ગ્રહઃ”-વિધિગ્રહણં અસ્યૈવ, “પ્રકાશના”-ગૃહીતસ્ય ભવ્યેષુ, “અથ સ્વાધ્યાયો”-વાચનાદિઃ અસ્યૈવ, “ચિન્તના”-ગ્રન્થાર્થતઃ અસ્યૈવ, “ભાવનેતિ ચ”-એતદ્ગોચરૈવ યોગબીજમિતિ યોગઃ ॥૨૮॥

વિવેચન :- (૧) લેખના = પરમાત્મા, અને સંસારની નવવિધ બાહ્ય અને ચૌદ પ્રકારની અભ્યંતર ગ્રંથિરહિત એવા ગુરુ જેટલા આપણા ઉપકારી અને ઉપાસ્ય છે તેટલાં જ ઉપકારી અને ઉપાસ્ય ધર્મશાસ્ત્રો પણ છે. પંચમકાળના પ્રભાવે સ્મૃતિભ્રંશ થતો જોઈને પૂજ્ય શ્રી દેવર્ષિગણિશ્વમાશ્રમણે જૈનાગમશાસ્ત્રોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં છે. આજ સુધી અનેક મહાન પુણ્યશાલી લોકોએ આવા સ્વ-પર ઉપકારક પરમશ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસના કરવામાં પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કર્યો છે. વારંવાર આવા ગ્રંથો લખાતા રહે, છપાતા રહે, પ્રકાશિત થતા રહે તો જ તેના આલંબને આપણામાં શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંભવિત છે. પૂર્વાચાર્યોએ ઘણો પરિશ્રમ કરીને આ ગ્રંથો લખ્યા છે. શ્રાવકો દ્વારા લખાવાયા છે. તો જ આ વિષમકાળે ચતુર્વિધ શ્રી સંઘને પરમપવિત્ર શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ બનેલ છે. જૈન સમાજમાં સંઘ-ઉજમણું-ઉપધાન-નવકારશી ઈત્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં જેમ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરાય છે તેમ પુસ્તકો શાસ્ત્રગ્રંથો લખાવવાં એ પણ શાસનપ્રભાવનાનું પરમ અંગ છે. જ્ઞાન એ સ્વ-પર પ્રકાશક ગુણ છે. ઉંચી ક્વૌલીટીના કાગળો-પુંઠાં-બાઈન્ડીંગ-કરાવવું જરૂરી છે જેથી ગ્રંથ દીર્ઘાયુષી બને, આકર્ષક બને, જોતાં જ વાંચવાનું મન થઈ જાય એવું લેખન કરાવવું, એ પણ યોગબીજ છે.

યોગદૃષ્ટિમાં પ્રવેશેલો આત્મા પોતાના ઉપર અને પર ઉપર શ્રુતજ્ઞાનનો પરમ ઉપકાર છે એમ સમજી યોગ્ય પાત્ર જીવોમાં વધુને વધુ પ્રભાવના કરવા ઈચ્છે છે. કારણ કે આ જીવને સંસારની કટુતા જણાઈ છે. મુક્તિનો રાગ પ્રગટ્યો છે. મુક્તિની તીવ્ર અભિલાષા જાગી છે. અને તેનો માર્ગ શાસ્ત્રથી જ જણાય છે. માટે શાસ્ત્ર ઉપર બહુમાન પ્રગટે છે. તે સમજે છે કે આ શાસ્ત્ર એ જ ભવ-વ્યાધિને દૂર કરવામાં ઔષધ છે. પરોપકાર કરવા-કરાવવા દ્વારા પુણ્યબંધનું પરમકારણ છે. સર્વવ્યાપી ચક્ષુ સમાન છે. સર્વ પ્રયોજનનું સાધન છે. માટે સત્શાસ્ત્રો લખાવવાં તે યોગબીજ છે.

“પાપામયૌષધં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં પુણ્યનિબન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥” યોગબિંદુ ॥૨૨૫॥

ગાથા : ૨૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૩૯

(૨) **પૂજના** - શાસ્ત્રપ્રેમી પુણ્યાત્મા મોટી બાજોઠ ઉપર સુંદર-આકર્ષક વસ્ત્ર મૂકી તેના ઉપર પુસ્તક મૂકે છે પુષ્પ-વાસકેપ આદિથી પુસ્તકની પૂજા કરે છે. મોટા સાપડા ઉપર વસ્ત્ર રાખી પુસ્તક મૂકે છે. સુંદર-આકર્ષક વસ્ત્રમાં પુસ્તક સાચવે છે. આ રીતે બહુમાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા કરે છે.

(૩) **દાન** - આત્માર્થી બીજા મુમુક્ષુઓને પુસ્તક ભણવા માટે આપે છે. શાસ્ત્રોની પ્રભાવના કરે છે. ભણેલું જ્ઞાન બીજાને ભણાવે છે. આપે છે. નિઃસ્વાર્થ અને નિઃસ્પૃહભાવે અન્યને પણ વધારેને વધારે શ્રુતજ્ઞાન મળે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૪) **શ્રવણ** - ઉત્તમ નિર્ગ્રંથ મુનિનાં વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. અથવા આત્માર્થી-સમ્યગ્જ્ઞાની-પરમવૈરાગી-મુમુક્ષુ આત્મા વડે કરાતું ધર્મશાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન-પ્રવચન સાંભળે છે.

(૫) **વાચના** - ઉત્તમ સત્શાસ્ત્રોનું સતત વાંચન કરવું, તે પણ વિનય-વિવેકપૂર્વક કરવું. શરીરશુદ્ધિ-વસ્ત્રશુદ્ધિ અને મનશુદ્ધિ સાચવીને અત્યંત હાર્દિક બહુમાનપૂર્વક વાંચન કરવું. કારણ કે વારંવાર જ્ઞાનવાન યોગીનો યોગ દુર્લભ છે. જ્ઞાનીનો યોગ મળે તો પણ સતત તેમનો વચનયોગ ચાલવો અશક્ય છે. તથા પોતાની સ્મરણ અને ચિંતન શક્તિ, તથા અનુપ્રેક્ષાશક્તિની વિશેષ વૃદ્ધિ માટે આ સત્શાસ્ત્રોનું સ્વયં પણ વાંચન કરવું.

(૬) **ઉદ્ગ્રહ** - યોગવહન અને ઉપધાનતપ આદિ શાસ્ત્રવિહિત વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, આ ક્રિયા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જિતેન્દ્રિય થવા ઉપકારી છે. આયંબીલ આદિ તપ કરી મહામંગલકારી શાસ્ત્રાધ્યયન કરવું. કારણ કે જ્ઞાન એ દીપક છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે તપ-ઉપધાન અને યોગવહન આદિ ક્રિયા આવશ્યક છે. તપ કરવા પૂર્વક ગુરુ મુખે પ્રાપ્ત થતી તે તે સૂત્રની અનુજ્ઞા એ મહાનુહિતકારી છે. ગુરુની પરંપરાથી અને તપ-ક્રિયા પૂર્વક પ્રાપ્ત કરાતું જ્ઞાન એ જ ઉપકારક બને છે આત્માની પરિણતિ સુધારનાર બને છે. યોગોદ્વહન અને ગુરુમુખ વિના મેળવેલા જ્ઞાનથી બહુધા અનર્થ અને અનિષ્ટની સંભાવના રહે છે.

(૭) **પ્રકાશના** - યોગ્ય ઉત્તમ ભવ્યજીવમાં આપણે ગ્રહણ કરેલા આ શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પ્રસારણ કરવું. ભણાવવું. પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં, આત્માર્થી અન્યજીવોને તત્ત્વ સમજાવવું. નિરભિમાનપણે અનુગ્રહ બુદ્ધિથી આત્માર્થી જીવોને અવશ્ય આ જ્ઞાન આપવું.

(૮) **સ્વાધ્યાય** - આ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનની વાચનાદિ લેવી અને આપવી, તે સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારે છે. (૧) સૂત્ર સિદ્ધાન્તના જાણકાર ગુરુ પાસે કર્મોની નિર્જરા માટે અને જ્ઞાન મેળવવા માટે વિનય સહિત ભણવું તે **વાચના**, (૨) પોતાના જ્ઞાનને નિઃસંદેહ કરવા માટે અને પોતાની શંકા-શલ્ય ટાળવા માટે વિનમ્રપણે ગુરુને પૂછવું તે **પૃચ્છના**, (૩) સ્મૃતિની

૧૪૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૯

દૃઢતા માટે અને કર્મોની નિર્જરા માટે અભ્યસ્ત સૂત્રોનું વારંવાર રટન કરવું તે પરાવર્તના, (૪) અભ્યાસ જેનો થયો છે તેવા વિષયોનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક ઊંડું તત્ત્વચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા, અને (૫) આપણને જે વિષય યથાર્થ સમજાયો છે તેનું પરમાર્થ માટે અનુગ્રહ બુદ્ધિથી બીજાને દાન કરવું તે ધર્મકથા, આ રીતે પંચવિધ સ્વાધ્યાય કરવો.

(૯) ચિંતના - નવા નવા શાસ્ત્રોનું પ્રાપ્ત થતું આ જ્ઞાન, પૂર્વકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલા ગ્રંથોના અર્થની સાથે અવિરુદ્ધપણે ચિંતવવું, પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ અર્થ લગાવવા. સૂક્ષ્મ તત્ત્વચિંતન કરવું.

(૧૦) ભાવના - જે જે સૂત્રો તથા અર્થો કંઠસ્થ થયા છે. તેનું વારંવાર રટન કરવું, બોલી જવું, દૃઢીભૂત કરવું. આ ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનના દૃઢ સંસ્કાર ભવાન્તરમાં લઘુવયથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વોનું વારંવાર રટન કરવું. ભાવના ભાવવી એ જ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. કહ્યું છે કે “આતમ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન” (યો. દ. સજ્જગ્ય).

આ રીતે જે આત્માને સંસાર પ્રત્યે અણગમો પેદા થયો છે. મુક્તિ પ્રત્યે પ્રીતિ લાગી છે. અને તે મુક્તિની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી જ થાય છે. એમ સમજે છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું બહુમાન, પગે લાગવું, લખવું, લખાવવું-દાન કરવું, ભણવું અને ભણાવવું. વારંવાર પરિશીલન કરવું. ઈત્યાદિ કાર્યોમાં જ આ જીવ રચ્યો પચ્યો રહે છે. આ પણ છટું યોગબીજ છે આ પ્રમાણે કુલ છ યોગબીજ છે. એમ જાણવું.

(૧) જિનેશ્વર પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલચિત્ત (૪) સહજ એવો ભવ ઉદ્દેગ.

(૨) આચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલચિત્ત (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન

(૩) વિધિપૂર્વક શુદ્ધાશય સાથે વૈયાવચ્ચ (૬) સિદ્ધાન્તની લેખનાદિ ક્રિયા ॥૨૮॥

તથા=વળી

बीजश्रुतौ च संवेगात्, प्रतिपत्तिः स्थिराशया ।

तदुपादेयभावश्च, परिशुद्धो महोदयः ॥२९॥

ગાથાર્થ = વળી આ સર્વે યોગબીજનું વારંવાર શ્રવણ કરવા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સંવેગપરિણામથી સ્થિર આશયવાળી પ્રતિપત્તિ થાય છે. તથા અત્યન્ત શુદ્ધ અને મહાન ઉદયને આપનારો એવો તે યોગબીજનો ઉપાદેયભાવ (આ જ આદરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ) થાય છે. ॥૨૯॥

ગાથા : ૨૯

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૪૧

ટીકા - “બીજશ્રુતૌ ચ” યથોક્તગોચરાયામ્, “સંવેગાત્” શ્રદ્ધાવિશેષાત્
 “પ્રતિપત્તિઃ”, એવમેતત્-ઇત્યેવંરૂપા, “સ્થિરાશયા” તથાવિધચિત્તપ્રબન્ધવિશ્રોતસિકા-
 ભાવેન । “તદુપાદેયભાવશ્ચ” બીજશ્રુત્યુપાદેયભાવશ્ચ, “પરિશુદ્ધઃ” ફલૌત્સુક્યા-
 ભાવેન, “મહોદયઃ”-અત એવાનુષ્વઙ્ગિકાભ્યુદયતો નિઃશ્રેયસસાધનાદિતિ ॥૨૧॥

વિવેચન :- ઉપર કહેલાં છ યોગબીજનું જીવનમાં સેવન (આચરણ) થાય તો સૌથી સારી વાત છે. પરંતુ આ દષ્ટિમાં આવેલા જીવો હજુ પ્રાથમિક કક્ષાના હોવાથી બધા જીવો દ્વારા આ યોગબીજનું સેવન થાય જ એવો નિયમ નથી, પ્રતિબંધક તત્ત્વોના કારણે આ યોગબીજનું સેવન કદાચ ન થાય, તો પણ યોગબીજ પ્રત્યે અત્યન્ત પક્ષપાત હોય છે. અને તેથી આ યોગબીજનું વારંવાર શ્રવણ કરવાનું મન થાય છે. યોગબીજની કથા-વાર્તા સાંભળ્યા જ કરીએ એવો વીર્યોલ્લાસ પ્રગટે છે. આત્મા આ યોગબીજની વાર્તા-શ્રવણ કરવામાં લયલીન બની જાય છે. અને તેથી “આ એમ જ છે” એવી અપૂર્વ પ્રતિપત્તિ=શ્રદ્ધા-માન્યતા હૃદયમાં પ્રગટે છે. ભાવાવેશવાળો આત્મા બને છે. અંતરમાં યોગબીજ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ સ્ફૂરાયમાન થાય છે. ગુરુજી જે સમજાવે છે તે કેવું અમૃતવચન છે ? એમ સમજીને “તહત્તિ” આ એમ જ છે ઈત્યાદિ ઊંડા ઉદ્ગાર મુખે નીકળી જાય છે. યોગબીજના શ્રવણકાળે પણ આત્મા નાચી ઉઠે છે. અંગે અંગે રોમરાજી ખીલી ઉઠે છે. હૈયામાં હર્ષ માતો જ નથી, એવી શ્રદ્ધા-રુચિ પેદા થાય છે.

વળી આ પ્રતિપત્તિ સ્થિર આશયવાળી હોય છે. દિન-પ્રતિદિન તે ભાવની વૃદ્ધિ જ થાય છે. આવેલો યોગબીજનો આ રંગ કદાપિ ઘટતો નથી, તથાવિધ=તેવા પ્રકારના યોગબીજના રાગથી અતિશય રંગાયેલા ચિત્તપ્રબન્ધ ચિત્તનો જે આ પ્રવાહ છે. તેની વિશ્રોતસિકા (પાછા મોહદશા ભણી જવા)નો અભાવ હોવાથી જે બાજુ વળ્યો છે તે બાજુ એકધાર્યો સ્થિર આશયથી વહ્યા જ કરે છે. યોગબીજના શ્રવણમાં ધીરેધીરે વધુ રંગ લાગતો જ જાય છે. તે કદાપિ ઉલટું વહેણ બદલતો નથી. યોગબીજના શ્રવણનો રંગ સંસારની મોહવાસના ભૂલાવી દે છે. અને મુક્તિની અભિલાષા રૂપ સંવેગ ભાવ તીવ્ર બનાવી દે છે.

તેમજ યોગબીજનું સેવન, અને યોગબીજનું શ્રવણ જેમ આદરવા યોગ્ય છે તેમ પ્રતિકૂલ સંજોગોના કારણે ધારો કે સેવન અને શ્રવણ શક્ય ન હોય (અર્થાત્ સમય-શરીરસ્વાસ્થ્ય અને ગુરુનો યોગ ન હોય) તો પણ તેના પ્રત્યેનો ઉપાદેયભાવ એટલે આ જીવનમાં જો કંઈ આદરવા જેવું હોય તો આ યોગબીજની શ્રુતિ અને સેવન જ આદરવા યોગ્ય છે. તે જ સંવેગ-નિર્વેદની વૃદ્ધિ કરનાર છે. બોધિબીજની

૧૪૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૨૯

પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ છે. આવા પ્રકારના અંતરંગ પરિણામ પૂર્વકનો બીજશ્રુતિ પ્રત્યેનો પરિશુદ્ધ એવો જે ઉપાદેય ભાવ એ પણ આત્માનો મહોદય કરનાર છે. ફળપ્રાપ્તિની ઉત્સુક્તા વિનાનો જે ઉપાદેય ભાવ તે પરિશુદ્ધ ઉપાદેયભાવ કહેવાય છે. યોગબીજનું સેવન, શ્રવણ, અને તેના પ્રત્યેનો ઉપાદેય ભાવ આ ત્રણે કર્મોની નિર્જરા થવા રૂપ ફળને આપે જ છે. તેમાં કંઈ સંદેહ છે જ નહીં. અને આ ભવ-પરભવ સંબંધી સાંસારિક પૌદ્ગલિક સુખોની અપેક્ષા આ જીવને હોતી જ નથી. તેથી ફળની ઉત્સુક્તા વિનાનો આ ઉપાદેયભાવ એ જ મહોદય કરાવનારો છે. મહોદય એટલે કે પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય બાંધવા દ્વારા મુક્તિ પામતાં પહેલાં જે કોઈ ભવો કરવા પડે તેમાં પણ આત્માને આત્માર્થતા સાધવામાં બાધા ન ઉપજે તે રીતે અલિપ્ત જ રાખે એવા આનુષંગિક ફળને (દેવલોકાદિનાં સુખોને) આપવા દ્વારા અભ્યુદય થતાં થતાં (તેમાં જરા પણ ન લેવાવાથી) અંતે આ પરિશુદ્ધ ઉપાદેયભાવ એ મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું પરમસાધન બને છે. અલ્પકાળમાં જ મુક્તિ અપાવે છે.

યોગબીજનું સેવન, શ્રવણ કે છેવટે તેના પ્રત્યેનો ઉપાદેયભાવ (પક્ષપાત) પણ જે થયો છે. તે કંઈ નાનીસુની વાત નથી, ઘણી જ પ્રશસ્ત વાત છે. આત્માનું ઊર્ધ્વારોહણ શરૂ જ થયું સમજવું. માટે આ સેવન, શ્રવણ, અને તેના પ્રત્યેનો પરિશુદ્ધ ઉપાદેયભાવ એ પણ યોગબીજની વૃદ્ધિનો હેતુ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને યોગબીજ સમજવાં.

આ રીતે મિત્રાદૃષ્ટિમાં આવેલા આત્માને નીચે મુજબ યોગબીજ આવે છે.

- (૧) વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલચિત્ત, વાચિક નમસ્કાર, અને કાયિક પ્રણામાદિ.
- (૨) સદ્ગુરુ પ્રત્યે કુશલચિત્ત, વાચિક નમસ્કાર, અને કાયિક પ્રણામાદિ.
- (૩) દેવની અને સદ્ગુરુની પૂજ્ય ભાવપૂર્વક સેવા-વૈયાચ્ય, ભક્તિ, ઉપાસના.
- (૪) સહજપણે થતો (જ્ઞાનપૂર્વક) ભવનો ઉદ્દેગ.
- (૫) દ્રવ્યથી અભિગ્રહો કરવા, વ્રત-નિયમ કરવા, દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ લેવી.
- (૬) સુંદર સિદ્ધાન્તો લખવા-લખાવવા, વાંચવા-વંચાવવા અને પ્રકાશિત કરવા-કરાવવા.

આ એકેક યોગબીજ પરમોત્તમ અમૃત છે. દેવની ભક્તિ, ગુરુની ભક્તિ અને શાસ્ત્રની ભક્તિ આ જ યોગપ્રાપ્તિના પરમ ઉપાયો છે. દેવ આપણા આત્માના સાધ્ય એવા શુદ્ધ સ્વરૂપના પ્રતિબિંબ રૂપ છે માટે ઉપકારી છે. ગુરુ પોતે સુંદર જ્ઞાન અને આચરણ વડે પરમાત્માનાં વચનોનું આપણને અમૃતપાન કરાવે છે. માટે ઉપકારી છે. અને શાસ્ત્ર એ પૂર્ણપણે મુક્તિ માર્ગની દિશાનું સૂચક છે. આ રીતે આ ત્રણે પદોની ભક્તિ એ જ

ગાથા : ૩૦

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૪૩

(પ્રાથમિક) જીવને યોગપ્રાપ્તિનું પરમ અવન્ધ્ય કારણ છે. તેથી યોગબીજ છે. તેની પ્રાપ્તિ એ જ માનવભવનું સાફલ્યપણું છે. ॥૨૮॥

एवमेतद्योगबीजोपादानं यथा जायते तथाभिधातुमाह—

આ પ્રમાણે આ છ યોગબીજની પ્રાપ્તિ જે રીતે થાય છે તે રીતે સમજાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

एतद्भावमले क्षीणे, प्रभूते जायते नृणाम् ।

करोत्यव्यक्तचैतन्यो, महत्कार्यं न यत्क्वचित् ॥३०॥

ગાથાર્થ = પ્રાણીઓને (પોતાનો) ભાવમલ ઘણો ક્ષીણ થયે છે તે આ યોગબીજ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે અવ્યક્ત ચૈતન્યવાળો પુરુષ ક્યારે પણ મોટું કાર્ય કરી શકતો નથી. ॥૩૦॥

ટીકા - એતદનન્તરોદિતં યોગબીજોપાદાનં, “ભાવમલે”-તત્તત્પુદ્ગલાદિસમ્બન્ધ-યોગ્યતાલક્ષણે, “ક્ષીણે” સત્તિ, ન સ્તોકે કિન્તુ “પ્રભૂતે”-પ્રભૂતપુદ્ગલપરાવર્તાક્ષેપકે “જાયતે”-પ્રાદુર્ભવતિ, “નૃણાં”-પુંસામ્ । પ્રાય એતેઽધિકારિણ ઇતિ નૃગ્રહણં, અન્યથા ચાતુર્ગતિકમેતત્, પ્રભૂત એવ ક્ષીણે, ન અલ્પે, ઇત્યાહ-“કરોત્યવ્યક્તચૈતન્યઃ”-હિતા-હિત-વિવેકશૂન્યો બાલઃ, ન “મહત્કાર્ય”-અર્થાનુષ્ઠાનાદિ, “યત્ક્વચિત્”-કિન્તુ વ્યક્ત-ચૈતન્ય એવ કરોતિ ॥૩૦॥

વિવેચન :-ઉપરની ગાથામાં કહેલા દેવ-ગુરુ અને શાસ્ત્રની ભક્તિ-સેવા-ઉપાસના રૂપ આ યોગબીજનું ગ્રહણ આ જીવનો ભાવમલ ઘણો ક્ષીણ થયે છે તે થાય છે. ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં યોગબીજનું વાવેતર-રોપણ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે ભાવમલ બહુક્ષીણ થયો હોય, અલ્પ મલ ક્ષીણ થયે છે તે આ યોગબીજનું ગ્રહણ થતું નથી.

ભાવમલ એટલે કે જીવમાં રહેલી તે તે (કાર્મણ વર્ગણા અને શારીરિક વર્ગણાઓ)નાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને સંબંધ કરવાની યોગ્યતા, કોઈપણ બે પદાર્થનો સંબંધ થવામાં બન્નેમાં યોગ્યતા રહેલી હોય છે. જેમ લોટ અને પાણી, લોટમાં બંધાવાપણાની અને પાણીમાં બંધાવાપણાની યોગ્યતા રહેલી છે. તો જ પાણીથી લોટ બંધાય છે. અન્યથા એ જ પાણી લોટને બદલે રેતીને ન બાંધી શકે, અને એ જ લોટ પાણીને બદલે અગ્નિથી ન બંધાય, તથા “અગ્નિ કાષ્ટને બાળે છે” આમાં અગ્નિમાં બાળવાપણાની અને કાષ્ટમાં બળવાપણાની યોગ્યતા છે તો જ કાર્ય થાય છે. તે જ અગ્નિ કાષ્ટને બદલે પથ્થરને બાળી શકતો નથી અને તે જ કાષ્ટ અગ્નિને બદલે પાણીથી બળાતું નથી

૧૪૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૦

માટે બન્નેમાં યોગ્યતા હોય છે. તેવી રીતે અહીં કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલોમાં અને શારીરિક પુદ્ગલોમાં સંબંધ પામવાની, અને જીવમાં તેઓનો સંબંધ કરવાની રાગાદિમય જે યોગ્યતા છે તે જ ભાવમલ છે. જીવ અને કર્મના સંબંધની યોગ્યતા તે અનાદિની છે. સહજ (સ્વાભાવિક) છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગાત્મક કર્મબંધના હેતુભૂત આત્મપરિણતિ છે. આત્મામાં થયેલા આ દોષો એ જ ભાવમલ છે તે જ આત્માને મલીન કરે છે માટે મલ કહેવાય છે. કપડું, વાસણ, શરીર, કે ઘર મેલવાળાં થાય તો તે બાહ્ય ઉપાયોથી દૂર કરી શકાય છે માટે દ્રવ્યમલ કહેવાય છે. જ્યારે આત્મામાં આવેલી મલીનતા આંતર પ્રયત્નસાધ્ય છે માટે ભાવમલ કહેવાય છે.

આ ભાવમલ પણ પ્રભૂત (ઘણો)ક્ષય થયો હોય તો જ યોગબીજ આવે છે. અલ્પ ભાવમલ ક્ષય થયે છે તે યોગબીજ આવતું નથી. પ્રભૂત-ભાવમલ કોને કહેવાય ? ઘણાં પુદ્ગલ પરાવર્તનોનો જે આક્ષેપક (ખેંચનાર=વધારનાર) હોય તે અર્થાત્ ઘણો સંસાર વધારનાર હોય તે પ્રભૂત-ભાવમલ કહેવાય છે. તેવા પ્રકારના પ્રભૂત ભાવમલનો ક્ષય થાય તો આ યોગબીજ આવે છે. સારાંશ કે આ જીવ અચરમાવર્તકાલવર્તી હોય ત્યારે ઘણો ભાવમલ હોવાથી યોગબીજનો અસંભવ છે. ચરમાવર્તકાલે જ ભાવમલ અલ્પ થવાથી યોગબીજનો સંભવ છે. (સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ તો ચરમાવર્તમાં પણ પૂર્વ અર્ધભાગનો બહુકાલ ગયે છે તે ભાવમલ અલ્પ થાય છે. અને ત્યારે યોગબીજ આવે છે. ચરમાવર્તના પ્રારંભકાળમાં હજુ બહુ ભાવમલ હોવાથી તેવા પ્રકારનાં યોગબીજ આવતાં નથી) તેથી જ્યારે નૃણાં=પુરુષોને પ્રભૂતભાવમલનો ક્ષય થાય ત્યારે ચરમાવર્તકાળે (તેમાં પણ બહુકાલ ગયા પછી) આ યોગબીજ આવે છે. અહીં નૃ શબ્દનું ગ્રહણ કરીને પુરુષનું (મનુષ્યનું) વિધાન કરવાનું કારણ એ છે. કે પ્રાયઃ કરીને આવા પ્રકારનાં અપૂર્વ યોગબીજની પ્રાપ્તિ માટે આ મનુષ્ય જ (સ્વતંત્ર હોવાથી અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના યોગવાળા હોવાથી) અધિકારી છે. સામાન્યપણે તો આ યોગબીજ અને તેનાથી આવનાર સમ્યક્ત્વ ચારે ગતિના જીવો પામી શકે છે. પરંતુ મનુષ્યોમાં તેનો સંભવ વધારે છે. નૃ શબ્દથી મનુષ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પણ ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થાય ત્યારે જ પામે છે ભાવમલ અલ્પ ક્ષીણ થાય ત્યારે આ જીવ યોગબીજ પામી શકતો નથી.

જે નાનો બાળક છે. અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજુ અવ્યક્ત છે. જે હિતાહિતના વિવેક વિનાનો છે. જેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ હજુ ખીલી નથી એવો (૧ વર્ષથી ૧૮ વર્ષની ઉંમરનો) બાળક સંસારમાં જેમ અર્થ-ઉપાર્જનનું મોટું કામ-મહાસાહસ કરી શકતો નથી, એટલે કે કરોડો રૂપિયાના લેણા-દેણાવાળો વ્યપાર જેમ બાળક કરતો નથી તેમ જેનો ભાવમલ બહુક્ષીણ થયો નથી તે જીવ મોહનિદ્રામાં છે. અજ્ઞાનદશામાં છે. તેથી તે

ગાથા : ૩૧

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૪૫

બીચારો જીવ આ યોગબીજને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આહાર-ભય-મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે. તેવા જીવને આ દૃષ્ટિ ઉઘડતી નથી. માટે વ્યક્તચૈતન્યવાળો પુરુષ જ જેમ મોટું કામકાજ કરી શકે છે. તેમ જેનો ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય તે જ જીવ આ યોગબીજ પામી શકે છે. કર્મોની લઘુતા થવી એ જ યોગબીજની પ્રાપ્તિનું પ્રધાનતર કારણ છે. ॥૩૦॥

યદાઽસ્ય ક્ષયોઽભિમતઃ, તદોપદર્શયન્નાહ—

આ ભાવમલનો ક્ષય જે કાલે જ્ઞાની મહાપુરુષોએ માનેલો છે. તે કાલને જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે, ક્ષયશ્ચાસ્યોપપદ્યતે ।

જીવાનાં લક્ષણં તત્ર, યત એતદુદાહતમ્ ॥૩૧॥

ગાથાર્થ=આ પ્રભૂતભાવમલનો ક્ષય ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં જીવોને થાય છે. કારણ કે ભાવમલના ક્ષયનું આ લક્ષણ મહાયોગી પુરુષોએ તે કાલે કહ્યું છે. ॥૩૧॥

ટીકા-“ચરમે પુદ્ગલાવર્તે”-યથોદિતલક્ષણે “ક્ષયશ્ચાસ્યોપપદ્યતે,” ભાવમલસ્ય, “જીવાનાં લક્ષણં તત્ર”-ચરમે પુદ્ગલાવર્તે, “યત એતદુદાહતમ્”-વક્ષ્યમાણમિતિ ॥૩૧॥

વિવેચન :- બાલ્યાવસ્થા હિતાહિતના વિવેકથી શૂન્ય છે. તેને અર્થ-ઉપાર્જના માટેનાં વ્યાપારાદિ મહાકાર્ય આવડે નહીં, સૂઝે નહીં, રમકડાં સાથે રમવું, હસવું અને હરવું ફરવું જ ગમે. તેમ આ જીવ પણ અચરમાવર્તી હોય ત્યારે દુન્યવી ભોગો, ઈંદ્રિયોનાં સુખો, અને મોજ-મજા તરફ જ તેની દૃષ્ટિ હોય છે. કારણ કે તે કાળે તેનું (સમ્યગ્ એવું) ચૈતન્ય વ્યક્ત નથી, તેને પરમાત્માદિની સેવા-ઉપાસના ગમતી નથી, સૂઝતી પણ નથી, માત્ર ચરમાવર્ત કાળમાં જીવ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે બહુકાલ ગયા પછી ભાવમલનો પ્રભૂત ક્ષય થાય છે. ત્યારે આ કારણથી કંઈક વ્યક્ત ચૈતન્યવાળો બને છે. અને તેથી જ યોગબીજનું ગ્રહણ તે કાળે આ જીવ કરે છે.

જેનું (જે પુદ્ગલ પરાવર્તનું) સ્વરૂપ પૂર્વે ગાથા ૨૧માં કહેવાઈ ગયું છે એવા પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ્યારે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત આવે છે ત્યારે જ સંસારનો અંત નજીક આવવાથી અને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ આસન્ન બનવાથી આ જીવના ભાવમલનો પ્રભૂત ક્ષય ઘટી શકે છે. કારણ કે તત્ર=તે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં આ જીવ જ્યારે આવે છે અને બહુ ભાવમલ ક્ષય થાય છે. તેનાં લક્ષણો શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કહ્યાં છે. એટલે કે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તવર્તી અને બહુ ભાવમલના ક્ષયવાળા જીવનાં આ લક્ષણો કહ્યાં છે

ચો. ૧૦

૧૪૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૨

જે હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે. જેમ ધૂમથી વલ્લિ કલ્પાય છે તેવી રીતે હવે કહેવાતાં તે લક્ષણોથી જીવનું ચરમાવર્તમાં આગમન અને પ્રભૂતભાવમલનો ક્ષય કલ્પાય છે. ॥૩૧॥

यदुदाहृतं तदभिधातुमाह—

ચરમાવર્તવર્તી બહુ ભાવમલ-ક્ષયયુક્ત જીવનાં જે લક્ષણો કહેવાનું પૂર્વગાથામાં કહ્યું છે તે જણાવતાં કહે છે કે-

दुःखितेषु दयाऽत्यन्तमद्वेषो गुणवत्सु च ।

औचित्यात्सेवनं चैव, सर्वत्रैवाविशेषतः ॥૩૨॥

ગાથાર્થ = (૧) દુઃખી જીવો ઉપર અત્યંત કરુણા, (૨) ગુણવાન્ પુરુષો પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) સર્વ સ્થાને સામાન્યથી ઉચિતપણે આચરણ આ ત્રણ લક્ષણ ચરમાવર્તી બહુ ભાવમલ ક્ષયી એવા જીવનાં જાણવાં ॥૩૨॥

ટીકા - “દુઃખિતેષુ”-શરીરાદિના દુઃખેન, “દયાઽત્યન્ત”-સાનુશયત્વમિત્યર્થઃ, “અદ્વેષો”-ઽમત્સરઃ, કેષ્વિત્યાહ-“ગુણવત્સુ ચ” વિદ્યાદિગુણયુક્તેષુ, “ઔચિત્યા-ત્સેવનં ચૈવ” શાસ્ત્રાનુસારેણ, “સર્વત્રૈવ” દીનાદૌ, “અવિશેષતઃ”-સામાન્યેન ॥૩૨॥

વિવેચન :- (૧) પ્રથમ લક્ષણ એ છે કે શરીરાદિના દુઃખોથી જે જે જીવો દુઃખી દેખાય છે. તેના ઉપર અત્યન્ત કરુણા-દયા ઉપજે, કોઢ-કેન્સર, ટીબી આદિ શારીરિક રોગોથી જે દુઃખી હોય, તથા દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય-ચિંતા-શોક-ભય આદિ માનસિક દુઃખોથી જે જે જીવો દુઃખી હોય તે જીવોને જોઈને તેમના ઉપર અત્યન્ત દયા-અનુકંપા થાય તે પ્રથમ લક્ષણ જાણવું. પોતાને દુઃખ થયું હોય તો જેમ શરીર કંપી ઉઠે, તેવી રીતે બીજાનું દુઃખ જોઈને પોતાને કંપ થાય તે “અનુકંપા” કહેવાય છે. શરીરના કોઈ એક ભાગમાં વેદના-પીડા થવાથી શરીરના બીજા ભાગોમાં જેમ પીડા-વેદના થાય છે. તેમ બીજાનાં દુઃખો જોઈ પોતાને પીડા-વેદના થાય તે અનુકંપા-કરુણા કહેવાય છે. તેઓનાં દુઃખોને દૂર કરવા યથાશક્ય તત્પર થાય, તન-મન-ધનથી તેઓનાં દુઃખોને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે તે જ સાચી કરુણા કહેવાય છે. પ્રભૂતભાવમલ ક્ષય થયાનું આ પ્રથમ લક્ષણ જાણવું. આવી પરદુઃખો પ્રત્યે જેને કરુણા ઉપજી હોય તે પરને દુઃખ આપવા કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવોની પણ હિંસા કરવા કેમ પ્રેરાય ? “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” તેના હૈયામાં વસ્યો હોય, જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્તિ કરે ત્યાં ત્યાં જયજાપૂર્વક પ્રવર્તે અને બીજાનાં યથાશક્ય દુઃખ ભાંગે તે પ્રથમ લક્ષણ જાણવું.

ગાથા : ૩૨

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૪૭

(૨) બીજું લક્ષણ ગુણવાન્ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે અદ્વેષ. જ્ઞાન, વિનય, વિવેક, તપ, ધ્યાન, ચારિત્ર, આદિ કોઈપણ ગુણવડે જે પુરુષ આપણાથી અધિક હોય તેને જોઈને દ્વેષ (મત્સર) ન થવો, પરંતુ પ્રમોદ (હર્ષ) ભાવ થવો, આ બીજું લક્ષણ સમજવું. ગુણીના ગુણોનો અનુવાદ સાંભળી પ્રસન્ન થવું, રોમે રોમ આનંદ વ્યાપવો, મારો કેવો પુણ્યોદય ? કે મને આવા ઉત્તમ પુરુષના ગુણો જોવા-સાંભળવા મળ્યા, મારી આંખો અને કાન આજે પવિત્ર-પવિત્ર થયાં, એમ રોમરાજી ખીલી ઉઠે, પરના નાના ગુણને પર્વત જેવડો કરીને ગાય, અત્યન્ત પ્રસન્ન થાય, પોતાના મોટા ગુણને નાનો કરે, પર પ્રત્યે અલ્પ પણ ઈર્ષ્યા-દ્વેષ-અદેખાઈ ન કરે, હીનતા ન આચરે, એ જ ઉત્તમપુરુષનું લક્ષણ છે. હૈયાથી સાચો ગુણાનુરાગી બને એ પ્રભૂત ભાવમલક્ષયનું બીજું લક્ષણ છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

પરગુણપરમાણૂન, પર્વતીકૃત્યનિત્યમ્ । નિજહૃદિવિકસન્તઃ, સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

અર્થ :- અન્યના પરમાણુ જેટલા નાના ગુણોને પર્વત જેટલા મોટા કરીને પોતાના હૈયામાં આનંદની છોળો ઉછાળનારા એવા સંત પુરુષો આ દુનિયામાં કેટલા ?

(૩) ત્રીજું લક્ષણ “સર્વત્ર અવિશેષપણે (ભેદભાવ કર્યા વિના) ઔચિત્ય આચરણ કરવું” તે છે. દીન-દુઃખી-દરિદ્રી આદિ જે જે અનુકંપ્ય જીવો હોય તેના પ્રત્યે ભેદભાવ વિના અવશ્ય અનુકંપા કરવી. અને ગુણવાન્ પાત્રો હોય તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવથી સેવા કરવી તે ઔચિત્ય આચરણ કહેવાય. જે પાત્રને જેની જરૂરિયાત હોય, જેનાથી તેનો ઉપકાર થાય તેમ હોય, તેવા પાત્રને તે કાળે તે આપવું. શાસ્ત્રોના અનુસારે દીનાદિ પ્રત્યે તિરસ્કાર-અપમાન આદિ દૂષિતભાવો વર્જીને ભેદભાવ વિના અનુકંપા બુદ્ધિથી પ્રવર્તવું. જ્યાં જ્યાં જે જે ઉપકારી હોય ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવ આચરવા અને જ્યાં જ્યાં જે જે અપકારી હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ત્યાગ કરવો તે ઔચિત્યાચરણ કહેવાય છે. જેમ માતા પ્રત્યે નમન યોગ્ય કહેવાય, પત્ની પ્રત્યે પ્રેમ યોગ્ય કહેવાય, પુત્રી પ્રત્યે વાત્સલ્ય યોગ્ય કહેવાય તેમ સર્વત્ર સમજવું. આ રીતે સર્વત્ર ઉપકારી ભાવને મુખ્ય કરીને ઉચિત આચરણ કરવું તે જ પ્રભૂત ભાવમલક્ષયનું ત્રીજું લક્ષણ સમજવું. ઔચિત્ય આચરણ આવવાથી આ જીવમાં જે કંઈ અસત્પ્રવૃત્તિ (અપકાર કરનારી ખોટી પ્રવૃત્તિ) હોય છે તે નીકળી જાય છે અને સત્પ્રવૃત્તિ અવશ્ય વધે છે.

અસ્યૌચિત્યાનુસારિત્વાત્, પ્રવૃત્તિર્નાસતી ભવેત્ ।

સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ નિયમાત્, ધ્રુવઃ કર્મક્ષયો મતઃ ॥ યોગબિન્દુ-૩૪૦ ॥

અનુકમ્પાઽનુકમ્પ્યે સ્યાદ્, ભક્તિઃ પાત્રે તુ સદ્ગતા ।

અન્યથાધીસ્તુ દાતૃણામતિચારપ્રસન્નિકા ॥ (૩. યશો. દાન દ્વા. દ્વા.)

અર્થ :- આ જીવ ઉચિતતાનું અનુસરણ કરતો હોવાથી અસત્પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નિયમા સત્પ્રવૃત્તિ જ થાય છે. આ જ નક્કી કર્મક્ષય (બહુ એવો ભાવમલક્ષય) મનાયો છે. (યોગબિંદુ-૩૪૦)

અનુકંપ્ય ઉપર અનુકંપા કરવી. અને પાત્રને વિષે ભક્તિ કરવી એ ઉચિત છે. દાતાઓની અન્યથાબુદ્ધિ અતિચાર લગાડનારી છે. (ઉ. યશો. દા. દ્વા.)

આ પ્રમાણે દુઃખી જીવો ઉપર દયા, ગુણી પુરુષો ઉપર અદ્વેષ, અને સર્વત્ર અવિશેષપણે ઔચિત્યાચરણ આ ત્રણ ગુણો એ જ ચરમાવર્તનાં અને પ્રભૂત ભાવમલક્ષયનાં લક્ષણો જાણવાં. આ બાહ્ય ચિહ્નો છે. આ ચિહ્નો ઉપરથી આ જીવ ચરમાવર્તમાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. સંપૂર્ણપણે યથાર્થ તો કેવલી પરમાત્મા જ જાણી શકે છે. પરંતુ આપણે આપણા આત્માને ચરમાવર્તમાં લાવવો હોય તો ઉપરોક્ત લક્ષણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ થવું. દયાથી હૃદય કોમળ બનાવવું. પરદુઃખભંજક બનવું. ગુણીને જોઈને આનંદિત-પ્રમોદિત બનવું. આવો પુરુષાર્થ જ ભવનો પરિપાક કરે છે. અહીં કેટલાક નિયતિવાદી લોકો (ક્રમબદ્ધપર્યાયવાદી લોકો) એમ માને છે કે ભવપરિપાક થશે ત્યારે આપોઆપ ચરમાવર્ત આવી જશે, જે કાળે જે થવાનું લખાયું છે તેમ થઈ જશે, બધા પર્યાયો ક્રમશઃ ગોઠવાયેલા છે જ. એમ માની પુરુષાર્થની હીનતા જણાવે છે. તે ઉચિત નથી. છન્નસ્થ આત્માઓ માટે પુરુષાર્થ જ પ્રધાન છે. શેષ ચાર કારણો ગૌણ છે. સમવાયી એવાં પાંચ કારણોમાં કર્મ ખપાવવા માટે છન્નસ્થને પુરુષાર્થ પ્રધાન છે. અને ઔદયિક ભાવે વર્તતા કેવલીઓને નિયતિ પ્રધાન છે. માટે પુરુષાર્થને તોડવો નહીં. મગમાં પાકવાની યોગ્યતા હોવા છતાં ગેસ-પાણી આદિ આપવાનો પુરુષાર્થ કરીએ તો જ પાકે, માટીમાં ઘટની યોગ્યતા હોવા છતાં ચક્ર-કુલાલ, અને દંડના પ્રયત્નથી જ ઘટ બને છે. માટે આત્માર્થી જીવે સ્વકલ્યાણમાં ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ જ પ્રધાન કરવો. જો કે નિયતિ પણ અંદર અવશ્ય કારણ હોય જ છે. છતાં તે નિયતિને કદાપિ મુખ્ય કરવી નહીં. ક્રમબદ્ધપર્યાયને અને નિયતિને પ્રધાન કરી પુરુષાર્થને જે લોકો ગૌણ કરે છે તે એકાન્તવાદી હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આવા મિથ્યાત્વમાં ફસાવું નહીં.

યતશ્ચૈવમતઃ= જે કારણથી આમ છે એ કારણથી શું કર્તવ્ય છે તે જણાવે છે-

एवंविधस्य जीवस्य, भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।

शुभो निमित्तसंयोगो, जायतेऽवञ्चकोदयात् ॥૩૩॥

ગાથા : ૩૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૪૯

ગાથાર્થ = આવા પ્રકારના ભદ્રમૂર્તિવાળા મહાત્મા જીવને પોતાના અવંચકપણાના ઉદયથી શુભ એવો નિમિત્તસંયોગ થાય છે. ॥૩૩॥

ટીકા - “*एवंविधस्य जीवस्य*”-અનન્તરોદિતલક્ષણયોગિનો, “*भद्रमूर्तेः*”-પ્રિયદર્શનસ્ય, “*महात्मनः*”-સદ્વીર્યયોગેન । કિમિત્યાહ-“*शुभः*”-પ્રશસ્તઃ, ક ઇત્યાહ-“*निमित्तसंयोगः*”-સદ્યોગાદિસંયોગઃ, સદ્યોગાદીનામેવ નિઃશ્રેયસસાધન-નિમિત્તત્વાદ્ । “*जायते*” કુત ઇત્યાહ-“*अवञ्चकोदयात्*”-વક્ષ્યમાણસમાધિવિશેષો-દયાદિત્યર્થઃ ॥૩૩॥

વિવેચન :-આવા પ્રકારના જીવને, એટલે કે હમણાં જ ૩૨મી ગાથામાં કહેલા દુઃખી જીવો પ્રત્યે અત્યંત દયા આદિ ત્રણ લક્ષણોથી યુક્ત એવા જીવને યોગ્યકાળે અવશ્ય શુભ નિમિત્તોનો સંયોગ થાય છે. ત્રણ લક્ષણોથી યુક્ત આ જીવ કેવો છે! ભદ્રમૂર્તિ = જેની મૂર્તિ-આકૃતિ ભદ્ર છે. કલ્યાણકારી જેની મુખમુદ્રા છે. જેને જોતાં જ વ્હાલ-પ્રેમ ઉપજે છે. જેનું હૈયું તદ્દન નિખાલસ હોવાથી મુખના હાવભાવ નિર્દોષ છે. એવા પ્રસન્ન મુદ્રાવાળાને આ નિમિત્તસંયોગ મળે છે. વળી આ જીવ કેવો છે! તો ગ્રંથકાર કહે છે કે જે મહાત્મા છે. મહાન્ છે આત્મા જેનો અર્થાત્ નજીકમાં જ કલ્યાણ થવાનું હોવાથી ઉત્તમવીર્યનો યોગ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મહાત્મા જીવને શુભ નિમિત્તયોગ થાય છે. અત્યાર સુધી જેનું વીર્ય પૌદ્ગલિકસુખમાં જ વપરાતું હતું. તેને બદલે જેની કંઈક આત્મદૃષ્ટિ ખુલી છે એટલે જેના વીર્યનો ઉપયોગ (પુરુષાર્થ) આત્મહિતકારી કાર્યો તરફ વળ્યો છે એવા આ ભદ્રમૂર્તિમહાત્મા જીવને સદ્વીર્યના યોગના કારણે પુણ્યોદય થવાથી આપોઆપ શુભ નિમિત્તસંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ એટલે પ્રશસ્ત અથવા ઉત્તમ એવાં નિમિત્તોનો સંયોગ. અહીં નિમિત્તમાં સદ્યોગાદિ સમજવાં કે જે હવે પછીની ગાથામાં જેનું સમાધાન વિશેષ કહેવાના છે એવા અવંચકના ઉદયથી સદ્યોગાદિ (મન-વચન અને કાયાનો શુભયોગ, શુભક્રિયા, અને શુભફળ રૂપ) નિમિત્તોનો યોગ થાય છે. અને એ જ મુક્તિને સાધવામાં નિમિત્ત બને છે.

જે આત્મા દુઃખી પ્રત્યે દયા આદિ ગુણોવાળો થાય છે તે કંઈક ઉત્તમ-લઘુકર્મી બન્યો છે. લઘુકર્મિતા એ જ આત્માની પવિત્રતા કરનાર હોવાથી ભાવપુણ્ય કહેવાય છે. પુનાતિ આત્માનમિતિ પુણ્યમ્ =મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમને ભાવપુણ્ય કહેવાય છે. આ ભાવપુણ્ય એ કંઈ કર્મ નથી પરંતુ કર્મોની હીનતારૂપ છે. જેમ લોહચુંબક લોઢાને ખેંચે તેમ આ ભાવપુણ્ય જ શુભ નિમિત્તોને ખેંચી લાવે છે. માનવભવ, જૈનશાસનની

પ્રાપ્તિ, સદ્ગુરુનો યોગ, તેમની વાણી રૂપી અમૃતનું પાન, ધર્મક્રિયામાં ઓતપ્રોતતા, સતત જ્ઞાન-ક્રિયાનું સેવન, આ બાહ્ય શુભનિમિત્તો છે. અને તેના દ્વારા મન-વચન-કાયાના યોગો શુભ થવા=એટલે કે આત્મહિતકારી કાર્યોમાં મન-વચન-કાયાનું જોડાવું અથવા સદ્ગુરુનો મીલાપ થવો તે શુભયોગ, શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસારે ધર્મકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે શુભક્રિયા અને તેનાથી જન્ય કર્મોની નિર્જરા થવી તે શુભફળ આ ત્રણે અભ્યન્તર શુભનિમિત્તો છે. ઉત્તમજીવને જ પોતાની પાત્રતાના (લઘુકર્મિતાના) કારણે જ બાહ્ય અને અભ્યન્તર આ શુભનિમિત્તોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જે શુભનિમિત્તો છે તે મુક્તિની સાધનામાં અવન્ધ્ય કારણ બને છે. મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જીવને ઉત્તમ બનાવે છે. અને તેની ઉત્તમતાથી ખેંચાઈને શુભનિમિત્તોનો જીવની સાથે સંયોગ કરાવે છે. આ શુભનિમિત્તો ઉપાદાનની (આત્માની) કલ્યાણકારી શુદ્ધિનું પ્રધાન કારણ બને છે. અને તે શુદ્ધિ મુક્તિદાયક બને છે.

યોગ-ક્રિયા-અને ફળ આ ત્રણે અનાદિકાળથી આજ સુધી તીવ્રમોહોદયના કારણે પુદ્ગલસુખનો રાગ હોવાથી (આત્માને છેતરનારાં) વંચક હતાં, જ્યારે હવે આ રાગ મંદ થયો હોવાથી મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમના કારણે આ જ યોગ-ક્રિયા અને ફળ (આત્માને ન છેતરનાર, આત્માના હિતને ન રોકનાર, બલ્કે હિત કરવામાં સહાયક) “અવંચક” બને છે. આ રીતે અવંચકતાના ઉદયથી યોગ-ક્રિયા અને ફળરૂપ નિમિત્તો શુભ-પ્રશસ્ત કહેવાય છે. અને આ સત્ (પ્રશસ્ત) એવાં યોગાદિત્રિક મુક્તિની સાધનાનાં અવન્ધ્ય નિમિત્ત બને છે.

ઉપાદાન અને નિમિત્તની અલ્પ ચર્ચા

આ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી પ્રશસ્ત નિમિત્તોથી મુક્તિની સિદ્ધિ જણાવે છે. તથા સંસારમાં પણ કોઈ કાર્ય કરવું હોય તો ઉપાદાન અને નિમિત્ત એમ બન્નેના યોગથી જ કાર્ય થતું દેખાય છે. બેમાંથી કોઈપણ એક કારણ ન હોય તો કદાપિ કાર્ય થતું નથી. જેમ કે ઘડો બનાવવો હોય તો તેનું ઉપાદાન કારણ માટી પણ જોઈએ અને નિમિત્તકારણ દંડ-ચકાદિ પણ જોઈએ જ, પટ (વસ્ત્ર) બનાવવું હોય તો તેનું ઉપાદાનકારણ તન્તુ પણ જોઈએ, અને તન્તુનો સંયોગ કરનાર તુરી-વેમાદિ પણ જોઈએ જ, બીજમાંથી અંકુરા ઉત્પન્ન કરવા હોય તો ઉપાદાન કારણ બીજ પણ હોવું જોઈએ, એ જ રીતે નિમિત્તકારણ પૃથ્વી (માટી, ખાતર) પણ અને પવન પણ જોઈએ જ, તેવી જ રીતે આત્માનું હિત કરવું હોય તો એટલે કે મોહનીય આદિ ધાતીકર્મોનો ક્ષયોપશમ કરી જ્ઞાનાદિ ગુણમય રત્નત્રયી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ઉપાદાન કારણ (એવી

ગાથા : ૩૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૫૧

આત્મજાગૃતિ) જેમ જોઈએ તેમ બાહ્ય-અભ્યંતર નિમિત્ત કારણો પણ અવશ્ય જોઈએ જ, આવું સ્પષ્ટ ચિત્ર છે. નાટક-સિનેમા તથા વિકારક વાતાવરણ વચ્ચે રહેલો આત્મા જેમ તે તે નિમિત્તોથી વિકારી બને જ છે. તેમ આ આત્માને નિર્વિકારી બનાવવા માટે નિર્વિકારી ભાવોના નિમિત્તની આવશ્યકતા પણ છે જ, છતાં પણ આ કાળે કેટલાક ઉપદેશકો એકલા ઉપાદાનને જ કારણ માને છે અને નિમિત્ત કંઈ કરતું નથી, નિમિત્ત તો હાજર જ માત્ર રહે છે. ઉપાદાન જ કાર્ય કરે છે. આવી પ્રરૂપણા કરે છે. અને એવી પ્રરૂપણા દ્વારા આરાધકવર્ગને ઉત્તમ નિમિત્તોથી દૂર રાખે છે તે એકાન્તપક્ષ ડોવાથી મિથ્યાત્વ છે. ઉન્માદ માત્ર જ છે. વળી કેટલાક ઉપદેશકો આવું કહે છે કે સર્વે આત્માઓ સિદ્ધ સમાન અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળા છે. કંઈ જ કરવાની જરૂર નથી. આત્મા તો માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા જ છે. શરીર જ કર્તા ભોક્તા છે એમ કહી જે ઉપદેશકો ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ આરાધનાના નિમિત્તમાર્ગને વખોડે છે તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે. સર્વેજીવો સિદ્ધની સમાન જે કદા છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ તિરોભૂત ગુણોની અપેક્ષાએ છે. પરંતુ આવિર્ભાવની અપેક્ષાએ નથી. આવિર્ભાવ તો કરીએ તો જ થાય છે. આવિર્ભાવ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો જ જોઈએ અને તે પુરુષાર્થ તથા તેના માટે શુભનિમિત્તોનો યોગ પણ આવશ્યક છે. જો શુભ નિમિત્ત સેવવામાં આવે તો જ ઉપાદાનની શુદ્ધિ થાય, કાદવમાં પડેલો સ્ફટિકનો ગોળો શક્તિથી શુદ્ધ ડોવા છતાં કાદવવાળા સ્ફટિકને કોઈ ખીસ્સામાં મુકતું નથી, કાદવ ધોવો જ પડે છે ધોવા માટે નિમિત્તભૂત પાણી લેવું જ પડે છે. તેના ઉપર પાણી રેડવાનો પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે પછી જ સ્ફટિકનો ગોળો શુદ્ધ કહેવાય છે.

કાષ્ટમાં બળવાની શક્તિ જરૂર છે, તો પણ તેને અગ્નિનો સંયોગ કરવો જ પડે છે અગ્નિસંયોગ વિના કાષ્ટ કદાપિ બળતું નથી, મગમાં સીઝવાની અને અગ્નિમાં સીઝવવાની શક્તિ જરૂર છે. તેથી તે બન્નેના સંયોગથી જ સીઝવાનું કાર્ય થાય છે. નિમિત્તભૂત અગ્નિ વિના પોતાની યોગ્યતા માત્રથી મગ કદાપિ સીઝતા નથી. આ રીતે ઉપાદાનમાં કાર્ય થવાની, અને નિમિત્તમાં કાર્ય પ્રગટ કરાવવાની શક્તિ છે જ, તો જ તે તે કાર્યના અર્થી જીવો તે તે ઉપાદાન અને તે તે નિમિત્તને સેવે છે. જો એકમાં જ કાર્યકરણ શક્તિ હોત તો અન્યનું ગ્રહણ કેમ કરત! તેલના પ્રયોજનવાળો તલ લેવા જેમ જાય છે, તેમ તલ લાવીને ઘાણીનો આશ્રય પણ કરે જ છે. જો તલમાત્રમાં જ તેલ હોય અને એકલા તલમાંથી જ તેલ સ્વયં નીકળતું હોય તો ઘાણીનો આશ્રય લેવાની શું જરૂર ? માટે ઉપાદાનની કાર્યમાં જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા નિમિત્તમાં પણ છે જ, એટલું જ માત્ર નહીં પરંતુ (૧)

૧૫૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૩

ઉપાદાન, (૨) નિમિત્ત, (૩) અને તે બન્નેનું યથાયોગ્ય યુંજન એ ત્રણેની વિદ્યમાનતા એ જ કાર્યસાધક છે. મગને ઓછો અગ્નિ આપવામાં આવે તો પણ સીઝે નહીં, અધિક અગ્નિ આપવામાં આવે તો બળી જાય, પણ સીઝે નહીં, તથા મગને બદલે કોયડુ દાણાને અગ્નિ આપવામાં આવે તો પણ સીઝે નહીં. તેનો અર્થ એ થયો કે મગ, અગ્નિ અને તે બન્નેનો યથાયોગ્ય (જોઈએ તેટલો જ) સંયોગ આ ત્રણે જોઈએ, એમ સર્વત્ર સમજવું. તેથી આત્મહિત કરવું હોય તો (ઉપાદાનની) આત્માની ઓળખાણની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ તે શુદ્ધિમાં કારણ બનનાર શુભ નિમિત્તોની પણ જરૂરીયાત છે, માટે જે ઉપદેશકો સમયસારાદિ મહાગ્રંથો કે જે યોગી જીવોને માટે યોગ્ય છે તેનો આશ્રય લઈને ભોગીજીવોને કેવળ ઉપાદાનની જ આવશ્યકતા સમજાવે છે. અને નિમિત્તને બીનજરૂરી સમજાવે છે તે એકાંતપક્ષ હોવાથી મિથ્યાત્વ છે. પુખ્તવયના પુરુષ વચ્ચે કરવા યોગ્ય વાત બાળજીવો વચ્ચે કરાતી નથી, પુખ્તવયના સ્ત્રી-પુરુષોને જ જોવા લાયક ચિત્રો બાળકોને બતાવવાતાં નથી, જો બતાવવામાં આવે તો અનર્થકારી જ થાય છે. તે જ રીતે યોગી મહાત્માઓને સાલંબનાવસ્થામાંથી પરભાવદશા છોડાવવા માટે અને નિરાલંબનાવસ્થાના મહાયોગી બનાવવા માટે નિમિત્તોનો ત્યાગ, વ્યવહારનો ત્યાગ, એકલવિહારીપણાની અનુજ્ઞા, ધ્યાનદશામાં જ વર્તવાની જે શાસ્ત્રીય વાતો છે તે વાતો ભોગીજીવો વચ્ચે કરવી જોઈએ નહીં, તથા તેવા તેવા જે યોગીને યોગ્ય મહાગ્રંથો છે. તેવા ગ્રંથો ભોગી વચ્ચે વાંચવા જોઈએ નહીં. ભોગીજીવોને તો ભોગમાંથી મુકાવવા માટે યોગીઓના સંપર્કની, તેમના વ્યાખ્યાન-શ્રવણ-સેવા-શુશ્રૂષા, વૈયાવચ્ચ આદિ શુભ નિમિત્તોના આલંબનની વાત સમજાવવી જોઈએ, અશુભ નિમિત્તોના ત્યાગ માટે શુભ નિમિત્તોના સેવનની, અશુભ વ્યવહારના ત્યાગ માટે શુભવ્યવહારના સેવનની, એકલવિહારીને બદલે સમુદાયમાં જ રહેવાની, અને ધ્યાનદશાને બદલે સ્વાધ્યાય કરવાની અને ભણવા-ભણાવવાની પ્રવૃત્તિની જ વાત કરવી જોઈએ, જે જે વસ્તુ જ્યાં જ્યાં ઉપકારી હોય તે તે વસ્તુને ત્યાં ત્યાં જોડવી જોઈએ, માટે એકલા ઉપાદાનની વાત કરનારા, નિમિત્તનો અપલાપ કરનારા, એકાંત નિશ્ચયનો જ પક્ષ કરનારા, વ્યવહારનું ઉત્થાપન કરનારા, કેવળ નિયતિને જ કહેનારા, પુરુષાર્થને તોડનારા ઉપદેશકોની વાણી જમાલીની જેમ એકાન્ત-એકપક્ષીય હોવાથી મહા-મિથ્યાત્વ છે. વળી તેવી જ રીતે ઉપાદાનને કાઢી નાખી કેવળ નિમિત્તને જ કાર્યનો કર્તા માનનારા, નિશ્ચયને છોડી કેવળ વ્યવહારની જ શોભામાં વર્તનારા, અભિમાની અને અહંકારી બની સ્વ-પરના હિતના ઘાતક આત્માઓ પણ અહિતના સર્જક છે. એમ જાણવું.

ગાથા : ૩૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૫૩

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ કહ્યું છે કે-

નિશ્ચયદૃષ્ટિ હૃદયે ધરીજી, પાળે જે વ્યવહાર ।
પુણ્યવંત તે પામશેજી, ભવસમુદ્રનો પાર રે ॥

પૂ. આનંદઘનજી મ.શ્રીએ પણ કહ્યું છે કે-

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો ।
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો ॥

॥ ધાર તરવારની ॥

વળી કેટલાક ઉપદેશકો “ક્રમબદ્ધપર્યાય”ની જ વાતો કરનારા આજે દેખાય છે. જે જે દ્રવ્યમાં જે જે કાળે, જે જે પર્યાયો થવાના છે તે બધા જ પર્યાયો નિયત ક્રમશઃ ગોઠવાયેલા જ છે. અને એ રીતે થયા જ કરે છે. માટે કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર નથી. પાછળના ભવોથી બધા પર્યાયો લખાઈને જ આવ્યા છીએ એટલે કે તે તે દ્રવ્યોમાં ક્રમશઃ ગોઠવાયેલા જ છે. અને તે પ્રમાણે ક્રમશઃ થયા જ કરે છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં મરીચિનો જીવ ભાવિમાં મહાવીરસ્વામી તીર્થંકર થશે એવી ઋષભદેવપ્રભુએ ભરતમહારાજાને કહેલી વાતનું દૃષ્ટાંત આગળ ધરે છે. આવા ઉપદેશકોની આ વાત પણ સત્યથી તદ્દન વેગળી છે. માત્ર ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા રૂપ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યો અનંત પર્યાયોથી ભરેલાં છે. તે તે દ્રવ્ય-પર્યાયને પામવાની અવશ્ય શક્તિવાળાં છે. અને કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ-પ્રારબ્ધ-અને પુરુષાર્થ એમ પાંચ સમવાયી કારણો મળે છતાં તે તે પર્યાય નિયતપણે પ્રગટ થાય છે. દ્રવ્ય પોતે જ ભાવિના પર્યાયોને પામવાના સ્વભાવવાળું નક્કી છે પરંતુ તેનાં સર્જક નિમિત્તો મળવાથી તે તે પર્યાય પામે છે. અને તે નિમિત્તોના યુંજનકરણરૂપ પુરુષાર્થથી જ તે તે પર્યાય બનવાવાળા છે, નહીં કે સ્વતઃ,

અમદાવાદથી મુંબઈ જવા ઉપડેલી ગાડી મુંબઈ નક્કી પહોંચવાની જ છે. અને તે ક્રમસર જ નડીયાદ-વડોદરા-ભરુચ-સૂરત-વલસાડ આદિ સ્ટેશનો આવવા વડે જ પહોંચાડવાની છે. આ બધું નિયત અને ક્રમસર હોવા છતાં પણ ડ્રાઈવરના ચલાવવા વડે જ, લાઈન મળવા વડે જ, પાટાની સાનુકૂળતા રૂપ નિમિત્ત વડે જ પહોંચવાની છે. આ કારણો પણ જોઈએ જ. મરીચિનો આત્મા મહાવીરસ્વામીપણાના પર્યાયને પામવાનો અવશ્ય હતો જ, પરંતુ મહાવીરપણાના પર્યાયની પ્રાપ્તિ જનક પુરુષાર્થ કરવા

૧૫૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૩

વડે જ પામવાનો હતો. પૂર્વે ત્રીજા ભવમાં માસક્ષમણના પારણે માસક્ષમણ કરવા રૂપ પુરુષાર્થ, ચરમભવમાં સાડા બાર વર્ષ ઘોર ઉપસર્ગ-પરિષહ સહન કરવા રૂપ પુરુષાર્થ, ધ્યાન, તપ, ચારિત્ર સેવવા રૂપ પુરુષાર્થ દ્વારા જ મહાવીરપણાના પર્યાયને પામવાના હતા, એ વાત કેમ ભૂલી જવાય છે ? મહાવીરપ્રભુ દીક્ષાકાળે ચાર જ્ઞાનવાળા (અને જન્મકાળે ત્રણ જ્ઞાનવાળા) જ્યારે હતા ત્યારે પણ પોતાના કેવળજ્ઞાનપર્યાયને નિયતપણે જાણતા હોવા છતાં દીક્ષા લેવાનો, અને તપ-ધ્યાન-ચારિત્ર પાળવાનો પુરુષાર્થ કેમ આદર્યો! માટે નિયતિ પણ પુરુષાર્થાદિ કારણો સાપેક્ષ જ નિયત છે. એકાંતે નિયતિ પણ નિયત નથી પાંચ કારણોમાં આપણે નિયતિને પણ અવશ્ય માનવાની જ છે પરંતુ પુરુષાર્થને સાથે રાખીને માનવાની છે. એકલી નિયતિને પ્રધાન કરવી જોઈએ નહીં. એવી જ રીતે નિમિત્ત સાપેક્ષ એવું ઉપાદાન જ કાર્ય સાધક છે. કેવળ એકલું ઉપાદાન કાર્ય સાધક નથી જ, વ્યવહાર સાપેક્ષ એવો નિશ્ચય ઉપકારક છે. કેવળ એકલો નિશ્ચય ઉપકારક નથી. એ રીતે આવો કોઈપણ એકાન્તવાદનો માર્ગ આત્માને ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે. એવી જ રીતે ઉપાદાન સાપેક્ષ નિમિત્ત, અને નિશ્ચય સાપેક્ષ એવો વ્યવહાર ઉપકારક છે. સ્યાદ્વાદી-આત્માઓને બન્ને નયો સાપેક્ષપણે જ ઉપકારી હોય છે. આ બાબતમાં પૂર્વના મહાત્મા યોગીપુરુષોનાં વચનો પ્રમાણભૂત આ પ્રમાણે છે-
કારણ જોગે હો કારજ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ ॥

પણ કારણ વિણ કારજ સાધીએ રે ॥ એ નિજ મત ઉન્માદ (સંભવ.) આનંદઘનજી.
કારણ સે કારજ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ ॥ લલના ॥
દેવચંદ્ર પદ પાઈએ હો, કરત નિજભાવ સંભાલ ॥ લલના ॥ શ્રી દેવચંદ્રજી
કર્તા કારણ યોગ કારજ સિદ્ધિ લહેરી ॥

કારણ ચાર અનૂપ કાર્યાથી તેહ ગહેરી ॥ (પ્રણમો શ્રી અરનાથ) શ્રી દેવચંદ્રજી
ઉપાદાન ઉપાદાન પરિણતિ નિજ વસ્તુની રે, પણ કારણ નિમિત્ત આધીન ॥

પુષ્ટ અપુષ્ટ દુવિધ તેં ઉપદિશ્યો રે, ગ્રાહકવિધિ આધીન ॥ (મુનિસુવ્રત) શ્રી દેવચંદ્રજી
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત વાણી ॥
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી ॥ (પ્રણમો) શ્રી દેવચંદ્રજી

આ રીતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એમ બન્નેની તથા નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બન્ને નયોની અપેક્ષા રાખવી. પરંતુ એકાન્તે એકની પ્રધાનતા ન કરવી.

ગાથા : ૩૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૫૫

આ રીતે દુઃખી પ્રત્યે દયા આદિ લક્ષણોવાળો જીવ પ્રભૂત ભાવમલના ક્ષયવાળો અને ચરમાવર્તી જાણવો, મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી (એટલે મોહ મંદ થવાથી) અવંચકભાવવાળા યોગાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને અવંચક યોગાદિથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના કારણે ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારના શુભ નિમિત્તોના સંજોગોથી પોતાનું વીર્ય (પોતાનો પુરુષાર્થ) આત્મહિત ભણી અને વિષયભોગોની નિવૃત્તિ ભણી વળે છે. તેને જ સદ્વીર્ય (સત્ય પુરુષાર્થ) કહેવાય છે. આ રીતે શુભનિમિત્તોની પ્રાપ્તિ, અને તે નિમિત્તોનું ઉપાદાનની શુદ્ધિમાં યુંજન કરવું એ જ મહોદય કહેવાય છે. આવો આત્મા એ જ મહાત્મા બને છે. તે કાળક્રમે અવશ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે. ॥૩૩॥

“અવચ્છકોદયાત્” इत्युक्तं, अत एतत्स्वरूपप्रतिपिपादयिषयाऽऽह—

અવંચક યોગાદિના ઉદયથી એમ ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે. એથી એના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી જણાવે છે કે-

योगक्रियाफलाख्यं यत्, श्रूयतेऽवचकत्रयम् ।

साधूनाश्रित्य परममिषुलक्ष्यक्रियोपमम् ॥३४॥

ગાથાર્થ = શાસ્ત્રોમાં યોગ ક્રિયા અને ફળ નામનાં જે અવંચક ત્રય (ત્રિપુટી) સંભળાય છે તે સાધુ પુરુષોને આશ્રયી (સત્પુરુષોને આશ્રયી) ઈષુ (બાણ) દ્વારા લક્ષ્યને વિંધવાની ક્રિયાની ઉપમા સમાન પરમ ઉત્તમ ત્રિપુટી છે. ॥૩૪॥

ટીકા - યોગક્રિયાફલાખ્યં યસ્માત્ શ્રૂયતે અવચ્છકત્રયમાગમે-“યોગાવચ્છકઃ, ક્રિયાવચ્છકઃ ફલાવચ્છકઃ” इति वचनात् । अव्यक्तसमाधिरेवैष तदधिकारे पाठात्, चित्रक्षयोपशमतस्तथाविध आशयविशेष इति । एतच्च “साधूनाश्रित्य”-साधवो मुनयः, “परं अवचकत्रयम्” स्वरूपतस्त्वेतद् “इषुलक्ष्यक्रियोपमम्” शरस्य लक्ष्यक्रिया तत्प्रधानतया तदविंसवादिन्येव, अन्यथा लक्ष्यक्रियात्वायोगात् । एवं साधूनाश्रित्य योगावचकस्तद्योगाविसंवादी । एवं तद्वन्दनादिक्रिया तत्फलं चाश्रित्यैष एवमेव द्रव्यत इति ॥३४॥

વિવેચન :- યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, અને ફલાવંચક એ નામના ત્રણ અવંચક (અવંચકની ત્રિપુટી) શાસ્ત્રોમાં જે સંભળાય છે. તે અવ્યક્તસમાધિ જ છે કારણ કે “યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, અને ફલાવંચક એમ ત્રણ અવંચકભાવો છે” એવું શાસ્ત્રવચન

૧૫૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૩

છે. એમ તે અવ્યક્તસમાધિના અધિકારમાં પાઠ આપેલ છે. અવ્યક્તસમાધિ એટલે શું! ભિન્ન ભિન્ન જાતનો ચિત્ર-વિચિત્ર અર્થાત્ મોહનીય-જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મનો હીનાધિકપણે ક્ષયોપશમ વિશેષ (વિશેષ વિશેષ મન્દતા) થવાથી પ્રગટ થયેલો તેવા પ્રકારનો આશયવિશેષ (ચિત્તનો પરિણામવિશેષ) તે અવ્યક્તસમાધિ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત કર્મોના ક્ષયોપશમથી આવેલી અને અવંચકદશાથી યુક્ત એવી યોગ-ક્રિયા અને ફળ રૂપ જે અવસ્થા-એ અવ્યક્તસમાધિ છે. જે તેવા શુભ આત્મપરિણામસ્વરૂપ છે. અને કર્મોનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય થતો હોય ત્યારે આવેલી જે દશા તે વ્યક્તસમાધિ છે કે જે ક્ષપકશ્રેણિમાં ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં આવે છે. અને તેના કાર્ય સ્વરૂપ વીતરાગ દશા તેરમા - ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પ્રગટ થાય છે.

અહીં “અવંચક” એટલે જે પરિણામ આત્માને ન છેતરે, ન ઠગે, આત્માનું અહિત ન કરે, આત્માને અહિતભણી ન લઈ જાય, એવો અમોઘ અવન્ધ્ય, અચૂક, અવિસંવાદી (ફળ લાવ્યા વિના ન જ રહે) એવો જે યોગ, એવી જે ક્રિયા, અને એવું જે ફળ તે અવંચકયોગાદિ ત્રિપુટી કહેવાય છે.

(૧) યોગ - સદ્ગુરુ આદિ શુભ નિમિત્તોનો મિલાપ, સમાગમ, પ્રાપ્તિ, સંયોગ.

(૨) ક્રિયા - ગુરુ આદિને કરાતી નમસ્કાર અને પ્રણામાદિ ક્રિયા.

(૩) ફળ - તજજન્ય કર્મનિર્જરા રૂપ ભાવમલક્ષય એ ફળ જાણવું.

મિથ્યાત્વ આદિ દોષો મંદ પડવાથી, ભવસ્થિતિનો પરિપાક થવાથી, કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ આદિ પાંચ સમવાયિકારણો મળવાથી આ જીવ ચરમાવર્તમાં આવે છે. ત્યાં પણ બહુ કાલ ગયે છતે જીવનો ભાવમલ કંઈક વધારે પ્રમાણમાં ક્ષય થવાથી દેવ-ગુરુ પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર-પ્રણામ-દુઃખી જીવો ઉપર દયા, ભવ-ઉદ્વેગ, દ્રવ્યથી પ્રતોનું પાલન, પુસ્તકો પ્રત્યે બહુમાનભાવ, ગુણી પુરુષો ઉપર અદ્વેષ આદિ પ્રાથમિક ગુણો પ્રગટ થાય છે. આ ગુણો એ જ યોગદશાની પ્રાપ્તિનાં બીજ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનાં યોગબીજ પ્રાપ્ત થયે છતે અવંચક ભાવ યુક્ત એવાં યોગ-ક્રિયા અને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં અવંચકતા સાધુને આશ્રયી સમજવી. એટલે કે સાચી સાધુતાના જે જે ગુણો છે તેનાથી જે યુક્ત છે. તીવ્રવૈરાગી, કંચનકામિનીથી સર્વથા પર, પંચમહાવ્રત-ધારી, સમિતિ-ગુમિના પાલનહાર ઈત્યાદિ સાચી યથાર્થ સાધુતાવાળા જે સંતપુરુષો છે

ગાથા : ૩૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૫૭

તેમનો યોગ, તેમનો મિલાપ, કદાપિ વન્ધ્ય (વંચક) બનતો નથી, તેમને ભાવથી કરાયેલી નમસ્કાર-પ્રણામાદિ સંબંધી વંદનાદિ ક્રિયા પણ સદા અવંચક જ હોય છે. જેથી કર્મનિર્જરા રૂપ ફળ પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય જ છે. આવા સંતપુરુષનો પરિચય, ઓળખાણ, તેમનો સંયોગ આત્મામાં ધર્મનો લાભ કરાવીને જ રહે છે. તેમની કરેલી વૈયાવચ્ચાદિ સેવા પણ અવંચકક્રિયા જ બને છે. જેનામાં ગુણો ખીલ્યા હોય તેનો યોગ અન્ય આત્માને પણ ગુણીયલ બનાવે છે. જે ફૂલોમાં સુગંધ હોય છે. તે જ ફૂલો વાતાવરણને સુગંધવાળું બનાવે છે.

આ અવંચકત્રય બાણની લક્ષ્ય વિંધવાની ક્રિયા તુલ્ય છે. જેમ લક્ષ્યને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણ કદાપિ નિષ્ફળ જાય નહીં. અવશ્ય લક્ષ્યને વિંધે જ, ખાલી જાય જ નહીં, તેવી જ રીતે શુદ્ધ આત્મલક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેને તાકીને (તેને અનુલક્ષીને) કરવામાં આવેલો સદ્ગુરુનો યોગ અને સદ્ગુરુ પ્રત્યે વંદનાદિ ક્રિયા તે કર્મનિર્જરા રૂપ ફળને અવશ્ય આપે જ, અચૂક ફળ આપે જ છે. નિષ્ફળ જાય નહીં.

આ ઉદાહરણમાં લક્ષ્યને બરાબર તાકીને ધનુષ્ય ઉપર બાણનું યુંજન કરવું તે યોગ છે. લક્ષ્ય વિંધવા તરફ બાણનું છોડવું તે ક્રિયા છે. અને તે દ્વારા લક્ષ્યનું વિંધાવું એ ફળ છે. આ ત્રણે જેમ અવંચક હોય તો જ કાર્ય સિદ્ધિ રૂપ ફળને આપે છે. એ રીતે આત્મલક્ષ્ય સાધવા માટે સદ્ગુરુનો પરિચય-ઓળખાણ-સંબંધ-એ યોગાવંચક, તેમને ઉપકારી સદ્ગુરુ માની આત્મલક્ષ્ય સાધવા માટે કરાતી વંદન-નમસ્કાર-વૈયાવચ્ચ આદિ ધર્મક્રિયા તે ક્રિયાવંચક, અને તેનાથી થતો ભાવમલનો વધારે વધારે ક્ષય-કર્મનિર્જરા-ગુણવત્તાની પ્રાપ્તિ એ ફલાવંચક છે. એમ ઈષ્ટુલક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા સમજવી.

સારાંશરૂપે કેટલીક વાત સમજવા જેવી છે કે લક્ષ્યને તાકીને બાણ મારવામાં ન આવે, આડા અવળું બાણ મારવામાં આવે, તો લક્ષ્ય વિંધાતું નથી. આ યોગની વંચકતા કહેવાય છે. તે જ રીતે સાધુનો (સાચા તીવ્રવૈરાગ્યવાળા સંસારના ત્યાગી સંતનો) આશ્રય ન કરવામાં આવે તો સ્વચ્છંદતા વધતાં, અભિમાન અને અહંકાર વધતાં કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, માટે અવશ્ય સદ્ગુરુના ચરણોનો આશ્રય કરવો જોઈએ.

સદ્ગુરુની પણ સદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાણ ન કરી હોય, પરિચય ન કર્યો હોય તથા સદ્ગુરુને કુગુરુ માની સાધુ સંતોથી દૂર જ રહ્યા હોઈએ, સુસાધુનો ત્યાગ જ કર્યો હોય અને કુગુરુને સદ્ગુરુ માની પરિચય કર્યો હોય તો પણ સાધ્યસિદ્ધિ થતી

૧૫૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૪

નથી. માટે સદ્ગુરુને પણ સદ્ગુરુ તરીકે ઓળખી, તેઓનો તે રીતે પરિચય કરી આત્મલક્ષ્ય સાધવામાં તેમનો યોગ જોડવો તે જ યથાર્થ યોગાવંચકતા છે. ખોટા રૂપીયાથી અને ખોટા રૂપીયાને સાચો રૂપીયો માનવાથી જેમ ફળ પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ સાચા રૂપીયાને પણ સાચા રૂપીયા તરીકે ન સમજતાં જો ખોટા રૂપીયા તરીકે સમજીને ફેંકી દેવામાં આવે તો પણ ફલ પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે સાચા રૂપીયાથી જ અને તેને પણ સાચા રૂપીયા તરીકે જાણીને આદરવાથી જ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સદ્ગુરુમાં પણ સમજવું. આ યોગાવંચકતા કહેવાય છે. આવી યોગાવંચકતા હોય તો જ ક્રિયા અને ફળની અવંચકતા પ્રાપ્ત થાય છે. જો યોગ જ વંચક હોય તો વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફળ પણ વંચક જ આવે છે.

**પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત,
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત. (સંભવ.) શ્રી આનંદધનજી**

જો મૂલ પાયો જ ખોટો માંડવો હોય, તો પ્રાસાદ પણ ચણી શકાતો નથી. તો મોટી ઈમારત તો ચણાય જ કેમ ! ટકે જ નહીં, તેવી જ રીતે સદ્ગુરુનો યોગ જ ન હોય, અથવા કુગુરુને સદ્ગુરુ માની લીધા હોય, અથવા સદ્ગુરુનો યોગ થવા છતાં તેને સદ્ગુરુ તરીકે ઓળખ્યા ન હોય તો ક્રિયા અને ફળ અવંચક ક્યાંથી આવે! પારસમણિ મળ્યો જ ન હોય, અથવા પત્થરને પારસમણિ માની લીધો હોય, અથવા પારસમણિ મળવા છતાં તેને પારસમણિ તરીકે ઓળખ્યો ન હોય માત્ર પત્થર તરીકે જ ઓળખ્યો હોય તો લોહને સુવર્ણ બનાવવા રૂપ કાર્યસિદ્ધિ જેમ થતી નથી તેમ અહીં સમજવું.

**ત્રીજી ભાવના રે સમકિત પીઠ જો દૃઢ સહી, તો મોટો રે ધર્મ પ્રાસાદ ડગે નહીં.
પાયે ખોટે રે મોટો મંડાણ ન શોભીએ, તેહ કારણ રે સમકિત શું ચિત્ત થોભીએ.
(સમ્યક્ત્વની સજ્જાય પૂ. યશોવિજયજી)**

આ રીતે ભદ્રમૂર્તિ એવા તે મહાત્માને શુભનિમિત્તોના સંયોગનું કારણ એવો સદ્ગુરુનો યોગ, વંદનાદિ ક્રિયા અને તજજન્ય ફળ આ ત્રણભાવની ત્રિપુટીરૂપ “અવંચક” ભાવનો ઉદય થવાથી તેના કારણે શુભનિમિત્તોનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે જે અવશ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. અહિં શુભનિમિત્તોના સંયોગનું કારણ અવંચકોદય ગાથા. ૩૩/૩૪માં જણાવ્યો. પરંતુ તે અવંચકોદયરૂપ ત્રિપુટીનું કારણ શું! તે જાણવું પણ જરૂરી છે. તે હવે પછીની ગાથામાં જણાવે છે. ॥૩૪॥

एतदपि यन्निमित्तं तदभिधातुमाह—

આ “અવંચકતા” પણ જે નિમિત્તોથી આવે છે તે નિમિત્તો જણાવે છે-

ગાથા : ૩૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૫૮

एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।
अस्य हेतुश्च परमस्तथाभावमलाल्पता ॥३५॥

ગાથાર્થ = આ અવંચકત્રયની ત્રિપુટી સત્પ્રણામાદિના નિમિત્તે થાય છે. એમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. તથા આ સત્પ્રણામાદિનો પરમહેતુ તેવા પ્રકારની ભાવમલની અલ્પતા જ છે. ॥૨૫॥

ટીકા - “एतच्च”-અવચ્ચકત્રયં, “सत्प्रणामादिनिमित्तं”-સાધુવન્દનાદિનિમિત્ત-મિત્યર્થઃ । “समये स्थितं”-સિદ્ધાન્તે પ્રતિષ્ઠિતમ્ । “अस्य”-સત્પ્રણામાદેઃ હેતુશ્ચ પરમઃ ક इत्याह-“तथाभावमलाल्पता” રત્નાદિમલાપગમે જ્યોત્સ્નાદિપ્રવૃત્તિવદિતિ યોગાચાર્યાઃ ॥૩૫॥

વિવેચન :- આ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ પણ સત્પુરુષને પ્રણામાદિ કરવાના નિમિત્તથી થાય છે. સાધુપણના સાચા ગુણોથી જે સંપન્ન છે. પરમાર્થથી જે સાધુ છે. સંત છે. સદ્ગુરુ છે. ગીતાર્થ છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિના જ્ઞાતા છે. સંવેગ-નિર્વેદના પરિણામવાળા છે. તેવા સદ્ગુરુ મળે છતે તેઓને પ્રણામ-વંદન-નમસ્કાર કરવાથી તેઓની નિકટતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિકટવર્તી થવાથી પરિચય-ઓળખાણ થાય છે. પરિચય અને ઓળખાણ થવાથી સદ્ગુરુમાં સદ્ગુરુપણની બુદ્ધિ થાય છે. બહુમાન અને પૂજ્યભાવ વધે છે. આત્મલક્ષ્ય સાધવાની પ્રેરણા મળે છે. તેથી આ રીતે થયેલો આ સદ્ગુરુનો સંયોગ એ યોગાવંચક બને છે. ત્યારબાદ તેઓને સદ્ગુરુપણે હૈયામાં ધારીને કરાતી વંદનાદિ જે ક્રિયા તે ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક બને છે. આ રીતે આ ત્રણે અવંચકનું નિમિત્ત સદ્ગુરુને કરાતા પ્રણામ-સેવા-વૈયાવચ્ચાદિ છે. તેવી સેવાભક્તિ દ્વારા નિકટ આવવાથી, પરિચય-ઓળખાણ થવાથી, સદ્ગુરુ તરીકેની પૂજ્યબુદ્ધિ થતાં આ યોગાદિ ત્રણે અવંચક ભાવયુક્ત બને છે. આ પ્રમાણે આત્મહાપુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં-સિદ્ધાન્તમાં કહેલું છે. અમે અમારી સ્વમતિકલ્પના માત્રથી કહેતા નથી, શાસ્ત્રકારોએ પણ આમ જ કહેલું છે. સદ્ગુરુ જો મળે, તેઓને જો સદ્ગુરુ તરીકે ઓળખીને બહુમાનપૂર્વક પરિચય કરીએ, તો તેઓ દિવ્યજ્ઞાન રૂપી અંજન આપણી આંખમાં આંજે કે જેથી આત્મલક્ષ્ય ભણી દૃષ્ટિ ખૂલે અને પોતાના આત્મામાં જ રહેલાં અનંતજ્ઞાનાદિ પરમનિધાન દેખાય, પુદ્ગલસુખનો રાગ ઘટે, અને આત્મા પરમાર્થ સાધવા ઉત્સાહિત બને. કહ્યું છે કે-

प्रवचन अंजन जो सद्गुरु करे, दैजे परम निधान ॥

દૃઢય નયન નિહાળે જગદણી, મહિમા મેરુ સમાન ॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

તત્ત્વપ્રીતિ કર પાણી પાએ, વિમલાલોકે આંજી જી ॥
 લોચણ ગુરુ પરમાત્મ દીએ, તબ ભ્રમ જાયે સવી ભાંગીજી ॥
 સેવો ભવિયાં વિમલ જિનેશ્વર ॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

પ્રશ્ન :-પરંતુ આવા અંજન આંજનારા સદ્ગુરુનો યોગ ક્યારે મળે ! અને મળે તો પણ તેઓની સદ્ગુરુ તરીકેની ઓળખાણ ક્યારે થાય !

ઉત્તર :- અસ્ય હેતુ: પરમ: તથાભાવમલાલ્પતા=આવા ઉત્તમ સદ્ગુરુનો યોગ આ જીવની તેવા પ્રકારની ભાવમલની અલ્પતા થઈ હોય ત્યારે જ તે ભાવમલની અલ્પતાના નિમિત્તે જ મળે છે. આ આત્માની મોહજન્ય અંદરની મલિનતા જ્યારે અલ્પ થઈ હોય, મંદ પડી ત્યારે જ આવા સત્પુરુષનો સમાગમ થાય છે. એવા પ્રકારનાં ભાવપુણ્ય પ્રગટ્યાં હોય ત્યારે જ ઉત્તમ નિમિત્તો મળી આવે છે અઘાતીકર્મોની ઝર પ્રકૃતિઓનો જે ઉદય તે દ્રવ્યપુણ્ય કહેવાય છે અને ઘનઘાતી કર્મોનો અને વિશિષ્ટ મોહનીયકર્મનો જે ક્ષયોપશમ તે ભાવપુણ્ય કહેવાય છે. રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર થાય છે તેમ તેમ તેની કાંતિ-પ્રકાશ-ચળકાટ ઝળહળી ઉઠે છે. કાંતિ લાવવા માટે બીજો કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. કારણકે જે મેલ હતો તે પરાયો હતો અર્થાત્ પર દ્રવ્યજન્ય હતો, પરંતુ કાંતિ તો સ્વયં સહજ પોતાની જ છે માત્ર ઉપર લાગેલ મેલ જ પર-દ્રવ્યકૃત હોવાથી દૂર કરવાનો હોય છે. તેવી જ રીતે આ આત્માની મોહજન્ય (રાગાદિ કષાય જન્ય) અને અજ્ઞાનજન્ય મલીનતા જ પર-દ્રવ્યકૃત હોવાથી તે દૂર કરવાની છે. તે જેમ જેમ દૂર થતી જાય છે તેમ તેમ આ આત્માની પરમાર્થ સાધવાની યોગ્યતા રૂપ કાંતિ અધિકને અધિક સ્વયં ઝળહળે છે. દૃષ્ટિનો પ્રકાશ અધિકાધિક ખીલી ઉઠે છે. કારણ કે તે સ્વદ્રવ્યજન્ય છે. અન્ય દ્રવ્યના યોગથી નથી.

આ રીતે આ આત્માની અંદર અનાદિકાલીન મોહની જે મલીનતા છે તે ધોવાતાં આ આત્મા નિર્મળ બને છે. તેની દૃષ્ટિ બદલાય છે. તેનાથી તેનામાં પરમાર્થ સાધવાની પાત્રતા પ્રગટે છે. પાત્રતા પ્રગટ થવા રૂપ ભાવપુણ્યોદય વધતાં લોહચુંબકથી જેમ લોહ ખેંચાય તેમ ઉત્તમ નિમિત્તોનો સંયોગ ખેંચાતો આવે છે. ત્યારબાદ તે ઉત્તમનિમિત્તોનું સતત વારંવાર સેવન કરતો કરતો પોતાની મલીનતાને વધુને વધુ ટાળતો સત્ય માર્ગે પ્રયાણ કરતો આ જીવ અંતે પરમાર્થપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ પ્રમાણે શુભનિમિત્તના સંયોગનું કારણ અવંચક ત્રય, અવંચક ત્રયનું કારણ સત્પ્રણામાદિ, અને તે સત્પ્રણામાદિનું કારણ ભાવમલની અલ્પતા છે. એમ પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ ગાથા-૩૩ થી ૩૫ ના આધારે જાણવો. ॥૩૫॥

ગાથા : ૩૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૬૧

પ્રકૃતવસ્ત્વપોદ્વલનાય વ્યતિરેકસારમાહ—

પ્રસ્તુત વસ્તુ સમજાવવા માટે વ્યતિરેકની પ્રધાનતાવાળું ઉદાહરણ કહે છે—

નાસ્મિન્ ઘને યતઃ સત્સુ, તત્પ્રતીતિર્મહોદયા ।

કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે, કદાચિદ્ મન્દલોચનઃ ? ॥૩૬॥

ગાથાર્થ = જે કારણથી આ ભાવમલ ધનીભૂત હોતે છતે સાધુપુરુષો પ્રત્યે મહોદયવાળી સત્યપ્રતીતિ (સાચી દૃષ્ટિ) થતી નથી. જેમ મંદલોચનવાળો પુરુષ રૂપને કોઈ દિવસ શું સમ્યગ્પણે જોઈ શકે ? અર્થાત્ ન જોઈ શકે તેમ. ॥ ૩૬ ॥

ટીકા-“નાસ્મિન્”-ભાવમલે, “ઘને”-પ્રબલે, “યતઃ સત્સુ”-સાધુષુ, “તત્-પ્રતીતિઃ”-સત્પ્રતીતિર્ભવતિ । કિંવિશિષ્ટેત્યાહ-“મહોદયા”-અભ્યુદયાદિસાધકત્વેન । પ્રતિવસ્તૂપમયાઽમુમેવાર્થમાહ “કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે ?” લક્ષણવ્યઙ્ગનાદિકાત્સ્વર્ચેન “કદાચિદ્ મન્દલોચનઃ”-ઇન્દ્રિયદોષાન્નાદત્ત એવેત્યર્થઃ ॥૩૬॥

વિવેચન :- આત્માનો ભાવમલ ક્ષીણ થયે છતે સત્પ્રણામાદિ, તેનાથી અવંચક્રત્રય, અને તેનાથી શુભનિમિત્તોનો સંયોગ. ઈત્યાદિ કાર્ય-કારણ ભાવના ક્રમથી સદ્ગુરુનો યોગ આદિ ઉત્તમ-નિમિત્તો આ જીવને મળે છે એમ પૂર્વની ઉપમી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ જ વાતનું સમર્થન કરવા વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત (એટલે નિષેધાત્મક એવું વિરોધી ઉદાહરણ) સમજાવે છે. કે આ ભાવમલ જ્યારે આત્મામાં ધનીભૂત હોય છે. ગાઢ-પ્રગાઢ હોય છે ત્યારે પ્રાયઃ સત્પુરુષોનો સંયોગ જ થતો નથી, અને કદાચ થાય તો પણ મહોદય કરાવે (આત્માની કલ્યાણના માર્ગે ચડતી કરાવે) એવી સત્પ્રતીતિ-શ્રદ્ધા થતી નથી. સદ્ગુરુ પ્રત્યે સાચો વિશ્વાસ-પ્રેમ જામતો નથી. આ જ મહાત્મા મારા આત્માના તારક છે. એવી સાચી દૃષ્ટિ ખીલતી નથી આ આત્માની અંદરની મલિનતા (કષાયોની તીવ્રતા) જ્યાં સુધી મોળી પડતી નથી ત્યાં સુધી સંતો પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા થતી નથી, કદાચ કોઈ સંતનો યોગ થઈ જાય, કદાચ તે સંતની ઓળખાણ-પરિચય પણ થઈ જાય તો પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં મંત્ર-તંત્ર-ઔષધિ અને જડીબુટ્ટીની શોધમાં જ તેમનો ઉપયોગ કરે છે. કારણ કે મોહજન્ય મલિનતા મોળી પડી નથી. સંસાર-સુખની અભિલાષા તીવ્ર છે. તેથી આવા ખોટે રસ્તે જાય છે. પરંતુ અભ્યુદયાદિના (અભ્યુદય એટલે પરંપરાએ મુક્તિહેતુ બને એવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય માટે કે કર્મોની નિર્જરા) માટે આ પ્રતીતિ થતી નથી.

ઓ. ૧૧

૧૬૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૭

આ જ વાતનું સમર્થન પ્રતિસ્પર્ધી વસ્તુની ઉપમા વડે ગ્રંથકાર કરે છે કે મન્દલોચનવાળો પુરુષ એટલે કે જેની આંખમાં મોતીયો, ઝામર આદિ કોઈને કોઈ દોષ છે અથવા હીનતેજ છે એવી આંખવાળો પુરુષ શું કદાપિ રૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જોઈ શકે છે? લક્ષણ-વ્યંજન વગેરેના સંપૂર્ણપણાવડે રૂપને શું નિહાળી શકે છે? અર્થાત્ ન જ નિહાળી શકે, તેમ અહીં સમજવું, સારાંશ એ છે કે મંદ લોચનવાળો પુરુષ રૂપને જોઈ તો શકે છે. પરંતુ તે રૂપનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) કેવું છે ! રૂપમાં જેટલી શ્વેતતા, કૃષ્ણતા, પીતતાદિ હોય તેટલી શું દેખાય ? અર્થાત્ ન જ દેખાય, માત્ર ઝાંખું ઝાંખું જ દેખાય, રૂપનું યથાર્થ લક્ષણ=જેવું રૂપ છે તેવું રૂપનું સ્વરૂપ મંદલોચનવાળાને ન દેખાય, તથા “વ્યંજન એટલે વિષય,” રૂપ બરાબર ન દેખાવાથી તે રૂપવાળો જે પદાર્થ (વિષય) છે. તે પણ યથાર્થપણે ન જ દેખાય, એમ લક્ષણથી (સ્વરૂપથી) અને વ્યંજનથી (વિષયથી) રૂપ અને રૂપવાનું પદાર્થ યથાર્થપણે મંદલોચનવાળો પુરુષ ઈન્દ્રિયદોષથી જોઈ શકતો નથી, તેવી જ રીતે ભાવમલ જેનો ઓછો થયો નથી, અને તેથી જેનાં અંતરચક્ષુ ખુલ્યાં નથી એવો જીવ સત્પુરુષને બરાબર સ્વરૂપથી ઓળખી શકતો નથી, સત્પુરુષ તરીકે પરિચય કરી શકતો નથી. સાચો સંબંધ જ પામતો નથી તો પછી તેમના પ્રત્યે પ્રીતિ-વિશ્વાસ કે પ્રતીતિ થવાની વાત તો સંભવે જ ક્યાંથી ! શાસ્ત્રમાં બીજું પણ આવું જ એક દૃષ્ટાન્ત છે કે જેમ પાંગળો માણસ ઉંચા વૃક્ષની શાખાનો સ્પર્શ કરી શકતો નથી, તેમ તીવ્ર ભાવમલવાળો પુરુષ સત્પુરુષોને સત્પુરુષ તરીકે પીછાણી શકતો નથી. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રી કહે છે કે-

સત્સુ સત્ત્વધિયં હન્ત, મલે તીવ્રે લભેત કઃ ।

અઙ્ગુલ્યા ન સ્પૃશેત્ પઙ્ગુઃ, શાખાં સુમહતસ્તરોઃ ॥ દ્વાત્રિંશદ્ધ્વાત્રિંશિકા ॥૩૬॥

અધુનાન્વયસારમધિકૃતવસ્તુસમર્થનાયૈવાહ—

ઉપરની ગાથામાં વ્યતિરેકની પ્રધાનતાએ પ્રતિસ્પર્ધી ઉદાહરણથી આ પ્રસ્તુત વિષયનું જેમ સમર્થન કર્યું. તે જ રીતે હવે અન્વયની પ્રધાનતાએ પ્રસ્તુત વસ્તુનું જ સમર્થન કરતાં સમજાવે છે કે-

અલ્પવ્યાધિર્યથા લોકે, તદ્વિકારૈર્ન બાધ્યતે ।

ચેષ્ટતે ચેષ્ટસિદ્ધ્યર્થ, વૃ (ધૃ)ત્યૈવાયં તથા હિતે ॥૩૭॥

ગાથાર્થ = સંસારમાં જેમ અલ્પ વ્યાધિવાળો પુરુષ તે વ્યાધિના વિકારો વડે પીડા પામતો નથી, અને પોતાના ઈષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે જ

ગાથા : ૩૭

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૬૩

રીતે આ યોગી મહાત્મા વૃત્તિમાત્રથી જ (ધૃતિમાત્રથી જ) આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥૩૭॥

ટીકા -“અલ્પવ્યાધિઃ”-ક્ષીણપ્રાયરોગઃ “યથા લોકે કશ્ચિત્તદ્વિકારૈઃ”-કણ્ડવાદિભિઃ “ન બાધ્યતે”-વ્યાધેરલ્પત્વેન ન બાધ્યતે । કિંં ચેત્યાહ-“ચેષ્ટતે ચ”-રાજસેવાદૌ, “ઙ્ઙષ્ટસિદ્ધ્યર્થ”-કુટુમ્બાદિપાલનાય, ંષ દૃષ્ટાન્તોડયમર્થોપનય ઙ્ત્યાહ, વૃ(ધૃ)ત્યૈવ ધર્મયોનિરૂપયા ંતચ્ચ “વૃત્તિઃ (ધૃતિઃ) શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિઙ્ગિરિતિ ધર્મયોનયઃ” ઙ્તિ વચનાત્ । તદનયા હેતુભૂતયા, “અયં”-યોગી તથાલ્પ-વ્યાધિપુરુષવત્સ્થૂરાકાર્યપ્રવૃત્તિનિરોધેન, “હિતે” હિતવિષયે દાનાદૌ ચેષ્ટત ઙ્તિ ॥૩૭॥

વિવેચન :- કોઈ પણ પ્રતિનિયત વસ્તુને સમજાવવા માટે બે જાતની યુક્તિ અને તેને અનુસરતાં બે જાતનાં દૃષ્ટાંત હોય છે. (૧) અન્વય, અને (૨) વ્યતિરેક, વિધાન ભાવે (હકારાત્મક ભાવે) જે સમજાવવું તે અન્વય કહેવાય છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં જીવ હોય છે ત્યાં ત્યાં ચેતના હોય છે અથવા જ્યાં જ્યાં ચેતના હોય છે ત્યાં ત્યાં જીવ હોય છે જેમકે દેવદત્ત-યજ્ઞદત્ત વગેરે, આ અન્વય કહેવાય છે. તત્સત્ત્વે તત્સત્ત્વમ્ એ અન્વયનું લક્ષણ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેને અન્વય વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. તથા નિષેધભાવે (નકારાત્મકપણે) જે સમજાવવું તે વ્યતિરેક છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં જીવ ન હોય ત્યાં ત્યાં ચેતના ન હોય, અથવા જ્યાં જ્યાં ચેતના ન હોય ત્યાં ત્યાં જીવ ન હોય તે વ્યતિરેક. જેમકે ઘટ પટ ઈત્યાદિ તદસત્ત્વે તદસત્ત્વમ્ એ વ્યતિરેકનું લક્ષણ છે ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. પૂર્વની ૩૬મી ગાથામાં વ્યતિરેકથી સમજાવવામાં આવ્યું કે જેમ મંદયક્ષુવાળો પુરુષ સમ્યગ્ પ્રકારે જોઈ શકતો નથી તેમ ભાવમલ ઘનીભૂત હોતે છતે આ જીવને સાધુપુરુષો પ્રત્યે સમ્યક્ પ્રતીતિ (શ્રદ્ધા) થતી નથી. એ જ વાત હવે અન્વયથી આ ગાથામાં સમજાવે છે કે-

કોઈ પુરુષને શરીરમાં પ્રથમ ઝાઝો રોગ થયો હોય, તેના વિકારો વડે તે પીડાતો હોય, વૈદ્યો પાસે જઈ વારંવાર હિતકારી ઔષધ લઈને તેનું સેવન-પ્રતિપાલન કર્યું હોય, અને તે ઔષધસેવનથી જેનો રોગ નષ્ટપ્રાયઃ બની ચૂક્યો હોય લગભગ રોગ મટી ગયો હોય અલ્પમાત્રાએ જ તે રોગ હવે બાકી રહ્યો હોય તેવો, અલ્પવ્યાધિવાળો તે પુરુષ તે રોગોથી થતા વિકારો વડે જેમ બહુ પીડા પામતો નથી, ઉબકા આવવા, વમન થવું, બેચેની રહેવી, ખંજવાળ આવવી, કામકાજમાં સુસ્તી લાગવી, માથામાં ભાર ભાર લાગવું, અજીર્ણ થવું, ઈત્યાદિ વિકારો આવા અલ્પવ્યાધિવાળાને થતા નથી, અને

તેથી જ પોતાના કુટુંબનું પાલનપોષણ કરવા રૂપ ઇષ્ટસિદ્ધિ = અર્થ પ્રાપ્તિ માટે રાજસેવા, વેપાર, નોકરી આદિ કરવા સારુ ચેષ્ટા કરે છે. રોગના કારણે અટકેલા સાંસારિક વ્યવસાયો શરૂ કરી દે છે. રોજંદા જીવનમાં હવે તે રોગો કોઈ પણ જાતની આડખીલી કરતા નથી, અટકાયત કરતા નથી. એ જ રીતે જેનો ભાવમલ ઘણો ઘણો નષ્ટપ્રાય: થઈ ચૂક્યો છે તેવો મિત્રાદૃષ્ટિમાં આવેલો આ જીવ પણ વૃત્તિ માત્રથી જ આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આત્મહિતની પ્રવૃત્તિ કરવામાં હવે તેને કોઈ (કર્માદિ રૂપ ભાવમલ) અટકાયત કરી શકતું નથી. વૃત્તિ એટલે વર્તન, પ્રવૃત્તિ, વર્તવું, કામકાજમાં જોડાઈ જવું. તે વૃત્તિ પાંચ પ્રકારની છે. (૧) ધૃતિ, (૨) શ્રદ્ધા, (૩) સુખા, (૪) વિવિદિષા, (૫) વિજ્ઞાપ્તિ આ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિને ધર્મયોનિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપેન્દ્ર મુનિ કહે છે. કારણ કે આ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિમાંથી ધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મરૂપી પુત્રને જન્મ આપનારી ધર્મનો પ્રસવ કરનારી, ધર્મની જન્મદાત્રી છે માટે તે પાંચને ધર્મયોનિ કહી છે.

ભાવમલ અલ્પ થવાથી અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ આ યોગી પ્રભુભક્તિ, સ્વાધ્યાય, તપાયરણાદિ ધર્માનુષ્ઠાનો કરતો હતો ધૃતિથી = ધીરજથી અંદર પ્રવર્તે છે. તે તે કાર્યો કરવામાં ધીરજવાળો બને છે. એટલે કે ચિત્તના દોષોનો ત્યાગ થયેલ હોવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન હોય છે. ક્યાંય પણ અધીરજ-ઉતાવળ કે આકુળ-વ્યાકુળતાવાળું અસ્થિર ચિત્ત કરતો નથી (આ ધૃતિનામની વૃત્તિ છે.) કારણ કે તેના મનમાં ‘આ ધર્મ કાર્ય અવશ્ય કાલાન્તરે મુક્તિફળ આપવાનું જ છે’ એવી તેને અનુપમ શ્રદ્ધા છે. (આ શ્રદ્ધા નામની બીજી વૃત્તિ છે.) ધર્મકાર્યોમાં અતિશય ધીરજ અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેનો વાસ્તવિક આનંદ માણે છે. આનંદ માણવા સ્વરૂપ “સુખા” નામની આ ત્રીજી વૃત્તિ છે. ધૃતિ-શ્રદ્ધા અને આનંદપૂર્વક ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે વિષે ઊંડું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ મેળવવાની એટલે કે ધર્મતત્ત્વને ઊંડું ને ઊંડું જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ વિવિદિષા નામની ચોથી વૃત્તિ છે. એટલે જ પોતાને ધર્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે એવા સદ્ગુરુની શોધમાં વર્તે છે. અને સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થતાં શાસ્ત્રસંબંધી વિજ્ઞાપ્તિ-એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જીવની જે વિવિદિષા હતી. તેના કારણે સંતોષ થાય તેવું જ્ઞાન મેળવે છે. આ પાંચમી વિજ્ઞાપ્તિ વૃત્તિ છે. આ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિથી તેનામાં ધર્મતત્ત્વ રૂપ પુત્રનો પ્રસવ થાય છે. આ રીતે આ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિથી આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષનો રોગ લગભગ નષ્ટપ્રાય: થયો છે. તેથી શેષ રહેલો રોગ પણ દૂર થવાની તૈયારીમાં છે એટલે વેપારાદિ પોતાનું ગૃહસ્થપણાનું કાર્ય કરવામાં તેને અટકાયત કરનાર બનતો નથી. તેમ આ યોગી અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ

ગાથા : ૩૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૬૫

ધર્મકાર્યમાં ધૃતિ-શ્રદ્ધા- સુખા-વિવિદિષા અને વિજ્ઞાપ્તિ રૂપ પાંચ પ્રકારની આ વૃત્તિઓના કારણે એટલે શુભ વૃત્તિઓના પ્રભાવે જ સ્થૂલ-સ્થૂલ હિંસાદિ પાપનાં કાર્યો સ્વરૂપ અકાર્યને કરાવનારી વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવા પૂર્વક દાન-શીયલ-તપ-ભાવનાદિ સ્વરૂપ આત્મહિતકારી કાર્યના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. શુભકાર્યમાં ધીરજ-શ્રદ્ધા-સુખા-વિવિદિષા અને વિજ્ઞાપ્તિ રૂપ વૃત્તિઓ વધવાથી તેનું બળ એવું વધતું જ જાય છે કે જેના લીધે હિંસા-જૂઠ-ચોરી આદિ સ્થૂલ મહાપાપોની પ્રવૃત્તિ રૂપ અકાર્યોમાં (ન કરવા લાયક કાર્યોમાં) પ્રવૃત્તિને તે અટકાવે છે અર્થાત્ આવી પ્રવૃત્તિઓ અટકી જ જાય છે. અને યથાશક્તિ દાન આપવા વડે પરોપકાર કરવાનું, સદાચાર પાલન વડે સ્વોપકારનું, બાહ્ય-અભ્યંતર તપના આસેવન વડે મૂર્ચ્છા-મમતા જીતવાનું અને સર્વજગતનું કલ્યાણ થાઓ એવી ઉત્તમોત્તમ ભાવના ભાવવાનું હિતકારી કાર્ય આ જીવ કરે છે. હિતકારી કાર્યમાં જ સતત વધુને વધુ પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે. ॥૩૭॥

एतदनन्तरोदितमखिलमेव यदोपजायते तदभिधातुमाह—

હમણાં કહેલ આ અવંચક યોગાદિત્રય વગેરે સર્વ વસ્તુઓ આ જીવને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવા માટે જણાવે છે કે-

यथाप्रवृत्तकरणे, चरमेऽल्पमलत्वतः ।

आसन्नग्रंथिभेदस्य, समस्तं जायते ह्यदः ॥ ३८ ॥

ગાથાર્થ = ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ આવે છતે ભાવમલ અલ્પ થવાથી આસન્ન છે ગ્રંથિભેદ જેને એવા આત્માને આ સમસ્તભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

ટીકા - “યથાપ્રવૃત્તકરણે”-પ્રાગ્વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપે “ચરમે” પર્યન્તવર્તિનિ “અલ્પમલત્વતઃ” કારણાત્ “આસન્નગ્રંથિભેદસ્ય” સતઃ, સમસ્તમનન્તરોદિતં “જાયતે હ્યદઃ” એતદિતિ ॥ ૩૮ ॥

ટીકાનુવાદ :- દુઃખી જીવો ઉપર અત્યન્ત કડ્ડણા, ગુણવાન્ પુરુષો ઉપર અત્યન્ત પ્રીતિ, ઔચિત્યતા પૂર્વક આચરણનું આસેવન, શુભ નિમિત્તોનો સંયોગ, યોગાદિ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ, ઈત્યાદિ ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલ સર્વ ઉત્તમભાવોની પ્રાપ્તિ આ જીવને (૧) કયા કાલે થાય છે ? (૨) કયા કારણથી થાય છે? અને (૩) કેવા પ્રકારના જીવને થાય છે ? આ ત્રણ બાબતોનો આ ગાથામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૧) આ જીવ અનાદિકાળથી અપરિમિત સંસારમાં જન્મ-મરણ કરતો રખડે છે. તેવા પ્રકારના ભવ્યજીવનો અચરમાવર્તકાળ હોય કે ચરમાવર્તનો પૂર્વાર્ધકાળ હોય ત્યારે

૧૬૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૩૮

તથા અભવ્ય જીવ હોય ત્યારે આવા પ્રકારનાં યથાપ્રવૃત્તકરણ (નદી ગોલ-ઘોલન્યાયથી આવતા સ્મશાનીયા વૈરાગ્ય જેવો સહજ અલ્પવૈરાગ્યવાળો આત્મપરિણામ) ઘણી વખત આવી જાય છે. તેનાથી સાતકર્મોની સ્થિતિ આ જીવ હળવી કરે છે અને પુનઃ બાંધીને દીર્ઘ કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં જેની તથાભવ્યતા પાકી ચૂકી છે. માત્ર ઉત્તરાર્ધ જેટલો જ ચરમાવર્ત કાળ વધુમાં વધુ જેનો બાકી છે એવા કોઈ આસન્નભવ્ય આત્માને પાછળ ગ્રંથિભેદ કરાવીને નિશ્ચિતરૂપે અપૂર્વકરણ કરાવે જ એવું જે યથાપ્રવૃત્તકરણ થાય છે. તેને ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણ કહેવાય છે. તેવા ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણના કાળે જ ઉપરોક્ત ભાવો આવે છે. કે જે યથાપ્રવૃત્તકરણનું સ્વરૂપ પૂર્વે દશમી ગાથામાં કહેલું છે. તેવા યથા-પ્રવૃત્તકરણમાંના ચરમકરણમાં આ ભાવો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્તમ ભાવોની પ્રાપ્તિનો કાળ જણાવ્યો. હવે કયા કારણથી પ્રાપ્ત થાય છે! તે જણાવે છે કે-

(૨) આત્માની અંદર અનાદિકાળનો જામેલો જે ભાવમલ છે તેનો ક્ષય થવાથી ઉપરોક્ત યોગ બીજ આવે છે આ જીવનો જેમ જેમ ભાવમલ ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ તેની યોગ્યતા વધતી જાય છે. એટલે કે તથાભવ્યતા પાકે છે. તથાભવ્યતા બરાબર પાકવાથી શુભનિમિત્તો મળે છે. તેનાથી વધારેને વધારે ભાવમલ ક્ષય થતો જાય છે. ભાવમલ વધારે ક્ષીણ થવાથી સત્પ્રણામાદિ યોગબીજ મળે છે. અને તેનાથી અવંચક ભાવ (યોગાવંચકાદિ) આવે છે. એમ દિન-પ્રતિદિન વધારેને વધારે ભાવમલ ક્ષય થતાં ચરમાવર્તનો પૂર્વ અર્ધકાલ પસાર થઈ જતાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં જીવ પ્રવેશ પામે છે કે જેનું ફલ ગ્રંથિભેદ છે. અને તેના દ્વારા મુક્તિબીજ રૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્તમ ભાવોનું કારણ જણાવ્યું.

(૩) આ યોગબીજ કયા જીવને આવે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત નજીક છે ગ્રંથિભેદ જેને એવા જીવને આ યોગબીજ આવે છે. ભાવમલ ક્ષીણ થતાં આવા પ્રકારનાં ઉત્તમ યોગબીજ મળવા દ્વારા આ જીવ હવે નિયમા ગ્રંથિભેદ કરે જ છે. ચરમાવર્ત, ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણ, તથાભવ્યત્વનો પરિપાક અને અતિશય ભાવમલ રૂપ દોષનો ક્ષય આ જ્યારે થાય છે ત્યારે આ જીવની દૃષ્ટિ કંઈક ખૂલે છે. જે આ જીવ પૂર્વે સંસાર-સુખરસિક પુદ્ગલાનંદી હતો, તેથી આત્મ-હિત ભણી તેની દૃષ્ટિ બંધ જ હતી તે હવે કંઈક અંશે ખૂલે છે. અને આત્મ-હિત એ જ મારું યથાર્થ-સાયું કર્તવ્ય છે તેવી કંઈક નિર્મળ દૃષ્ટિ બને છે. પૂજ્ય આનંદધનજી મ. કહે છે કે-

ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક,
દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક્ (સંભવ૦)

ગાથા : ૩૯

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૬૭

આ પ્રમાણે ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ કરવાનો કાલ આવે ત્યારે ભાવમલ અલ્પ થવાના કારણથી આસન્ન ગ્રંથિભેદવાળા જીવને આ યોગબીજ આવિર્ભૂત થાય છે. ॥૩૮॥

અથવા ચરમં યથાપ્રવૃત્તમિદમપૂર્વમેવેત્યાહ—

અથવા આ ચરમ જે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે એ અપૂર્વ જ હોવાથી અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ જ કહેવાય છે. તે સમજાવે છે-

અપૂર્વાસન્નભાવેન, વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્ત્વતોઽપૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥૩૯॥

ગાથાર્થ = અપૂર્વકરણ અતિશય આસન્ન હોવાથી, અને આ યથાપ્રવૃત્તકરણ નિષ્ફળ જાય એવો વ્યભિચાર ન હોવાથી તાત્ત્વિકપણે તો આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ એ અપૂર્વકરણ જ છે. એમ યોગાચાર્યો કહે છે. ॥ ૩૯ ॥

ટીકા - “અપૂર્વાસન્નભાવેન”-હેતુના, તથા “વ્યભિચારવિયોગતઃ”-કારણાત્, “તત્ત્વતઃ” પરમાર્થેન, “અપૂર્વમેવેદં”-ચરમં યથાપ્રવૃત્તમ્ ઇતિ યોગવિદો જાનત ઇતિ ભાવઃ ॥૩૯॥

વિવેચન :- આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં જે વીર્યોલ્લાસ છે. તેવો વીર્યોલ્લાસ પૂર્વકાળમાં કદાપિ આવ્યો નથી. સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તકરણ ઘણીવાર કર્યા છે. પરંતુ ગ્રંથિભેદ પ્રાયોગ્ય આટલો તીવ્ર વૈરાગ્ય આ ચરમમાં જ આવે છે તેથી આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણને “અપૂર્વ” જ કહેવાય છે. તે ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણને અપૂર્વકરણ કહેવાનાં મુખ્યત્વે બે કારણ છે. એક કારણ એ છે કે ગ્રંથિભેદ કરાવવાવાળું વાસ્તવિક અપૂર્વકરણ અતિશય આસન્ન હોવાથી આ યથાપ્રવૃત્તને પણ અપૂર્વકરણ જ કહેવાય છે. જેમ ગામની ભાગોળ આવે ત્યારે ગામ જ આવ્યું કહેવાય, અમદાવાદથી મુંબઈ જતાં મુંબઈનાં ઉપનગર (બોરીવલી-અંધેરી ઇત્યાદિ) આવે ત્યારે મુંબઈ જ આવ્યું કહેવાય, તેમ અહીં અપૂર્વકરણ આસન્ન હોવાથી ચરમ યથાપ્રવૃત્તને પણ અપૂર્વકરણ જ કહેવાય છે. આ એક કારણ કહ્યું.

બીજું કારણ એ છે કે પૂર્વે કરેલાં યથાપ્રવૃત્તકરણો નિષ્ફળ ગયાં હતાં, ગ્રંથિભેદ કરાવી શક્યાં ન હતાં, એટલે વ્યભિચારવાળાં હતાં, જ્યારે આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ એવું છે કે જે નિયમા ગ્રંથિભેદ અને અપૂર્વકરણ કરાવે જ છે. નિષ્ફળ જતું નથી, આ પ્રમાણે વ્યભિચાર વિનાનું હોવાથી આ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ તાત્ત્વિકપણે-પરમાર્થપણે અપૂર્વકરણ જ કહેવાય છે. આવો તીવ્ર વીર્યોલ્લાસ પૂર્વે કદાપિ આવ્યો નથી, જો આવ્યો હોત તો ગ્રંથિભેદ થયો જ હોત, ગ્રંથિભેદ આજ સુધી થયો નથી, માટે આ વીર્યોલ્લાસ

૧૬૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૦

જ (ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ જ) ઉપચારથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. નદીનો કાંઠો આવે છે તે નદી આવી એ પ્રમાણે જેમ કહેવાય છે. તેમ અહીં પૂર્વકાળવર્તી કારણમાં ઉત્તરકાળવર્તી કાર્યનો ઉપચાર કરેલ છે. એમ યોગાચાર્ય પુરુષો કહે છે. ॥૩૯॥

इहैव गुणस्थानयोजनमाह—

અહીં જ “ગુણસ્થાનક” શબ્દની વાસ્તવિક યોજના ઘટે છે તે સમજાવે છે.

प्रथमं यद् गुणस्थानं, सामान्येनोपवर्णितम् ।

अस्यां तु तदवस्थायां, मुख्यमन्वर्थयोगतः ॥૪૦॥

ગાથાર્થ = મિથ્યાદૃષ્ટિ નામના પ્રથમગુણસ્થાનકને જૈનશાસ્ત્રોમાં સામાન્યથી જે ગુણસ્થાનક એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેનો સાચો અન્વર્થ આ અવસ્થામાં જ મુખ્યપણે ઘટે છે. તેથી આ અવસ્થામાં જ તે મુખ્યત્વે ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. ॥ ૪૦॥

ટીકા - પ્રથમમાદ્યં યદ્ ગુણસ્થાનં મિથ્યાદૃષ્ટ્યાઘ્ચં, સામાન્યેનોપવર્ણિતમાગમે, “મિચ્છદિદ્વી સાસાયણાઙ્” ઇતિ વચનાત્ અસ્યાં તુ તદવસ્થાયામિત્યસ્યામેવ, મુખ્યં નિરુપચરિતમ્ । કુત ઇત્યાહ-“અન્વર્થયોગતઃ”-એવં ગુણભાવેન ગુણસ્થાનોપપત્તેરિતિ ॥ ઉક્તા મિત્રા ॥ ૪૦ ॥

વિવેચન :- કોઈપણ વસ્તુનાં નામો સામાન્યથી બે પ્રકારનાં હોય છે. (૧) ગુણસંપન્ન નામ, અને (૨) ગુણરહિત માત્ર ઉપચારથી નામ. જેમ કે “દેવેન્દ્ર” આવું નામ દેવોના ઈંદ્રનું જો કહેવામાં આવે તો તેમાં દેવોનું ઈંદ્રપણું છે અને કહેવાય છે તેથી તે ગુણસંપન્ન નામ છે. અન્વર્થના યોગવાળું નામ છે. જ્યારે કોઈ છોકરાનું દેવેન્દ્ર નામ રાખવામાં આવે તો તે છોકરો કંઈ દેવોનો ઈંદ્ર નથી, માત્ર નામ જ રાખવામાં આવ્યું છે એટલે તેમાં અન્વર્થનો યોગ ન હોવાથી ગુણરહિત ઉપચારથી નામ કહેવાય છે.

એ જ રીતે આ જીવનું અનાદિકાળથી જે મિથ્યાદૃષ્ટિ નામનું પ્રથમ ગુણસ્થાનક કહેવાતું હતું તે ખરેખર ઉપચરિત હતું. કારણ કે તે કાળે ગુણસ્થાનક કહેવાય તેવા કોઈ ગુણો પ્રગટ થયા ન હતા. માટે તે કાળે આ નામ ઉપચરિતનામ હતું. હવે જ્યારે આ જીવ ચરમાવર્તમાં અને ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રવેશ્યો છે. ત્યારે એના મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક એવા નામમાં જે ગુણસ્થાનક શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે. તે અન્વર્થના યોગવાળો હોવાથી, યથાર્થ હોવાથી, ઉપરોક્ત ભવોદ્વેગ-અવંચક્રયાદિ ગુણો પ્રગટ થયા હોવાથી ગુણસંપન્ન નામ છે. આ જીવ ઓઘદૃષ્ટિમાંથી મિત્રા નામની યોગદૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે જ વાસ્તવિકપણે ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. આગમમાં સામાન્યથી મિથ્યાદૃષ્ટિ નામના

ગાથા : ૪૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૬૯

પ્રથમ ગુણસ્થાનકને જે ગુણસ્થાનક તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે. તે મુખ્યત્વે એટલે કે ઉપચાર વિનાનું નામાભિધાન આ અવસ્થામાં જ ઘટે છે. કારણ કે આ અવસ્થામાં જ અન્વર્થનો યોગ સંભવે છે અર્થાત્ ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેથી ગુણસ્થાનક શબ્દનો જે અર્થ છે તે અર્થ આ કાલે સંભવે છે.

જો કે હજુ મિથ્યાત્વ ગયું નથી. સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યું નથી, તથાપિ ભાવમલનો બહુ ક્ષય થતાં ચરમાવર્ત, ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણ, શુભનિમિત્તોનો યોગ, સત્પ્રણામાદિ, અવંચક્રયાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ જે શરૂ થઈ છે. તે પ્રારંભ જ યોગમાર્ગના પ્રવેશનું ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. સન્માર્ગે ચઢવાની યોગ્યતાનું મંગલકાર્ય છે. મુક્તિની શ્રેણીનું પ્રથમ સોપાન છે. મહાન્ યોગ-પ્રાસાદ રચવાના પાયાભૂત છે. યોગપર્વત ઉપર આરોહણનો પ્રથમ પ્રયાસ છે. આ રીતે આવા પ્રકારના ગુણો આવવાથી જીવની ચિત્તરૂપી ભૂમિ ચોક્ખી થાય છે. વાવણીને યોગ્ય બને છે. વૈરાગ્યરૂપી જલસિંચનથી પોચી (ઢીલી) બને છે. તેમાં પ્રાપ્ત થયેલા યોગબીજની વાવણી શરૂ થાય છે. ઉત્તમનિમિત્તોના સંયોગ રૂપી ખાતર-પાણીનો સંયોગ થાય છે. તેનાથી પરમાત્માની અને સદ્ગુરુની ભક્તિ પ્રગટે છે. ભવોદ્ભેદગાદિ ગુણો વિકાસ પામે છે અને અંતે સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થઈને જ રહે છે.

આ મિત્રાદૃષ્ટિમાં આવતા ગુણો ઉપર અતિશય વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આપણા આત્મામાં આવા ગુણો પ્રગટ્યા છે કે નહીં ! એમ આત્મનિરીક્ષણ કરવું અતિશય જરૂરી છે. જો આવા ગુણો પ્રગટ્યા ન હોય તથા ગુણો પ્રગટાવવા તરફ દૃષ્ટિપાત પણ ન હોય, અને પોતાના આત્માને સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિધર શ્રાવક-શ્રવિકા, તથા સંયમી માની લેવામાં આવે તો ક્રિયામાત્રના બાહ્યવ્યવહારથી જ તે તે ગુણસ્થાનક આવી જતું નથી, ગુણસ્થાનક તો ગુણોથી આવે છે. એટલે ક્રિયાસંબંધી બાહ્યવ્યવહારવાળા એ ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચયની સદા અપેક્ષા રાખવી આવશ્યક છે. ક્રિયાસંબંધી બાહ્યવ્યવહાર ગુણપ્રાપ્તિનું નિમિત્ત અવશ્ય છે. પરંતુ નિમિત્તને પોતાનું કાર્ય કરવામાં જે યુંજે તેને તે નિમિત્ત નિમિત્ત બને છે. જેમ કુહાડો છેદનનું નિમિત્ત અવશ્ય હોવા છતાં જે આત્મા કુહાડાને છેદનમાં જોડે તેને છેદ કરવા રૂપ કાર્ય કરી આપે છે. અને છેદનનું નિમિત્ત બને છે. તેમ બાહ્ય ક્રિયાસ્વરૂપ જે વ્યવહાર છે તે નિશ્ચયની સિદ્ધિમાં જોડે તેને જ બાહ્યવ્યવહાર નિમિત્ત બને છે. ફક્ત બાહ્યવ્યવહાર માત્રથી જ સંતોષ માની લેનારા જીવો અજ્ઞાની અને અહંકારી બની ભ્રાન્ત જ રહે છે. વ્યવહાર એ નિશ્ચયની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. અને નિશ્ચય એ વ્યવહારની શુદ્ધિનું કારણ છે. બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ

૧૭૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૦

છે. એક વિના બીજો યોગ નિરર્થક છે. “વકરો અને નફો” જેમ પરસ્પર સાપેક્ષ છે તેમ અહીં સમજવું.

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો,
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.

ધાર તરવારની૦ (શ્રી આનંદધનજી મ. કૃત સ્તવન)

આવા પ્રકારના મિત્રાદૃષ્ટિના ગુણો આવે તો જ વાસ્તવિક તે પ્રથમ ગુણસ્થાનક એ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. અને આત્મહિતનો વિકાસ કરવાનો ઉત્તમ યશ મળે છે. ગુણો આવે તો જ ગુણસ્થાનક ઉપર ચઢાય છે. કહ્યું છે કે-

કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે ।

મુખ્યપણે તે ઈહાં હોય, સુજશ વિલાસનું ઠાણું રે ॥ વીર૦ ॥

આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય (પૂ. ઉ. યશોવિજયજી મ.) ॥૪૦॥

મિત્રાદૃષ્ટિનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

મિત્રા દૃષ્ટિનો સાર

મુક્તિમાર્ગનો પ્રારંભ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષથી (દ્વિષના અભાવથી) પ્રારંભાય છે. જ્યારે અલ્પાંશે પણ મુક્તિનો અદ્વેષ શરૂ થાય છે. ત્યારથી યોગની દૃષ્ટિ શરૂ થાય છે અને તેમાં આ પ્રથમદૃષ્ટિને મિત્રાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આત્માના આધ્યાત્મિક આત્મહિતના વિકાસનું આ પ્રથમ પગથીયું છે. ભવાભિનંદી અને પુદ્ગલ સુખના જ રાગી જીવને મુક્તિના અદ્વેષવાળી આ દૃષ્ટિ આત્માના શુદ્ધ હિતની વિચારણા કરવા તરફ પ્રેરે છે. જે આપણા હિતની ચિંતા કરે. અને આપણને આપણા હિતની વિચારણા કરવા તરફ પ્રેરે તેને જગતમાં “મિત્ર” કહેવાય છે આ દૃષ્ટિકાલે મળેલું જ્ઞાન (બોધ) આ આત્માને આત્માના હિતની વિચારણા તરફ મિત્રોની જેમ દોરી જાય છે માટે આ દૃષ્ટિને (જ્ઞાનને) “મિત્રા” દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આત્મહિત તરફ દોરનારી આ દૃષ્ટિ જ આત્માનો સાચો નિઃસ્વાર્થ મિત્ર છે.

આ દૃષ્ટિકાલે જે જ્ઞાન-બોધ હોય છે તે તૃણાગ્નિકણ સમાન હોય છે. તે બોધનો પ્રકાશ ક્ષણજીવી જ હોય છે. પ્રગટ થતાંની સાથે જ નાશ પામે તેવો હોય છે અને અતિશય મંદ હોય છે તેમ અહીં પ્રગટેલું જ્ઞાન બળવાળું હોતું નથી. પરંતુ મંદ હોય છે. તથા આત્મહિતની ચિંતા સ્ફુરાયમાન હોવાથી ધર્મનાં કાર્યો કરવામાં “ખેદ” (થાક-પરિશ્રમ) લાગતો નથી. તે તે કાર્યો સતત કરવા વીર્યોલ્લાસ વધતો જ રહે છે. તથા મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ થવાના કારણે તે મેળવવા માટે યથાશક્તિ હિંસા-જુઠ-ચૌર્ય-મૈથુન અને પરિગ્રહ જેવાં પાપો અંશથી અથવા સર્વથી ત્યજવા સ્વરૂપ પાંચ યમો પ્રાપ્ત થાય છે કે જે યોગનું પ્રથમ અંગ કહેવાય છે. આ પાંચ યમ દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે. કારણ કે હજુ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો આવ્યા નથી, તેથી ભાવથી વ્રતગ્રહણ નથી. પરંતુ હિંસાદિ પાપો કર્મ બંધાવનાર છે. સંસારમાં રખડાવનાર છે એમ સમજી યથાશક્તિ તે પાપોને ત્યજવા સ્વરૂપ પાંચ યમ આ દૃષ્ટિકાલે આવે છે. આ રીતે મિત્રાદૃષ્ટિમાં તૃણાગ્નિકણ સમાન બોધ, ખેદ દોષનો ત્યાગ, અદ્વેષગુણની પ્રાપ્તિ, અને યમ નામના યોગાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે આગળ વધતાં મોહનીયકર્મ ઠીલું પડવાથી તેનામાં યોગ-પ્રાપ્તિની યોગ્યતા વધુ પ્રગટે છે. અને તેના પ્રતાપે નીચે મુજબ યોગ બીજને તે ધારણ કરે છે. જીવનમાં ભવિષ્યકાલે પૂર્ણપણે યોગ પ્રગટ થાય તેવાં તેનાં બીજને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ જીવન રૂપી ખેતરમાં બીજ વાવે છે.

(૧) વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે સંશુદ્ધ કુશલચિત્ત=પરમાત્માની ભક્તિ, શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, વિશ્વાસ, તેમના પ્રત્યે મનથી અત્યંત બહુમાન.

૧૭૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૦

(૨) વચનોથી વિવિધ છંદવાળા, શ્રેષ્ઠભાવવાહી શ્લોકોથી સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા રૂપ હૈયાના ઉત્સાહ પૂર્વક નમસ્કાર કરવા.

(૩) પ્રદક્ષિણા આપવા પૂર્વક વિનય સહિત કાયાથી પ્રણામ કરવા તે.

(૪) એ જ પ્રમાણે ઉપકારી, પરમવૈરાગી સદ્ગુરુ પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, બહુમાન, ગુણોની સ્તુતિ રૂપી નમસ્કાર અને વંદનાદિ કરવા રૂપ પ્રણામ.

દેવ અને ગુરુ પ્રત્યે આવેલ બહુમાન, નમસ્કાર, અને પ્રણામાદિ આ ત્રણે સંશુદ્ધ હોય છે. સંશુદ્ધ એટલે કે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, સંસાર સુખની આહારાદિસંજ્ઞાઓનું વિષ્કંભણ કરનાર, અને પારભવિકાદિ સુખની અપેક્ષા રહિત એવાં પ્રણામાદિ હોય છે.

(૫) સંસાર પ્રત્યે અંતરંગ પરિણતિ પૂર્વક સહજ વૈરાગ્ય, ભવોદ્વેગ.

(૬) યથાશક્તિ દ્રવ્યથી અભિગ્રહોનું ધારણ અને પાલન. પાપો પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ થવાથી શક્તિને અનુસારે પાપોવાળા કાર્યોના ત્યાગના અભિગ્રહો.

(૭) મુક્તિનો અદ્વેષ છે. તેથી કંઈક પ્રીતિ થાય છે. આ કારણથી તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય છે મુક્તિની પ્રાપ્તિ તથા તેના માર્ગની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રાભ્યાસથી થાય છે. માટે શાસ્ત્રો ભણે, ભણાવે, લખે, લખાવે, વસ્ત્રપુષ્પાદિથી પૂજા કરે, પ્રભાવના કરે પ્રકાશિત કરે, ગુરુમુખે બહુમાનપૂર્વક શાસ્ત્રાર્થનું શ્રવણ કરે.

(૮) આ યોગબીજનું સેવન અથવા સંજોગો સાનુકૂળ ન હોય તો તે યોગબીજનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે. યોગબીજના શ્રવણ પ્રત્યે અને તેને સમજાવનારા ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિબહુમાન. તથા પૂર્ણ ઉપાદેયભાવની બુદ્ધિ, આ યોગબીજ જ બોધિબીજનાં કારણ છે. એમ મનમાં યોગબીજ પ્રત્યે પ્રીતિ જામે છે. વારંવાર આ યોગબીજના સેવન અને શ્રવણથી આ જીવનો ભાવમલ વધારે ને વધારે ક્ષય થતો જાય છે. અને જેમ જેમ ભાવમલ વધુ ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ ચિત્તરૂપી ભૂમિ ચોક્ષી થતી જાય છે. તેમાં યોગબીજની વાવણી સારી થતી જાય છે. આ બધું આ જીવને ચરમાવર્તમાં પણ બહુ કાલ ગયા પછી થાય છે. ચરમાવર્ત કાળે દુઃખી જીવો ઉપર અત્યંત કડૂણા, ગુણવાન્ મહાપુરુષો ઉપર અદ્વેષ, અને સર્વત્ર ઉચિતાચરણનું સેવન એ ત્રણ લક્ષણો તે જીવમાં પ્રગટે છે. તેનાથી વધારે વધારે ભાવમલનો ક્ષય થતાં થતાં આ જીવની તથાભવ્યતા પાકે છે અને ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. અને અવંચક્રયની પ્રાપ્તિ, શુભનિમિત્તોનો યોગ, અને સત્પ્રણામાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ આત્માને ગ્રંથિભેદની પાસે લાવીને મુકે છે. આ કરણ જો કે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે. તો પણ અપૂર્વકરણની નજીક હોવાથી, અને અવશ્ય અપૂર્વકરણ થવાનું જ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અપૂર્વકરણ પણ કહેવાય છે.

ગાથા : ૪૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૭૩

તથા આ કાળે જ મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનકનું વાસ્તવિકપણે ગુણપ્રાપ્તિ થવા સ્વરૂપ સાર્થકનામ બનવાથી ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. આ પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિ કહી. જે દૃષ્ટિ આત્મહિતચિંતક હોવાથી મિત્રના જેવી છે માટે મિત્રાદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

મિત્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો વિકાસક્રમ

- (૧) મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ. (અપ્રીતિ હતી તેની ક્રમશઃ મંદતા.)
- (૨) તૃણાગ્નિ સમાન બોધ. (તૃણના અગ્નિસમાન બોધ.)
- (૩) ખેદ દોષનો ત્યાગ. (ધર્મનાં કાર્યોમાં પરિશ્રમ ન લાગવો.)
- (૪) અહિંસા-સત્ય-અચૌર્ય-બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એમ પાંચ યમની પ્રાપ્તિ.
- (૫) યોગનાં બીજની પ્રાપ્તિ.
 - (૧) સંશુદ્ધ કુશળ ચિત્ત, (૨) સ્તુતિઓ દ્વારા નમસ્કાર, (૩) કાયાથી સંશુદ્ધ પ્રણામ,
 - (૪) દેવની જેમ ગુરુ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ, (૫) સહજ પણ ભવોદ્વેગ, (૬) દ્રવ્યથી અભિગ્રહોનું ધારણ અને પાલન, (૭) શાસ્ત્ર પ્રત્યે હાર્દિક પ્રેમ અને તેથી તેનું પ્રસારણ.
- (૬) યોગબીજનો પક્ષપાત. સતત તેનું ગુરુમુખે શ્રવણ.
- (૭) ચરમાવર્તમાં પણ ક્રમશઃ બહુ ભાવ-મલનો ક્ષય.
- (૮) દુઃખી જીવો ઉપર કરુણાભાવ, મહાત્માઓ પ્રત્યે અદ્વેષ. અને સર્વત્ર ઉચિતાચરણનું સેવન.
- (૯) તથાભવ્યતાનો વધુ ને વધુ પરિપાક.
- (૧૦) ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રવેશ.
- (૧૧) યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક ભાવની પ્રાપ્તિ.
- (૧૨) ગુરુ-સત્સંગ જિનમંદિર આદિ શુભ નિમિત્તોનો યોગ.
- (૧૩) ગુરુ આદિ ઉપકારી વર્ગને સત્પ્રણામાદિની પ્રાપ્તિ.
- (૧૪) ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ દ્વારા ક્રમશઃ ગ્રંથિભેદ કરવા તરફ ગમન.

મિત્રા દૃષ્ટિ સમાપ્ત

તારા દૃષ્ટિ

અધુના તારોચ્ચતે । તદત્રાહ—

હવે તારા દૃષ્ટિ કહેવાય છે. તેનું વર્ણન હવે અહીં કહે છે-

તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં, નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।

અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે, જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥ ૪૧ ॥

ગાથાર્થ = તારા નામની બીજી દૃષ્ટિમાં કંઈક સ્પષ્ટબોધ, તેવા પ્રકારના યથાયોગ્ય નિયમ, હિતકારી કાર્યોના આરંભમાં અનુદ્વેગ, અને તત્ત્વ જાણવાના વિષયવાળી જિજ્ઞાસા હોય છે. ॥ ૪૧ ॥

ટીકા - તારાયાં પુનર્દષ્ટૌ કિમિત્યાહ-“મનાક્ સ્પષ્ટં”દર્શનમિતિ, અતઃ “નિયમશ્ચ તથાવિધઃ” શૌચાદિરિચ્છાદિરૂપ એવ, “શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ (યોગસૂત્ર ૨-૩૨) ઇતિ વચનાત્ । તદત્ર દ્વિતીયયોગાત્પ્રતિપત્તિરપિ મિત્રાયાં ત્વેતદભાવ એવ તથાવિધક્ષયોપશમાભાવાત્ । તથાનુદ્વેગો હિતારમ્ભે = પારલૌકિકેઽખેદસહિતઃ અતઃ એવ તત્સિદ્ધિઃ । તથા” “જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા” અદ્વેષત એવ તત્પ્રતિપત્ત્યાનુગુણ્યમિતિ ॥૪૧ ॥

વિવેચન :-આ તારા નામની બીજી દૃષ્ટિમાં બોધ (એટલે દર્શન) મિત્રા દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. મિત્રા દૃષ્ટિમાં બોધ તૃણાગ્નિકણની તુલ્ય હતો, અને આ તારાદૃષ્ટિમાં છાણાંના અગ્નિકણની ઉપમાવાળો બોધ હોય છે. જો કે બન્ને દૃષ્ટિમાં બોધ મંદવીર્યવાળો અને અલ્પજીવી જ હોય છે. પ્રગટ થતાંની સાથે જ લગભગ બુઝાઈ જવાવાળો હોય છે. તો પણ મિત્રા કરતાં તારામાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. જેમ કોઈ મંદબુદ્ધિવાળા માણસને કોઈ પદાર્થ કદાચ યાદ રહ્યો હોય તો પણ બુદ્ધિની મંદતા હોવાથી અલ્પકાળ પછી તે તુરત વિસ્મૃત થઈ જાય છે. મિત્રા અને તારા દૃષ્ટિમાં થયેલું જ્ઞાન પણ થયું ન થયું અને ચાલ્યુ જનારું હોય છે. ફક્ત મિત્રા કરતાં તારામાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ અને વધુ કાળ રહેવાવાળું હોય છે. તથા તૃણ અને છાણાંનો અગ્નિ અતિશય નિસ્તેજ અને દુર્બળ હોવાથી વસ્તુતત્ત્વને જોતાં જોતાં તો ચાલ્યો જ જાય છે. તેમ આ દૃષ્ટિકાળે જ્ઞાનદશા નિસ્તેજ અને દુર્બળ હોય છે. વિષય-કષાયોની બળવત્તરતા અદ્યાપિ ચાલુ જ હોય છે. પરંતુ મુક્તિ પ્રત્યે કંઈક અંશે અદ્વેષ આવ્યો છે, એટલે

ગાથા : ૪૧

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૭૫

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મક્રિયાઓ કરે છે પરંતુ હજુ વિષય-કષાયો પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ જાગી નથી રાગાદિ પ્રત્યેની ઉપાદેય બુદ્ધિ ટળી નથી. તેથી ધર્મક્રિયાકાળે પણ આ જ્ઞાનદશા બહુ કામ કરતી નથી. માટે જ ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે “પટુસ્મૃતિના અભાવે પ્રયોગકાળે આ બોધ ટકતો નથી” તેથી જ આ બન્ને દષ્ટિઓમાં જે કંઈ ધર્મક્રિયા જીવ કરે છે. તે વંદન-પચ્ચક્ષાણાદિ દ્રવ્યક્રિયા હોય છે. ભાવક્રિયા સંભવતી નથી, જો કે બધી ક્રિયાઓ વિધિ જાળવીને કરે છે. તો પણ વિષય-કષાયમાં હેયબુદ્ધિ ન જાગી હોવાથી તે ધર્મક્રિયા દ્રવ્યક્રિયા બને છે. તૃણ અને ગોમય (છાણા)ના અગ્નિકણની જેમ આ બોધ મંદવીર્યવાળો હોવાથી તીવ્રસંસ્કાર જન્માવતો નથી, તેથી પટુસ્મૃતિ થતી નથી. વિજળીના ચમકારાની જેમ બોધ હતો ન હતો થાય છે.

મિત્રાદષ્ટિમાં જેમ “યમ” નામનું યોગનું પ્રથમ અંગ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે આ તારાદષ્ટિમાં “નિયમ”નામનું યોગનું બીજું અંગ આવે છે. યમ એટલે હિંસાદિના ત્યાગ રૂપ સદાકાળનું વ્રત હોય જે=યાવજજીવ સુધીનું વ્રત હોય તે, જેમ કે સાધુને સર્વથા પ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિ પાંચ અને શ્રાવકને દેશથી આ પાંચ યાવજજીવ સુધીનાં હોય છે. આ મૂલગુણ રૂપ છે તે યમ કહેવાય છે અને જે પરિમિત કાલ પુરતા જ હોય, અમુક ચોક્કસ કાળે જ સેવવાના હોય, તથા મૂળગુણની પુષ્ટિ માટે હોય, મૂલગુણની રક્ષા કરનારા હોય તે નિયમ કહેવાય છે મનનું નિયમન (કંટ્રોલ) કરે તે નિયમ કહેવાય છે. જેમકે સાધુને આશ્રયી જૈનદર્શનાનુસાર જે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ, અને શ્રાવકને આશ્રયી જે દિશાપરિમાણાદિ વ્રતો છે. આ ઉત્તરગુણો છે. તે પરિમિતકાળ માટે હોય છે. અને મૂલગુણની પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષા કરનારાં વ્રત છે તે નિયમ કહેવાય છે. મિત્રા દષ્ટિમાં હજુ યોગમાર્ગે ફક્ત પ્રવેશ જ છે તેથી હિંસા-જુઠ-ચોરી આદિના ત્યાગરૂપ પાંચ પ્રકારના યમ તથા તેના ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ સ્વરૂપે ચાર ચાર ભેદ કરતાં ૨૦ પ્રકારે યમમાત્ર જ હોય છે. હિંસાવિરમણ આદિ યમો લેવાની અને પાળવાની પ્રથમ ઈચ્છા થાય છે. પછી તે યમો સ્વીકારી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં જે જે વિઘ્નો આવે તેને જીતીને તે યમપાલનમાં સ્થિર થાય છે આ રીતે તે યમપાલનની સાર્થક્તા રૂપ સિદ્ધિ હાંસલ કરે છે. જેમ જેમ આ યોગમાર્ગનો રંગ લાગે છે. અધ્યાત્મદષ્ટિનો વિકાસ થાય છે. તેમ તેમ અહિંસા-સત્ય-અચોર્ય ઇત્યાદિ પાંચ યમ તો બીજી આ તારાદષ્ટિમાં વધારે મજબૂત થાય જ છે. પરંતુ તેની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિ અને રક્ષા માટે યથાશક્તિ યથાયોગ્ય કાળે આ જીવ નાના-મોટા નિયમો પણ ધારણ કરે છે. કારણ કે યમપાલનનો રાગ વધ્યો છે. જૈનદર્શનમાં પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તર ગુણોરૂપ નિયમ સાધુને, અને દિશા પરિમાણ આદિ રૂપ નિયમ શ્રાવકને હોય છે પાતંજલ યોગસૂત્રમાં નીચે

૧૭૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૧

મુજબ **૫ નિયમો** કહ્યા છે (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) તપ, (૪) સ્વાધ્યાય, અને (૫) ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો કહ્યા છે અને તેના ઈચ્છાદિ રૂપે ચાર ચાર ભેદો છે. ઈચ્છા નિયમ, પ્રવૃત્તિ નિયમ, સ્થિરતા નિયમ, અને સિદ્ધિ નિયમ.

(૧) શૌચ એ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે જાતનું છે. જલાદિથી શરીરનો મેલ ઉતારી જે સ્વચ્છતા કરાય છે તે દ્રવ્ય શૌચ છે કારણ કે કાયાને, વસ્ત્રને, ઘરને કે પાત્રાદિને જલાદિથી ગમે તેટલાં નિર્મળ કરવામાં આવે તો પણ કાળ જતાં તે ફરીથી મલીન થાય જ છે. મલીન થવું એ તો તેનો સ્વભાવ જ છે. એટલે આ નિર્મળતા પરિમિતકાલવર્તી હોવાથી દ્રવ્યશૌચ કહેવાય છે. વળી કાયાને પાણી-સાબુ આદિ સેંકડો પદાર્થોથી ગમે તેટલી વાર ધોવામાં આવે તો પણ અંદર મળ-મૂત્ર-રુધિરાદિ અશુચિના પુદ્ગલો ભરેલા હોવાથી કદાપિ મૂલથી સ્વચ્છ થવાની નથી. ઉકરડો શું કદાપિ શુદ્ધ થાય ? ન જ થાય. તેમ કાયાની અંદર મલીન પદાર્થો ભરેલા હોવાથી શુદ્ધિને માટે અયોગ્ય છે. તેથી પણ તે દ્રવ્યશૌચ છે. આ કારણથી જ આ દ્રવ્યશૌચ મૂઠ્ઠા જીવોને આહ્વાદકારી લાગે છે. પરંતુ બુધજનોને પ્રીતિકારક લાગતું નથી. તેથી જ જૈનસાધુઓ સ્નાનાદિ શરીર શોભા કરતા નથી, આ કારણે અપૂકાયાદિની હિંસાથી બચી શકાય છે. વસ્ત્રોનું ધોવણ પણ અલ્પમાત્રાએ કરે છે કે જેથી પરસેવા આદિથી અન્યજીવોની ઉત્પત્તિ ન થાય, અને તે ધોવણ પણ અચિત્તજળથી કરે છે. આ રીતે આ દ્રવ્યશૌચમાં હિંસા છે માટે જ બુધજનને તે ઈષ્ટ નથી, માત્ર પ્રયોજન પુરતું તે આદરવું પડે છે. ભાવશૌચ એટલે આત્માને પર પરિણતિથી દૂર કરવો, જેમ પારકી વસ્તુ લઈએ તો તે ચોરી કહેવાય, વસ્તુ લેનાર દંડને પાત્ર બને, શિક્ષા પામે, તેમ આ આત્મા પોતાની જ્ઞાનાદિગુણમય સ્વભાવદશાને છોડીને પરદ્રવ્યમાં મોહિત થાય, પુદ્ગલાનંદી થાય તો તે અશૌચ-અપવિત્ર કહેવાય, તેની પ્રાપ્તિમાં અને ભોગવવામાં પણ હિંસા થાય, તેથી આત્માને પરદ્રવ્યની પરિણતિથી છોડાવવો, તેનાથી દૂર રાખવો એ ભાવશૌચ છે. એ જ ઉત્તમ નિયમ છે

શૌચાત્ સ્વાઙ્ગે જુગુપ્સા, પરૈરસંસર્ગઃ ।

પોતાના શરીરમાં જુગુપ્સા કરવી, મળમૂત્રની ખાણ છે એમ વિચારવું તે દ્રવ્યશૌચ જેથી લેશમાત્ર મોહ-મમતા કરવા જેવી નથી અને આ આત્માને પરદ્રવ્યોની સાથે સંસર્ગરહિત કરવો તે ભાવશૌચ છે. જેમ જેમ પરપરિણતિ મંદ થતી જાય છે તેમ તેમ આત્મામાં પારમાર્થિક સત્ત્વ વધે છે. મન અધિકને અધિક પ્રસન્ન થતું જાય છે. તત્ત્વચિંતનાદિ હિતકારી કાર્યમાં એકાગ્રતા વધે છે. વિષયોમાં ભટકતી એવી ઈન્દ્રિયો અટકવાથી તેનો નિગ્રહ થાય છે અને પરિણામે યોગમાર્ગ માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે-

शौचभावनया स्वाङ्गजुगुप्साऽन्यैरसंसर्गः ।

सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्रयाक्षजययोग्यता ॥ (ઉ. ય. વિ. કૃત દા. દા.)

શૌચ ભાવના વડે પોતાના શરીરને અપવિત્ર વસ્તુઓનો ઉકરડો છે એમ માનીને જુગુપ્સા કરવી તે દ્રવ્યશૌચ, અને અન્યદ્રવ્યની સાથે અસંસર્ગ કરવો તે ભાવશૌચ જાણવો મનની એકાગ્રતા અને ઈન્દ્રિયોના વિજયની જે યોગ્યતા તે સત્ત્વશુદ્ધિ જાણવી.

(૨) **સંતોષ** - નિર્લોભપણું-પ્રાપ્તસ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહેવું. જે કાળે જેવી સ્થિતિ હોય તેમાં સદા આનંદિત રહેવું. વધારે લોભ ન કરવો. કારણકે ઈચ્છા એ આકાશની સમાન અનંતી છે. મોટો ખાડો છે. કદાપિ પુરાવાનો નથી. જેમ જેમ લાભ થાય તેમ તેમ લોભ વધે છે. **લાહા લોહો વઢૂઢ** । અથવા **જહા લાહો તહા લોહો** । જીવ તૃષ્ણાના તરંગોમાં જેમ જેમ તણાતો જાય છે તેમ તેમ વધુને વધુ કાદવમાં ખુંચતો જ જાય છે. ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ પણ આ જીવને ઓછી પડે છે. અને તે તૃષ્ણા હિંસા-જુઠ-ચોરી આદિ પાપો કરાવે છે. માટે અહિંસા આદિ મૂળ યમ ગુણોને પાલવા માટે સંતોષાત્મક આ નિયમ પણ આવશ્યક છે.

(૩) **તપ** - કર્મોને તપાવે તે તપ તે બાહ્ય-અભ્યંતર એમ બે ભેદે છે શરીરને તપાવે તે બાહ્યતપ. ઉપવાસ-છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ, ઉણોદરી આદિ જે આહારના ત્યાગ રૂપ તપ છે. તે શરીરને શોષનાર હોવાથી બાહ્યતપ કહેવાય છે. આ તપ કરવાથી શરીર અપ્રમાદી, સ્વસ્થ, અને નિરોગી રહે છે. સમય વધુ મળવાથી સ્વાધ્યાયાદિ વધારે કરી શકે છે. આરંભ-સમારંભ ઓછા થાય છે અને જ્ઞાન-ધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે આ બાહ્યતપ અભ્યંતર તપની પુષ્ટિ કરનાર છે. તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ અને સ્વાધ્યાય વગેરે અભ્યંતર તપ છે. વિષય-કષાયોને દબાવવા તે અભ્યંતર તપ કહેવાય છે. આ બન્ને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક યથાશક્તિ જો આદરવામાં આવે તો હિંસા-જુઠ-આદિ પાપો ઓછાં થતાં યમોને પુષ્ટિ મળે છે. અહીં આ વાત બહુ ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે આહારની મમતા-મૂર્છા ઓછી થાય, સ્વાધ્યાય આદિની વૃદ્ધિ થાય, વિકાર-વાસના-વિકથા અને કષાયોનો નાશ થાય તે રીતે સમજણપૂર્વક તપ કરવો જોઈએ, અજ્ઞાનથી, રીસથી, હઠથી, મોટાઈ દેખાડવા, કે દેખાદેખી આદિથી કરીએ તો કર્મનિર્જરા થતી નથી. મોહને મારવા માટે જ આ તપ આવશ્યક છે. કહ્યું છે કે-

यत्र रोधः कषायाणां, ब्रह्मध्यानं जिनस्य च ।

ज्ञातव्यं तत्तपः शुद्धमवशिष्टं तु लङ्घनम् ॥ श्री अध्यात्मसार ॥

૧૭૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૧

કષ્ટ કરો, સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ ।
 જ્ઞાનદશા વિણ જીવને, નહીં કર્મનો છેહ ॥ સવાસો ગાથાનું સ્તવન ॥
 જો કષ્ટે મુનિમાર્ગ થાવે, તો બળદ થાય સારો રે ।
 ભાર વહતો તાવડે તપતો, ખમતો ગાઢ પ્રહારો રે ॥ સાડા, ત્રણસોનું સ્તવન ॥
 દુર્બળ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયા રંગ ।
 તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ ॥ સાડા, ત્રણસોનું સ્તવન ॥
 (પૂ. ઉ. યશોવિજયજી મ.)

(૪) સ્વાધ્યાય- ઉત્તમ સત્શાસ્ત્રોનું વાંચન, મનન, પરિશીલન કરવું અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનું વધારે વાંચન કરવું, સભા સમક્ષ આત્મપરિણતિપૂર્વક તેવા ગ્રંથો વાંચવા, આત્મદૃષ્ટિ કેળવવી, દેહાધ્યાસ છોડી દેવો, દેહથી આત્મદ્રવ્ય ભિન્ન ચૈતન્યમયમૂર્તિ રૂપ છે. એમ આત્મચિંતન કરવું.

(૫) ઈશ્વરપ્રણિધાન-પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન-કરવું. પરમાત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-વીતરાગ-સર્વજ્ઞ છે જેવો ઈશ્વરનો આત્મા છે. તેવો જ મારો આત્મા પણ સત્તાગતગુણોથી છે. માત્ર તેઓ તે દશાને પામી ચૂક્યા છે. મારે પામવાની બાકી છે. એટલે મુખાદિની શુદ્ધિ કરવા જેમ દર્પણ રાખવામાં આવે તેમ સાધ્ય સાધવા માટે આ ઈશ્વરનું આલંબન લેવાનું છે. તેમના જેવા થવા માટે લક્ષ્યરૂપે તેમનું પ્રતીક છે. માટે તેમની ભક્તિ-બહુમાન, સ્તવનો ગાવાં, ચિંતનમાં લયલીન બની જવું, એવી ભાવનાયુક્ત ક્રિયા જ સાંસારિક હિંસાદિ પાપોથી બચાવનાર છે. કર્મોની નિર્જરા કરાવી મુક્તિપદ આપનાર છે. લોહચુંબક જેમ લોઢાને ખેંચે છે. તેમ ઈશ્વરની ભક્તિ મુક્તિને ખેંચે છે. કહ્યું છે કે-

વેગળો મત હુજે દેવ ! મુજ મન થકી, કમળના વનથકી જિમ પરાગો.

યમકપાષાણ જિમ લોહને ખેંચસે, મુક્તિને સહજ તુઝ ભક્તિરાગો.

પૂ. યશો. વિ. મ. સાડા ત્રણસોનું સ્તવન ઢાળ સત્તરમી

આ પાંચ નિયમો છે. તે પાંચ યમ માટે મદદગાર ઉત્તરગુણ રૂપ છે. મિત્રા દૃષ્ટિમાં યમ હતા. પરંતુ તેવો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી નિયમગુણ ત્યાં આવતા નથી. જ્યારે આ તારાદૃષ્ટિમાં યમ તો હોય જ છે ઉપરાંત નિયમ પણ હોય છે. માટે આ પાંચ પ્રકારના નિયમની પ્રતિપત્તિ અહીં સંભવે છે.

આ તારા દૃષ્ટિકાળે હિતકારી કાર્યમાં ઉદ્ભવેગ દોષનો (કંટાળો લાગવો તેનો) અભાવ હોય છે. યોગમાર્ગની શરૂઆત થઈ છે. દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયકર્મરૂપ

ગાથા : ૪૧

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૭૯

ભાવમલ કંઈક કંઈક મંદ થયો છે. તેથી ધર્મક્રિયા કરવામાં ઉદ્વેગ (કંટાળો-દ્વેષ) લાગતો નથી. જેને ધનનો રાગ હોય છે તેને જે ક્રિયાથી ધનપ્રાપ્તિ થાય છે. તે ક્રિયા કરવામાં જરા પણ થાક અને કંટાળો લાગતો નથી તેમ આ દૃષ્ટિવાળા જીવને મુક્તિનો અદ્વેષ થવાથી રાગ કંઈક અંશે પ્રગટ્યો છે તેથી મુક્તિદાયક ધર્મક્રિયામાં ખેદ (થાક) અને ઉદ્વેગ (કંટાળો) આ બન્ને દોષો. વિના ઘણા જ પ્રેમથી હોંશે હોંશે અદમ્ય ઉત્સાહથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે યોગદૃષ્ટિ ન આવી હોય ત્યારે ધર્મક્રિયા કરવા મન ઉત્સાહિત થતું નથી કદાચ ક્યાંય ધર્મક્રિયા કરવી પડે, જોડાવું જ પડે તો પણ રાજવેઠની જેમ જીવ જલ્દી કરે છે ઝટપટ પતાવે છે હૈયામાં અણગમો હોય છે અને આ મિત્રા-તારા દૃષ્ટિ આવ્યા પછી આ ધર્મકાર્યથી જ મારી મુક્તિ થવાની છે એમ સમજતો તે જીવ પરમપ્રેમથી પ્રવર્તે છે. કર્મક્ષયનું આ જ પરમસાધન છે. આનાથી જ મારું આત્મહિત થવાનું છે. આવી ધર્મપ્રવૃત્તિથી મારું સંસાર-પરિભ્રમણ ટળવાનું છે. ઇત્યાદિ-સમજતો પ્રેમ-ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક ધર્મક્રિયા કરે છે. પ્રભુની ભક્તિ-વંદન-પૂજન વધતા એવા વીર્યોલ્લાસથી કરે છે. સદ્ગુરુની સેવા-વૈયાવચ્ચ, આહારાદિનું પ્રદાન, શાલિભદ્રના જીવે પૂર્વભવમાં જેમ કર્યું હતું તેમ સદ્ભાવથી કરે છે. ક્યાંય કંટાળતો નથી. દ્વેષ કરતો નથી, પ્રથમ દૃષ્ટિમાં ખેદ ન હતો, અને આ બીજી દૃષ્ટિમાં ઉદ્વેગ હોતો નથી. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં મંદ ક્ષયોપશમ છે એટલે માત્ર ખેદ એક જ દોષ ન હોય, એટલે તે અખેદ (થાક ન લાગવો) હોય છે. જ્યારે આ બીજી દૃષ્ટિમાં કંઈક વધારે મોહનીયનો ક્ષયોપશમ છે. તેથી ખેદ તો નથી પરંતુ ઉદ્વેગ પણ નથી, એમ બન્ને દોષો ન હોવાથી અખેદ અને અનુદ્વેગ હોય છે.

ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છારૂપે જિજ્ઞાસા ગુણ આ દૃષ્ટિમાં પ્રગટે છે. આત્માનો ઉપકાર કરે એવું સાચું ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઉત્કંઠા, ઇચ્છા થાય છે. ઈંતેજારી વધે છે. તાલાવેલી લાગે છે. જેમ ચાતકપક્ષી મેઘને ઇચ્છે, તરસ્યો પુરુષ પાણીને ઇચ્છે. મારવાડ જેવો સૂકો પ્રદેશ હોય, ગ્રીષ્મઋતુનો સમય હોય, અને તરસ્યો થયેલો પુરુષ પાણી-પાણી ઝંખે, ચોતરફ શોધાશોધ કરે, તેમ ધર્મતત્ત્વ જાણવા માટે આ દૃષ્ટિવાળો જીવ દોડાદોડ કરે છે. તત્ત્વ જાણવાની યથાર્થ ભૂખ લાગે છે. આ તત્ત્વપિપાસાથી યોગની કથામાં, યોગીની કથામાં અને યોગમાર્ગ બતાવે એવા ગ્રંથોમાં ઘણો જ પ્રેમ જન્મે છે. તેવા પ્રકારના અધ્યાત્મરસપોષક ગ્રંથો વાંચવા-વંચાવવામાં જરા પણ ઉદ્વેગ થતો નથી, અધિકને અધિક રસ જ જાગે છે. યોગમાર્ગ સમજાવનારા યોગીજનો પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાન જન્મે છે. તેથી કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના, કોઈપણ જાતની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેઓની સેવા-વૈયાવચ્ચ કરે છે. અને યોગીજનને સાનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રથમ

૧૮૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૨

દૃષ્ટિમાં યોગમાર્ગ ઉપર અદ્વેષ ગુણ જન્મ્યો હતો, તેનાથી બીજી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશુશ્રૂષા ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને જ્યાં દ્વેષ ન હોય, તેને ત્યાં કાલાન્તરે પણ પ્રીતિ થાય જ છે તેથી તત્ત્વ સાંભળવાની તરસ લાગે છે. તૃષાતુર હોય તેને જલપાન અમૃતતુલ્ય જીવાડનાર બને છે. પરંતુ તૃષા જ ન લાગી હોય તો જલપાન તરફ ઈચ્છા થતી નથી. તેની જેમ જ્યાં સુધી તત્ત્વ જાણવાની તૃષા જ ન લાગી હોય, ત્યાં સુધી ધર્મશ્રવણ તરફ ભક્તિભાવ જન્મતો નથી.

આ રીતે પારલૌકિક (પરભવ સંબંધી) આત્મહિતકારી કાર્યના આરંભમાં આ દૃષ્ટિવાળો જીવ અખેદ સહિત છે એથી જ અનુદ્વેગ થાય છે. જ્યાં થાક ન લાગે ત્યાં કંટાળો આવતો જ નથી. અખેદ હોવાથી અનુદ્વેગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા પ્રથમદૃષ્ટિમાં અદ્વેષગુણ પ્રગટ્યો છે. એ અદ્વેષ ગુણ પ્રગટવાથી જ તેને અનુકૂળ આ જિજ્ઞાસા ગુણ આવે છે. જ્યાં જેને અદ્વેષ (દ્વિષાભાવ) થાય છે ત્યાં તેને વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરવાની ઉત્કંઠા થઈ જ આવે છે. માટે અદ્વેષ થવાથી તત્પ્રતિપત્ત્યા=તે અદ્વેષની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ તેને અનુકૂળ આ જિજ્ઞાસાગુણ પ્રગટે છે. આ રીતે આ તારાદૃષ્ટિમાં (૧) બોધ કંઈક વધુ સ્પષ્ટ હોય છે. (૨) તે બોધ ગોમયાગ્નિકણોપમ હોય છે. (૩) યમની ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરનારા પરિમિત કાલભાવી તથાવિધ નિયમો હોય છે. (૪) હિતકારી ધર્મકાર્યમાં અખેદ સહિત અનુદ્વેગ હોય છે અને (૫) અદ્વેષના કારણે ધર્મતત્ત્વ જાણવાની પરમ જિજ્ઞાસા હોય છે. ॥૪૧॥

अस्यां दृष्टौ यदन्यद्गुणजातं भवति तदाह—

આ તારાદૃષ્ટિમાં બીજા જે ગુણોનો સમૂહ પ્રગટ થાય છે તે જણાવે છે.

भवत्यस्यां तथाऽच्छिन्ना, प्रीतिर्योगकथास्वलम् ।

शुद्धयोगेषु नियमाद्, बहुमानश्च योगिषु ॥ ४२ ॥

ગાથાર્થ = તથા આ તારાદૃષ્ટિમાં યોગકથાઓ પ્રત્યે અસ્ખલિત એવી પ્રીતિ થાય છે. અને શુદ્ધયોગવાળા યોગીઓ ઉપર નિયમા બહુમાનભાવ પ્રગટે છે. ॥૪૨॥

ટીકા - “भवत्यस्यां” દૃષ્ટૌ “તથા” તેન પ્રકારેણ “અચ્છિન્ના”-ભાવ-પ્રતિબન્ધસારતયા પ્રીતિર્યોગકથાસ્વલમત્યર્થ તથા શુદ્ધયોગેષ્વકલ્કપ્રધાનેષુ “નિયમાદ્” નિયમેન બહુમાનશ્ચ-યોગિષુ ભવતિ ॥૪૨॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં વર્તનારા જીવોને ઉપર ૪૧મી ગાથામાં જે જે ગુણો કહ્યા, તે તે ગુણો તો પ્રગટ થાય જ છે. તદુપરાંત બીજા પણ બે ગુણો પ્રગટ થાય છે

ગાથા : ૪૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૮૧

જે આ ૪૨મી ગાથામાં જણાવે છે. (૧) યોગ સંબંધી કથાઓ ઉપર અત્યંત ભાવપૂર્વકની પરમપ્રીતિ, અને (૨) જે મહાત્માઓમાં યોગદશાનો વિકાસ થયો છે તેવા નિર્મળ યોગીઓ પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાન.

અનાદિકાલીન ઓઘદૃષ્ટિમાંથી જીવ ધીરે ધીરે યોગદૃષ્ટિ તરફ વિકાસ પામે છે. ભાવમલ જેમ જેમ વધારે વધારે ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ આ જીવને યોગમાર્ગ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ખુલતી જાય છે. અને અવિચ્છિન્ન પરમપ્રેમ પ્રગટે છે. કારણ કે આવી યોગદશાની પ્રાપ્તિથી જ મારું કલ્યાણ છે એવું આ જીવના મનમાં બરાબર ઠસ્યું છે તેથી જ તેનું ચિત્ત યોગની કથાઓ પ્રત્યે ભાવથી (અંદરના પરિણામથી) અનુબંધ પામ્યું છે એટલે કે ત્યાં ચોટ્યું છે. અંતરંગ પરમપ્રેમ પ્રાદુર્ભૂત થયો છે. યોગદશાની પ્રાપ્તિનો રંગ બરાબર લાગ્યો છે. યોગદશાની પ્રાપ્તિના રાગમાં રમે છે. તેથી તેવી જ કથાઓમાં રસ પડે છે. જેમ ધનના અર્થને વેપાર-ધંધાની વાતમાં જ વધારે રસ હોય છે. કામના અર્થને કામકથામાં આખી રાત્રિ વીતી જાય તેવો રસ હોય છે. તેમ આ યોગી મહાત્માને યોગની કથા સાંભળવામાં અત્યંત અવિચલ દૃઢ રસ હોય છે. તે યોગી એમ વિચારે છે કે અર્થ અને કામની કથા ભવોભવમાં ઘણી કરી. પરંતુ પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ ન થઈ, જે અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થયા તે પણ ત્યાં મૂકીને જ આવ્યા, માટે આત્મહિતકારી અને મુક્તિસુખ આપનારી એવી આ યોગકથા જ હિતકારી છે. આ કથા જ્યાં ચાલતી હોય ત્યાં સાંભળવા માટે આ જીવ દોડી જાય છે. આ યોગકથા પ્રાયઃ માનવભવમાં જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે તે પણ કવચિત્ જ શક્ય હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ પરમદુર્લભ છે. એમ આ જીવ માને છે તેથી આ યોગકથા સાંભળતાં પરમપ્રેમરસમાં ડૂબી જાય છે. અમૃતપાનથી પણ વધુ પ્યારી લાગે છે. હવે તેને ભોગકથા જેર જેવી લાગે છે.

આ યોગકથા બે પ્રકારની છે. સાધકદશા આશ્રયી, અને સિદ્ધ દશા આશ્રયી, મોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી એવી જે આત્મગુણોની પ્રગટતા તે સાધકદશા કહેવાય છે. પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિથી અંતિમ પરાદૃષ્ટિ સુધીનો આત્મગુણનો ક્રમે કરીને થયેલો વિકાસ તે સાધકદશા છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક સુધીની યાત્રા તે વિશિષ્ટ સાધકદશા છે. આ રીતે વિકાસની વૃદ્ધિ થતાં પૂર્ણતયા સર્વકર્મક્ષય જન્ય અથવા ઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય આત્માની જે નિર્મળ અવસ્થા તે સિદ્ધયોગ કહેવાય છે. જ્યાં આ આત્મા સર્વજ્ઞાન-દર્શનમય પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપે પ્રગટે છે. જે સહજ આત્મિકાનંદ છે તે રૂપ બને છે. અને સંપૂર્ણપણે સ્વભાવદશામાં લયલીન બને છે. ઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય સિદ્ધદશા તેરમે-ચૌદમે ગુણઠાણે આવે છે. અને સર્વકર્મોના ક્ષયજન્ય સિદ્ધ દશા મુક્તિ અવસ્થામાં આવે છે.

૧૮૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૨

આવા પ્રકારના સાધક અને સિદ્ધયોગની કથાઓ અને આ યોગ જેમાં પ્રગટ થયો છે એવા યોગીની કથાઓ જ્યાં જ્યાં ચાલતી હોય છે ત્યાં ત્યાં આ જીવને પરમ પ્રેમ (અતિશય પ્રીતિ) પ્રગટે છે. હૈયું નાચી ઉઠે છે. રોમેરોમ હર્ષથી પુલકિત થાય છે અમૃતપાનથી પણ અધિક આનંદ આનંદ સ્ફુરાયમાન થાય છે. આ યોગકથા આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેગજનની, અને નિર્વેદજનની એમ ચાર પ્રકારની હોય છે.

આક્ષેપણી - આ આત્માને અનાદિ મોહજાળવાળી ઓઘદૃષ્ટિમાંથી છોડાવી યોગમાર્ગ પ્રત્યે આકર્ષનારી, ખેંચનારી, તેના પ્રત્યે પ્રેમ જગાડનારી જે કથા તે.

વિક્ષેપણી- મિથ્યામોહના ઉદયથી જે જે ઉન્માર્ગોમાં આ જીવ ભમ્યો છે તેમાં વિક્ષેપ ઉપજાવનારી, તેનો સંબંધ તોડાવનારી જે કથા તે.

સંવેગજનની - જ્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોકનાં દુઃખોનો સર્વથા અભાવ જ છે. કેવળ શુદ્ધ નિર્મળ સ્વાભાવિક આનંદમય સ્વરૂપ છે. તેવા મોક્ષ પ્રત્યે અભિલાષ-પ્રેમ-રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી કથા તે.

નિર્વેદજનની - સંસારમાં કર્મોના કટુ વિપાકો છે. પાપકર્મો અનંત-અપાર દુઃખદાયી છે. જન્મ-જરા-મરણ આદિ અનંતદુઃખની આ ખાણ છે. ઈત્યાદિ સમજાવવા દ્વારા સંસાર ઉપર નિર્વેદ ઉપજાવનારી કથા તે.

મોક્ષના સાધનરૂપ આવા પ્રકારની સત્કથા, ધર્મકથા અર્થાત્ યોગકથા ઉપર આ દૃષ્ટિવાળો જીવ ભાવાનુબન્ધના સારવાળો હોવાથી પરમ પ્રેમવાળો બને છે. સાંભળવા જવાનું તેને કહેવું પડતું નથી, સ્વયં દોડી જાય છે અને સતત યોગકથાના શ્રવણના યોગો શોધતો જ હોય છે.

આ સંસારમાં જેને ધન ગમે તેને ધનવાનૂ ગમે જ છે. રૂપ ગમે તેને રૂપાળી વ્યક્તિ પણ ગમે જ છે. સંગીત ગમે તેને સંગીત ગાનારા પણ ગમે જ છે. તેમ જે આત્માને આવા પ્રકારનો યોગમાર્ગ પ્રત્યે પ્રેમ પગટ્યો છે. તે આત્માને સાક્ષાત્ યોગદશા ધારણ કરનારા, મૂર્તિમાનૂ યોગસ્વરૂપ એવા યોગી મહાત્માઓ પણ ગમે જ છે. તેથી તેઓ પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાન-આદરભાવ-વિનયગુણ પ્રગટે, તેમાં આશ્ચર્ય શું! જે જે મોક્ષમાર્ગના સાચા આરાધક છે. દોષોને ટાળી ગુણોને જેણે પ્રગટાવ્યા છે. યોગદશામાં જે વિકાસ પામ્યા છે તેવા યોગીજનો પ્રત્યે, સાધકો પ્રત્યે, સંતો પ્રત્યે, સાધુજનો પ્રત્યે, આ મુમુક્ષુ આત્માને હાર્દિક સાચો બહુમાનનો ભાવ આવે છે. વિનયગુણથી નમી પડે છે. સેવા-વૈયાવચ્ચમાં સતત તકની રાહ જ જુએ છે. જાણે પોતાનું સમસ્ત જીવન તેઓને

ગાથા : ૪૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૮૩

સમર્પિત કરી દીધું હોય તેમ વર્તે છે. સાંસારિક સગા-સંબંધીનો મિલાપ તો સંસારમાં પુનઃ પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ યોગીજનનો મિલાપ અત્યન્ત દુષ્પ્રાપ્ય છે એમ સમજી અત્યન્ત બહુમાનભાવ ધારણ કરે છે. જે શબ્દોથી વર્ણવી શકાતો નથી. આ પ્રમાણે યોગની કથા ઉપર અતિશય પ્રીતિ અને યોગીઓ ઉપર અતિશય બહુમાન ભાવ હોય છે. આ બંને થવાનું મૂલકારણ તો યોગમાર્ગ પ્રત્યેની પ્રીતિ અને બહુમાન છે. ટીકામાં અકલ્કપ્રધાનેષુ જે શબ્દ છે. ત્યાં કલ્ક^૧ એટલે પાપ, અકલ્ક=પાપરહિત, અકલ્કની (નિષ્પાપપણાની) છે પ્રધાનતા જેમાં એવા શુદ્ધ યોગવાળા મુનિઓ પ્રત્યે બહુમાન હોય છે. એવો શબ્દાર્થ કરવો. ॥ ૪૨ ॥

ન કેવલમયમ્, કિં ચ —

આ તારા દૃષ્ટિમાં ફક્ત આ જ ગુણસમૂહ આવે છે એમ નહી, પરંતુ બીજા ગુણો પણ આવે છે તે બીજા ગુણો ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ, યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ ।

યોગિનાં નિયમાદેવ, તદનુગ્રહધીયુતઃ ॥ ૪૩ ॥

ગાથાર્થ = પોતાના આત્મામાં યોગદશાની વૃદ્ધિના ફળને આપનારી એવી અને આ ક્રિયાથી મારો અનુગ્રહ જ થાય છે એવા પ્રકારની બુદ્ધિથી યુક્ત એવી યોગી મહાત્માઓની (સેવાભક્તિ કરવા રૂપ તેઓ) યથાશક્તિ સેવા (ઉપચાર) નિયમથી આ આત્મા કરે છે. ॥ ૪ ॥

ટીકા-“યથાશક્તિ”-શક્ત્યૌચિત્યેન કિમિત્યાહ-“ઉપચારશ્ચ”-ગ્રાસાદિ-સમ્પાદનેન યથોક્તયોગિષ્વિતિ પ્રક્રમઃ । સ એવ વિશિષ્યતે “યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ”-તત્સમ્યક્ પરિણામેન, “યોગિનાં નિયમાદેવ”-નાન્યથા તદ્વિઘાતહેતુરિતિ, “તદનુગ્રહધીયુતઃ”-ઉપચારસમ્પાદકાનુગ્રહધીયુત ઇત્યર્થઃ ॥૪૩ ॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને યોગિમહાત્માઓ પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન અતિશય હોય છે એ વાત ૪૨મી ગાથામાં કહી. તેના ફળરૂપે ઉપચાર (ભક્તિ-સેવા) પણ આ જીવને યોગીમહાત્માઓ પ્રત્યે નિયમા હોય છે એ વાત આ ૪૩મી ગાથામાં સમજાવે છે. સાચું બહુમાન હોય ત્યાં ભક્તિ-સેવા આવે જ, બહુમાનનું ફળ ભક્તિ-સેવા

૧ કલ્ક = એટલે પાપ અને અકલ્ક = એટલે પાપવિનાનું. મેલવિનાનું નિર્મળ. સરળ. દંભવિનાનું (જુઓ અભિધાન ચિન્તામણિ શ્લોક ૧૩૮૧ તથા શબ્દરત્નમહોદધિ ભાગ-૧ પૃષ્ઠ-૪)

૧૮૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૩

જ છે. કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રત્યે હાર્દિક માન, મોટાપણાનો ભાવ, તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, મનમાં રહેલો જે અહોભાવ તે સર્વે બહુમાન કહેવાય છે. અને તેના કારણે આહાર-ઔષધ-વસ્ત્ર-પાત્ર-પુસ્તકાદિના પ્રદાનવડે કરાતી ભક્તિ-સેવા તે ઉપચાર કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

ભક્તિ બાહ્ય પ્રતિપત્તિથીજ, હૃદય પ્રેમ બહુમાન ।

ગુણથુતિ અવગુણ ઢાંકવાજ, આશાતનની હાણ ॥ ચતુરનર ॥૧૮॥

(સમ્યક્ત્વની સજ્જાય. પૂ. ઉ. યશોવિજયજી મ.)

માત્ર ઉપર છલ્લો પ્રેમ બતાવે, સાહેબ સાહેબ કરે, પરંતુ તેઓનું એક પણ કામ ન કરે, માત્ર વહાલો લાગવા જ પ્રેમ બતાવે એવો બનાવટી પ્રેમ આ જીવને સંભવતો નથી. પરંતુ હૃદયસ્થ એવું સાચું બહુમાન હોય છે કે જે ભક્તિ-સેવા રૂપે આપોઆપ બહાર પ્રગટ થાય છે. માટે આ દૃષ્ટિમાં આવેલો આ મુમુક્ષુ જીવ પોતાની શક્તિને અનુસારે (શક્તિનું ઉલ્લંઘન કે ગોપન કર્યા વિના) સંતપુરુષોની, યોગીજનની, સાધુજનોની પરમવિનયપૂર્વક, હૃદયના વીર્યોલ્લાસપૂર્વક આહારપાણી આપવા વડે, શરીરાચ્છાદનાદિ માટે વસ્ત્ર આપવા વડે, વસવાટ માટે વસતિ આપવા દ્વારા, રોગોપશમ માટે ઔષધાદિ આપવા દ્વારા અને આહારાદિ સારુ પાત્રાદિ આપવા વડે અતિશય સેવા-ભક્તિ કરે છે. તે સેવા-ભક્તિને જ “ઉપચાર” કહેવાય છે. આ સેવાભક્તિ કરવાનું કારણ એ છે કે આ મુમુક્ષુ જીવ મનમાં એમ જાણે છે કે આ યોગીમહાત્માઓ, સંત છે. સાધુજન છે. પોતાના દેહ પ્રત્યે પણ નિઃસ્પૃહ છે. અલ્પ પણ દરકાર નહીં કરનારા છે. ભાવપરિણામથી સાધુ થયા છે. પરભાવદશાને તિલાંજલી આપી સંસારીભાવોથી ઉદાસીન બની નિજાનંદમાં મગ્ન રહેનારા અવધૂત-યોગી છે. સંયમની સાધના પુરતો જ દેહ ધારણ કરે છે. તેઓ તરફથી મને યોગમાર્ગ મળ્યો છે. (મને યોગના માર્ગે વાળનાર વ્યક્તિ ભલે કદાચ કોઈ એકાદ હોય, તો પણ પરંપરામાં થયેલા સર્વે યોગીઓમાં યોગદશા હતી અને છે તો જ તે કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા મને સાંપડી છે. એમ સમજીને) સર્વયોગીઓનો મારા ઉપર ઉપકાર છે એમ આ જીવ માને છે. તેથી મારાથી શક્ય એટલી સેવા કરું. તેઓના દેહનું સંરક્ષણ કરવું એ મારી ફરજ છે. મને સેવા કરવાનો આવો લ્હાવો-અવસર ક્યારે મળે! તેઓએ જે ધર્મમાર્ગ દેખાડ્યો છે આત્મભાન કરાવ્યું છે, ભવપરંપરા તોડાવીને અનંતસુખની અભિમુખ મને કર્યો છે. તેની સામે મારી આ સેવા-ભક્તિ એ તો સમુદ્રની સામે

ગાથા : ૪૩

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૮૫

બિન્દુ તુલ્ય છે. મારી પાસે જે કંઈ છે તે સર્વે સમુદ્ધિત કરીએ તો પણ તેમના ઉપકારથી હેઠે છે. નીચે છે. એમ જાણતો પોતાનું જીવન યોગીઓની સેવામાં બહુમાનપૂર્વક ઓતપ્રોત કરે છે. શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે કે-

સમકિત દાયક ગુરુતણો, પરચુવયાર ન થાય ।

ભવ કોડાકોડે કરી, કરતાં સર્વ ઉપાય ॥૨॥

(સમ્ય. સજ્જાય પૂ. ઉ ય. મ.)

આવા પ્રકારનો મુમુક્ષુ જીવમાં આવેલો સેવા-ભક્તિ કરવારૂપ ઉપચાર કેવો હોય છે, તેનાં આ ગાથામાં ચાર વિશેષણો છે. તે આ પ્રમાણે છે-

(૧) **યથાશક્તિ**=પોતાની શક્તિને અનુસારે સેવા-ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરે. જો શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રવર્તે તો પાછળ આર્ત-રૌદ્રધ્યાન થાય, કુટુંબમાં ક્લેશ અને અપ્રીતિ થાય, આર્થિકસ્થિતિ નબળી પડતાં બીજી પણ અનેક વ્યાધિઓ આવે, સમાજમાં માન-પ્રતિષ્ઠા ગુમાવતાં ધર્મની પણ નિંદા થાય, માટે શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં. જો શક્તિ છુપાવે તો પણ ધર્મ-ધર્મીની નિંદા થાય, ધનાદિની મમતા-મૂર્ચ્છા વધે. સમાજમાં પણ અવહેલના થાય તેથી પોતાની શક્તિને છુપાવ્યા વિના અને ઉલ્લંઘન કર્યા વિના વીર્યોલ્લાસ વધે તે રીતે પૂરેપૂરા હૈયાના ભાવથી ઉપકારી યોગીજનોની સેવા-વૈયાવચ્ચ કરે.

(૨) **યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ**=યોગીજનોની સેવા-ભક્તિ એવા ઉત્તમ ભાવથી કરે કે જેથી સેવા ભક્તિ કરનાર એવા તે મુમુક્ષુ આત્મામાં દિન-પ્રતિદિન યોગમાર્ગની વૃદ્ધિ જ થાય, મારા આત્મામાં પણ આવો યોગમાર્ગ ક્યારે પ્રગટે! અને કેમ પ્રગટે ! એવી ભાવના ભાવતો વિનય અને બહુમાનપૂર્વક સેવાભક્તિ કરે. નિઃસ્વાર્થી એવા આ યોગી મહાત્માઓ મને સેવા કરવાનો લાભ આપી અનંતગુણા ફળને આપનારા યોગમાર્ગનું મારામાં પ્રદાન કરનારા છે. યોગ્યભૂમિમાં વાવેલું બીજ જેમ અનેકગુણા ધાન્યને નીપજાવે છે. તેમ યોગ્યસ્થાને કરાયેલી સેવા અનેક ગુણા ફળને આપનારી છે. એવા સમ્યક્ પરિણામપૂર્વક સેવાભક્તિ કરે છે.

(૩) **યોગિનાં નિયમાદ્**=યોગીજનોને નિયમા સાનુકૂળ પડે તે રીતે સેવા કરે છે. **નાન્યથા**=ઉલટી, ઉંધી, કે તેઓને પ્રતિકૂળતા ઉભી થાય તેવી સેવા ન કરે. કારણકે અન્યથા કરાયેલી સેવા તેઓના સંયમમાર્ગ-અને યોગમાર્ગના વિઘાતનો હેતુ બને, જેમકે-ભાવનાના આવેશથી અધિક આહાર આપે તો તે ઉચિત નથી કારણ કે પ્રાપ્ત થયેલા તે અધિક આહારનું જો યોગી સેવન કરે તો અજીર્ણાદિ રોગો થવાથી સંયમ અને યોગમાર્ગનો વિનાશ થાય, અને જો એ આહાર પરઠવે તો જીવહિંસાદિ દોષો લાગે.

૧૮૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૪

એ જ પ્રમાણે ઔષધ વસ્ત્ર-પાત્ર-વસતિ આદિમાં પણ સમજી લેવું. તેથી યોગીઓના સંયમ અને યોગમાર્ગને બાધા ન આવે તેવી સેવાભક્તિ કરે.

(૪) તદનુગ્રહધીયુતઃ=તે સેવા કરવામાં સેવા કરનારા એવા મને પોતાને અનુગ્રહ (ઉપકાર) થાય છે એવી બુદ્ધિપૂર્વક સેવાભક્તિ કરે છે. આહારાદિના દાનવડે હું મારા જ આત્માનો અનુગ્રહ કરું છું એવી બુદ્ધિ રાખીને સેવા કરે છે. આવો અપૂર્વ અવસર મને ક્યારે મળે! સંતપુરુષોની સેવા અતિ મહાદુર્લભ છે. પરિવારનું પોષણ તો આ જીવ દરેક ભવોમાં કરે જ છે. ત્યાગી-સંત-સત્પુરુષોનો પરિચય, ઓળખાણ, સેવા-અને આશિષ અતિશય દુર્લભ છે. આ સંતોની સેવાથી મારો ઉપકાર જ થાય છે. તેઓએ મને સેવા કરવાનો લાભ આપ્યો તે પણ મારા ઉપર તેઓનો ઉપકાર છે એવી અનુગ્રહની બુદ્ધિપૂર્વક સેવા કરે.

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ —

આ પ્રમાણે યોગકથા ઉપર પ્રીતિ, યોગીજન પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાન અને યથાશક્તિ પોતાનામાં યોગવૃદ્ધિ થાય તેવી યોગીજનોને સાનુકૂળ સેવા-ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરવા રૂપ ઉપચાર આ જીવ કરે છે. ॥૪૩॥

અયમેવ વિશિષ્યતે-

આ ઉપચાર (સેવાભક્તિ) કેવી હોય છે ! તે વિશિષ્ટ રૂપે સમજાવે છે-

લાભાન્તરફલશ્ચાસ્ય, શ્રદ્ધાયુક્તો હિતોદયઃ ।

ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ, શિષ્ટસમ્મતતા તથા ॥૪૪॥

ગાથાર્થ = શ્રદ્ધાયુક્ત કરાયેલો આ ઉપચાર તેના કરનારને અન્ય અન્ય લાભના ફળોનો દાતા અને હિતોદયનો કર્તા બને છે. તથા તેનાથી તુચ્છ ઉપદ્રવોની હાનિ થાય છે. અને શિષ્ટપુરુષોમાં સન્માનનીય બને છે. ॥ ૪૪॥

ટીકા - લાભાન્તરફલશ્ચાસ્યોપચારકર્તુઃ, શુદ્ધોપચારપુણ્યાત્તથાવિપાકભાવાત્, અત એવ શ્રદ્ધાયુક્ત ઉપચાર ઇતિ પ્રક્રમઃ । “હિતોદયઃ” પૂર્વવત્, “ક્ષુદ્રોપ-દ્રવહાનિશ્ચ” ભવતિ, અત એવ વ્યાધ્યાદિનાશઃ, શિષ્ટસમ્મતતા તથા, અત એવાસ્યાતિસુન્દરો બહુમાનઃ ॥ ૪૪॥

વિવેચન :- આ ઉપચાર (સેવાધર્મ) બજાવનારા અને તારાદૃષ્ટિમાં આવેલા મુમુક્ષુ આત્માને યોગી મહાપુરુષોની સેવા કરતાં કરતાં મન-વચન અને કાયાની શુભપ્રવૃત્તિથી શ્રેષ્ઠ પુણ્યકર્મ બંધાય છે. અને શુદ્ધ (નિર્દોષભાવે કરાયેલા) એવા આ સેવાધર્મથી બંધાયેલા પુણ્યથી જ્યારે જ્યારે તે પુણ્યકર્મનો તેવા પ્રકારનો વિશિષ્ટ વિપાકોદય થાય છે

ગાથા : ૪૪

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૮૭

ત્યારે ત્યારે લાભાન્તર= (અન્યો લાભઃ ઇતિ લાભાન્તરમ્) બીજા અન્ય સાંસારિક લાભો રૂપી ફળની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય જ છે. કાયાદિનો શુભયોગ શ્રેષ્ઠ પુણ્યબંધ કરાવનાર છે. અને તેનો વિપાકોદય ઈન્દ્ર-ચક્રવર્તી-રાજરાજેશ્વરતા ઇત્યાદિ સ્વરૂપ સાંસારિક લાભોને પણ આપનાર છે. જેમ ધાન્યની વાવણીમાં ધાન્યફળની પ્રાપ્તિ પૂર્વે સાંઠા રૂપ ફળ તો હોય જ છે. કોઈ પણ વૃક્ષો ઉપર ફળ પ્રાપ્તિ થતાં પૂર્વે ફૂલ પ્રાપ્તિ તો થાય જ છે. તેમ કર્મનિર્જરા અને મુક્તિ સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક ફળની પ્રાપ્તિ થતાં પૂર્વે ઈન્દ્ર-ચક્રવર્તી અર્થાત્ સુરપતિ-નરપતિની પદવી સ્વરૂપ આનુષંગિક ફળ પણ અવશ્ય મળે જ છે. આ કારણથી જ સંત-યોગી પુરુષ પ્રત્યેની હાર્દિક ભક્તિ-બહુમાન પૂર્વક અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો આ સેવા ધર્મ અહીં જાણવો. શ્રદ્ધા વિનાના અને કેવળ માનપાનની ભૂખવાળા જીવો વડે કરાયેલા વિનયોપચારની શું કિંમત! તે આત્મહિત કરાવનાર નથી. માટે અહીં શ્રદ્ધાયુક્ત સેવાધર્મનો પ્રક્રમ (પ્રસંગ) સમજવો. યોગી મહાત્માઓની સેવા કરવાથી લોકોત્તર ફળ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે પરંતુ આનુષંગિક લૌકિક ફળ પણ અવશ્ય મળે છે કારણ કે સેવાધર્મ કરવાની તે ક્રિયા મન-વચન-કાયાના શુભયોગ રૂપ હોવાથી પુણ્યબંધનું જ કારણ બને છે અને શુદ્ધ-ઉપયોગદશાથી નિર્જરા થાય છે. શાસ્ત્રમાં આ “યોગ” ને સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિરત્ન સમાન, સર્વધર્મોમાં પ્રધાન, અને મુક્તિને સ્વયં આકર્ષનાર કહ્યો છે.

યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠઃ, યોગશ્ચિન્તામણિઃ પરઃ ।

યોગઃ પ્રધાનં ધર્માણાં, યોગઃ સિદ્ધેઃ સ્વયંગ્રહઃ ॥૩૭॥ યોગબિન્દુઃ ॥

(પૂ. સૂરિપુરન્દર શ્રી હરિભદ્રસૂરિઃ)

આ સેવાધર્મ મુમુક્ષુ આત્માનો હિતોદય કરનાર છે. સેવાધર્મના વારંવાર આસેવનથી આત્મપરિણામની નિર્મળતા થવાથી દિન-પ્રતિદિન મોહનીયકર્મ રૂપ ભાવમલ મંદ અને મંદ થતો જ જાય છે. તે મોહ જ આત્માના હિતનો બાધક હતો, તેની મંદતા થતાં આત્મહિત-આત્મકલ્યાણ વૃદ્ધિ પામતું જ જાય છે. આત્મહિત એવું જામી જાય છે કે તેનો ગાઢ અનુબંધ થઈ જાય છે. એટલે જેમ સૂર્ય ઉદય થયા પછી વધારેને વધારે ઝળહળતો જાય છે. ચંદ્રની કળા બીજથી પુનમ સુધીમાં ખીલતી જ જાય છે તેમ આ જ ભવમાં દિન-પ્રતિદિન આ યોગપ્રાપ્તિરૂપ હિતની વૃદ્ધિ જ થાય છે અને તે એવી ગાઢ બની જાય છે. કે ભવાન્તરમાં પણ અધિક અધિક યોગદશા જ અપાવે છે. આ પ્રમાણે આ સેવાધર્મ આત્માના હિતોદયને કરનારો છે તથા વિશિષ્ટ પુણ્યોદયના કારણથી જ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની આ જીવને હાનિ થાય છે. આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવો કહેવાય છે. માનસિક ચિંતા એ આધિ, શારીરિક રોગો એ વ્યાધિ, અને બહારની સાંસારિક પ્રતિકૂળતાઓ (અને અપેક્ષા વિશેષે અનુકૂળતાઓ પણ રાગાન્ધ કરનાર હોવાથી વિવેક

૧૮૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૫

શૂન્ય બનાવનાર છે. માટે નિશ્ચયથી) એ બધી ઉપાધિ કહેવાય છે. અહીં એવો તીવ્ર પુણ્યોદય પ્રવર્તે છે કે આવા ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવો ઘણું કરીને તો આવતા જ નથી, કદાચ પૂર્વબદ્ધ તીવ્રનિકાચિત કર્મોદયથી ઉપદ્રવો આવે તો પણ જ્યાં ભવસમુદ્રનો પાર પામવાની પૂર્ણ તૈયારી થઈ રહી છે ત્યાં આવા ઉપદ્રવોની ગણના શું! યોગનો પ્રભાવ જ અચિન્ત્ય છે, માટે પ્રાયઃ ઉપદ્રવ આવતા જ નથી એમ સમજવું. છતાં તીવ્રકર્મોદયથી આવે છે તો તે મહાપુણ્યોદયની સામે તુચ્છ બની જાય છે. અર્થાત્ અહિતકારી બનતા નથી. તથા “શિષ્ટસમ્મતતા” પ્રાપ્ત થાય છે. જે શિષ્ટપુરુષો છે. સંસ્કારી પુરુષો છે. જેનામાં આત્મધર્મ ફાલ્યો ફૂલ્યો છે. એવા સર્વ શિષ્ટપુરુષોને તે જીવ સમ્મત (એટલે સન્માનનીય) બને છે. તેના ઉપર સર્વ શિષ્ટપુરુષોની સદા પ્રસન્નતા વરસે છે. અતઃ એવ=આવા પ્રકારની ઉચ્ચકોટિની શિષ્ટ સમ્મતતા હોવાથી જ અસ્ય અતિસુન્દરઃ બહુમાનઃ=આ જીવનું અતિશય બહુમાન શિષ્ટો પુરુષોની વચ્ચે હોય છે. ॥૪૪॥

તથા—વળી આ મુમુક્ષુને બીજા પણ લાભો થાય છે. તે કહે છે—

ભયં નાતીવ ભવજં, કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ।

તથાઽનાભોગતોઽપ્યુચ્ચૈર્ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥ ૪૫ ॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને સંસારજન્ય ભય અત્યંત હોતો નથી, ઉચિત કાર્યમાં કૃત્યહાનિ સંભવતી નથી, તથા અનાભોગપણે પણ અનુચિતક્રિયા સર્વથા હોતી નથી. ॥ ૪૫॥

ટીકા-“ભયં નાતીવ ભવજં” તથાઽશુભાઽપ્રવૃત્તેઃ, “કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે” સર્વ-સ્મિન્નેવ ધર્માદરાત્, તથાઽનાભોગતોઽપ્યુચ્ચૈરત્યર્થ, ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા સર્વત્રૈવ ॥૪૫ ॥

વિવેચન :- આ તારા દૃષ્ટિમાં આવેલા મુમુક્ષુ આત્માને ભવજન્ય (સંસારસંબંધી) ભય અતિશય થતો નથી. કારણ કે તે જીવો અશુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, જે અશુભકામમાં પ્રવૃત્તિ કરે, ખોટાં કામ કરે, છૂપાં પાપો કરે તેને ભય અવશ્ય હોય છે. પરંતુ આ જીવ તેવાં ખોટાં કામો કરતો નથી, પ્રભુની ભક્તિ, ગુરુની સેવા-વૈયાવચ્ચ જેવાં ઉત્તમ કામોમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ-શરણ ગ્રહણ કર્યું છે. એટલે ભવભય ટળ્યો છે. હે પ્રભુ! તમારા આલંબનથી હું ભવસાગર તરવાનો છું. મેં તમને સ્વામી કર્યા છે. માટે મારે કોઈનો પણ ભય નથી, મારી બધી જ પ્રવૃત્તિ શુભમાં છે. અશુભથી તદ્દન નિવૃત્તિ છે. પછી મને ભય શાનો ? એમ આ જીવને સહજપણે જ નિર્ભયતા આવે છે. જેને બળવાન પુરુષનો સાથ હોય તેને ભય કેમ હોય ?

ગાથા : ૪૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૮૯

આ વૈરાગ્યવાસિત હૈયાના કારણે જ ઉચિતકરવા લાયક ધર્માદિકાર્યમાં કદાપિ કૃત્યહાનિ થતી નથી, અને અજાણતાં પણ અતિશય અનુચિતક્રિયા આ જીવો કરતા નથી. આ દશામાં આવેલા જીવો અશુભકાર્ય કદાપિ કરતા નથી અને શુભકાર્ય કદાપિ મુક્તા નથી. ધર્મનાં સર્વકાર્યો પ્રત્યે ઘણો જ આદરભાવ હોવાથી કોઈ પણ શક્ય એવાં ધર્મ કાર્ય ચૂકતા નથી. અનાભોગ (અણસમજ)ના કારણે અથવા અનુપયોગ દશાના કારણે નાનાં નાનાં અનુચિત કાર્યો કદાચ થઈ જતાં હશે, તથાપિ જેને “અત્યંત અનુચિત” કહેવાય તેવાં (વ્યભિચાર ચોરી ઇત્યાદિક) પાપ કાર્યો તો અનાભોગથી પણ આ જીવો કરતા નથી. મોહનીયકર્મની લઘુતાના કારણે જ ક્ષુદ્રતા-તુચ્છતા, ચોરી અને વ્યભિચારાદિ દોષો આ જીવોને સહજભાવે જ ગમતા નથી. તેને બદલે ઉદારતા-ગંભીરતા-સદાચારતા આદિ ગુણો જ સ્વભાવ-પ્રિય બની જાય છે. તેઓના મન-વચન અને કાયાના યોગો પ્રભુભક્તિ-ગુરુભક્તિ અને સંવેગ-નિર્વેદથી એવા રંગાયેલા હોય છે કે સર્વથા અથવા દેશથી પણ હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. કોઈને પણ દુઃખ થાય તેવું વર્તન કરતા નથી. હિત-મિત-અને તથ્ય વચન બોલે છે. ન્યાય અને પ્રામાણિકતાથી ધનોપાર્જન કરે છે અન્યાય, અનીતિ, ચોરી દૂરથી જ ત્યજી દે છે. સર્વથા બ્રહ્મચારી અથવા સ્વદારાસંતોષી થઈને રહે છે. પરંતુ પરસ્ત્રી, કુમારિકા, કે વેશ્યા તરફ કદાપિ દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. અપરિગ્રહી અથવા પરિમિત પરિગ્રહી રહે છે. પરંતુ લોભી-લાલચુ કે દગાબાજ બનતા નથી. આ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય ઉચિત અને શક્ય એવા સર્વકાર્યમાં ધર્મના આદરપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારો હોવાથી તથા સર્વ પાપકારી કાર્યોમાં અજાણતાં પણ અનુચિતક્રિયામાં અપ્રવૃત્તિ કરનારો હોવાથી સંસારજન્ય કોઈ પણ ભય તે જીવોને નથી. આ રીતે આ જીવ અત્યંત સરળપરિણામી બને છે. ॥૪૫॥

एवं=આ પ્રમાણે તેનો વિકાસ સમજાવે છે-

कृत्येऽधिकेऽधिकगते, जिज्ञासा लालसान्विता ।

तुल्ये निजे तु विकले, सन्त्रासो द्वेषवर्जितः ॥ ४६ ॥

ગાથાર્થ = ગુણથી અધિક એવા પુરુષમાં રહેલા અધિક ધર્મકાર્યમાં સદા તે ધર્મ કાર્ય કરવાની લાલસા યુક્ત જિજ્ઞાસા હોય છે અને તે યોગીની સાથે તુલ્ય પણ કંઈક ઉણપવાળી એવી પોતાની ધર્મક્રિયામાં દ્વેષરહિત સંત્રાસ (હાર્દિક દુઃખ) હોય છે. ॥૪૬॥

ટીકા - “કૃત્યે”-ધ્યાનાદૌ, “અધિકે”-સ્વભૂમિકાપેક્ષયા “અધિકગતે” આચાર્યાદિવર્તિનિ “જિજ્ઞાસા”’સ્ય કથમેતદેવમિતિ “લાલસાન્વિતા”-અભિ-

૧૯૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૭

લાષાતિરેકયુક્તા । “તુલ્યે”-કૃત્યે વન્દનાદૌ, “નિજે” ત્વાત્મીય એવ, “વિકલે”-
કાયોત્સર્ગકરણાદિના, “સન્નાસો” ભવત્યાત્મનિ “હા!” વિરાધકોઽહમિતિ,
“દ્વેષવર્જિતો”ઽધિકેઽધિકૃતદૃષ્ટિસામર્થ્યાદિતિ ॥૪૬ ॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલ મુમુક્ષુ જીવ પોતાનામાં જે ધર્મક્રિયા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેનાથી અધિક ગુણવાળા મહાત્મા પુરુષની અધિક ધર્મ ક્રિયા જોઈને તેમના પ્રત્યે દ્વેષ-ઈર્ષ્યા કે અદેખાઈ કરતો નથી. પરંતુ તે જોઈને વધારે ને વધારે બહુમાન કરે છે અને આ કારણથી તે ભૂમિકાના ગુણો પોતાનામાં મેળવવાની લાલસા (ભાવના) યુક્ત જિજ્ઞાસા સ્વયં જન્મે છે. મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમની અસંખ્યજાતની તરતમતા છે. તેથી યોગનાં અસંખ્યસ્થાનો છે. કોઈ ઉંચાસ્થાને, કોઈ તુલ્યસ્થાને, અને કોઈ હીનસ્થાને પણ વર્તનારા હોય છે. તેમાં પોતાનાથી જે મહાયોગીઓ છે. જેમનામાં પોતાના કરતાં વધારે ભક્તિભાવ દેખાય છે. અધિક ધર્મરાગ જણાય છે. વિશુદ્ધિપૂર્વકની તપ-સ્વાધ્યાય-વંદન-પ્રતિક્રમણ પચ્ચક્ષ્ણાણ આદિની ધર્મક્રિયા નિહાળાય છે. વિધિપૂર્વકનું ઉંચું આચરણ જેમાં દેખાય છે તે મહાયોગીઓને નીહાળીને આ મુમુક્ષુ જીવ વિસ્મયમાં જ પડી જાય છે વિચારણામાં જ ગરકાવ થઈ જાય છે જાણે મંત્રમુગ્ધ બન્યો હોય તેમ સ્થિર થઈ જાય છે અને ચિંતવે છે કે આ યોગીઓ આવી ઉંચી આત્માદશા કેવી રીતે પામ્યા હશે ? શરીરની મમતા મુકી આવી આશ્ચર્યકારક ઉત્કૃષ્ટ આત્મ-સાધના કેવી રીતે સાધી શક્યા હશે? અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યયુક્ત ધર્મક્રિયાઓ તે યોગીપુરુષો કેવી રીતે કરતા હશે ? એમ વિચારસરણીમાં અને આશ્ચર્યમાં ડૂબી જઈ તેવા પ્રકારની ધર્મસાધના મેળવવાની તીવ્ર અભિલાષા પૂર્વક (જિજ્ઞાસા) જાણવાની ઈચ્છા કરે છે. માત્ર પારકાના ઈતિહાસમાં જ ઉતરવા પુરતી આ જિજ્ઞાસા નથી. પરંતુ આવી ઉત્તમ સત્ક્રિયાઓ મને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? તેના ઉપાયોને તેમની પાસેથી જાણીને હું પણ તેમ કરું, એમ પોતાનાથી અધિક (ગુણવાળી વ્યક્તિ)માં રહેલા અધિક કૃત્યને વિષે તે મેળવવાની લાલસાવાળી જિજ્ઞાસા આ મુમુક્ષુ જીવને થાય છે. સારાંશ કે પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ અધિક ગુણપાત્ર આચાર્યાદિમાં રહેલ પોતાનાથી અધિક એવા ધ્યાન-તપ-સ્વાધ્યાય અને વંદનાદિ કાર્યમાં “આ યોગીઓએ આવી દશા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી!” એમ જાણવાની અને પોતાને મેળવવાની લાલસા (અભિલાષા)ના અતિરેકથી યુક્ત એવી જિજ્ઞાસા અસ્ય-આ જીવને થાય છે. કહ્યું છે કે-

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે ।

ભવસાયર લીલાએ, ઉતરે સંયમ ક્રિયા નાવે ॥ ધન્ય તે મુનિવરા૦ ॥

ગાથા : ૪૬-૪૭

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૯૧

ભોગપંક તજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા ।
 સિંહ પરે નિજ વિક્રમસૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા ॥ ધન્ય તે મુનિવરા ॥
 જ્ઞાનવંત જ્ઞાનીશું મલતા તન મન વચને સાચા ।
 દ્રવ્ય ભાવ સુધા જે ભાષે, સાચી જિનની વાચા ॥ ધન્ય તે મુનિવરા ॥
 (સાડાત્રણસો ગાથાનું સ્તવન. પૂ. ઉ. યશોવિજયજી)

આ યોગીને પોતાનાથી અધિક વ્યક્તિની અધિક-ક્રિયા નિહાળીને લાલસાયુક્ત જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી જ તે મહાત્માઓની સાથે બાહ્યથી તુલ્ય એવી વંદન-તપ-સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણાદિ જે જે ધર્મક્રિયાઓ પોતે કરે છે તેમાં તેને પોતાની ઘણી જ ન્યૂનતા-વિકલતા દેખાય છે. તે દેખીને યોગીઓ ઉપર દ્વેષ એટલે ઈર્ષ્યા કે અદેખાઈ થતી નથી પરંતુ પોતાના ઉપર ઘણો ત્રાસ (મનમાં દુઃખ-ખેદ) થાય છે તે યોગીજનોની નિશ્ચલતા ક્યાં ? અને મારી ચંચળતા ક્યાં ? તેઓની વિધિસાપેક્ષતા ક્યાં ? અને મારી વિધિનિરપેક્ષતા ક્યાં ? તેઓની અપ્રમત્તતા ક્યાં ? અને મારી પ્રમાદદશા ક્યાં ? તેઓની એકાગ્રતા ક્યાં ? અને મારી વ્યગ્રતા ક્યાં ? એમ પોતાની સાથે તુલ્ય એવી પણ યોગીની સર્વોત્તમ ક્રિયા જોઈને પોતાનામાં જેમ જેમ વિકલતા-ઉણપ-ખામી દેખાય છે તેમ તેમ પોતાનું અભિમાન ઓછું થાય છે. પોતાને દોષિત દેખે છે એટલે સુધરવાના ઉપાયો વિચારે છે. ગુણીપુરુષો પ્રત્યે પ્રમોદભાવ ઉપજે છે. પોતાને પોતાની જાત દોષ ભરેલી અને કંઈક વિરાધક દેખાય છે. વિરાધના દૂર કરવાના ભાવો જન્મે છે. વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. ગુણીજનોની સેવામાં-અનુકરણમાં અધિક જોડાઈ જાય છે.

સારાંશ કે પોતાના સંબંધી કરાતા વંદનાદિ ધર્મકૃત્યોને વિષે તથા કાયોત્સર્ગ કરવા આદિના વિષયમાં (સ્થિરતાપૂર્વક કાયોત્સર્ગ ન થવાના કારણે) વિકલતા જણાતાં પોતાનામાં જ સંત્રાસ-દુઃખ થાય છે એટલે પોતાની જાત પ્રત્યે તિરસ્કાર છુટે છે કે અરે, હું કેવો નિર્ભાગ્યશિરોમણી છું. કે જે આવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા પામીને પણ યથાર્થ વિધિ ન સાચવવા વડે વિરાધક બનું છું અને આવી ઉત્તમ તારક ક્રિયાઓ દ્વારા જે કર્મનિર્જરાની કમાણી કરવી જોઈએ તે કરી શકતો નથી અને પેલા મહાત્મા શ્રેષ્ઠ કમાણી કરતા છતા કેવા ઉત્કટ યોગી થયા છે ? એમ પ્રસ્તુત આ તારાદૃષ્ટિના સામર્થ્યથી અધિકગુણવાળા યોગી ઉપર (પ્રમોદભાવ જન્મે છે પરંતુ) દ્વેષ થતો નથી, અને પોતાનામાં હીનતાનું દુઃખ થાય છે જે આગળ વિકાસ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. ॥૪૬॥

દુઃખરૂપો ભવઃ સર્વઃ, ઉચ્છેદોઽસ્ય કૃતઃ કથમ્ ।

ચિત્રા સતાં પ્રવૃત્તિશ્ચ, સાઽશેષા જ્ઞાયતે કથમ્ ॥૪૭॥

૧૯૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૭

ગાથાર્થ = આ સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ છે. તેનો ઉચ્છેદ ક્યાંથી થાય ! અને કેમ થાય ! મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યકારી છે. તે સઘળી કેમ સમજાય ! ॥૪૭॥

ટીકા - “દુઃખરૂપો ભવઃ સર્વો” જન્મજરાદિરૂપત્ત્વાત્, “ઉચ્છેદોઽસ્ય” ભવસ્ય, “કૃતો” હેતોઃ ક્ષાન્ત્યાદેઃ, “કથં” કેન પ્રકારેણ । ચિત્રા “સતાં”-મુનીનાં, પ્રવૃત્તિશ્રૈત્યકર્માદિના પ્રકારેણ, “સાઞ્જ્ઞા ઝાયતે કથં” તદન્યાપોહતઃ ॥૪૭॥

વિવેચન :- આ તારા દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવની વિચારધારા પ્રતિદિન વૈરાગ્ય તરફ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. તે જીવ વિચારે છે કે- આ સઘળો સંસાર દુઃખમય છે. શારીરિક રોગો, કુટુંબના વિયોગો, ધન-યશાદિની અપ્રાપ્તિ, તથા વિયોગ ઇત્યાદિ દુઃખોથી ભરેલો આ સંસાર તો દુઃખરૂપ છે જ, પરંતુ નિરોગી દેહ, રૂપવાન્ સ્ત્રી-પુત્રાદિ, વિશિષ્ટ ધન-માનાદિ, ગાડી, વાડી, આદિ સુખમય સંસાર પણ દુઃખરૂપ છે. એટલે જ “સર્વ” શબ્દ લખ્યો છે. કારણ કે સંસારના સુખે સુખી જીવોનો પણ સંસાર જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક આદિ અનેક દુઃખોથી ભરેલો છે. ગમે તેવા સંસારના સુખે સુખી જીવોને પણ જન્મ ધારણ કરવો જ પડે છે. નવમાસાદિ કાલપર્યંત ગર્ભમાં રહેવું જ પડે છે. પ્રસવની પીડા અનુભવવી જ પડે છે ઘડપણ આવે જ છે. શરીરમાં કચલીઓ પડે જ છે શરીર નિસ્તેજ થાય જ છે. જરાવસ્થામાં આંખ-કાન-દાંત આદિની શક્તિ ક્ષીણ થતાં પરવશતા આવે જ છે. પગ થાકવાથી ચાલવાનું સામર્થ્ય તો ચાલ્યું જ જાય છે પરંતુ ઉઠવા-બેસવાનું સામર્થ્ય પણ મંદ પડી જાય છે. મરણ તો પ્રતિ-દિવસ સામે જ આવી રહ્યું છે. લઘુવયમાં અથવા ભરયુવાવસ્થામાં પણ જીવ મૃત્યુ પામતા દેખાય જ છે. શરીર જ અસંખ્ય રોગોની ખાણ છે. ડાયબીટીશ, હાર્ટફેલ, કેન્સર, જલોદર, ઇત્યાદિ મહારોગો જીવનપર્યંત પીડા આપે છે. નાના-મોટા રોગો તો સદા પીડા આપતા જ હોય છે. ધનવિયોગ, પુત્રવિયોગ, પત્નીવિયોગ, પતિવિયોગ, યશવિયોગ આદિ અનવસરે આવી પડતાં શોકની સીમા રહેતી જ નથી. આ કારણથી સુખીયો સંસાર પણ જન્મ-જરા-મરણ આદિ દુઃખોથી નિયમા ભરેલો છે માટે દુઃખમય છે. આ કારણથી આ સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ભય-ભય અને ભય જ દેખાય છે. ધન હોય તો ચોર-લુંટારા-રાજા અને સગા-વહાલા તરફથી ભય, માન હોય તો અપમાન થવાનો ભય, જીવન છે તેથી દરરોજ મરણનો ભય, ભોગોમાં રોગો થવાનો ભય, રૂપ હોય તો સ્ત્રીઓ તરફથી ફસાવાનો ભય, (સ્ત્રીમાં રૂપ હોય તો પુરુષો તરફથી ફસાવાનો ભય), એમ આ સંસારમાં જે કોઈ સુખસંપત્તિ છે તે સર્વે ભય અને દુઃખથી આકાન્ત છે. સુખસંપત્તિ ન હોય ત્યારે ન હોય તેનું દુઃખ, હોય ત્યારે લુંટાઈ જવાનું દુઃખ, સંરક્ષણ કરવાનું (સાયવવાનું) દુઃખ, અને જો વિયોગ થાય તો તેના વિરહનું અપારદુઃખ, એમ આ દૃષ્ટિવાળા જીવને સમસ્ત સંસાર દુઃખ અને ભયોથી ભરેલો દેખાય છે.

ગાથા : ૪૭

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૯૩

વળી આ જીવ વિચારે છે કે ચારગતિ રૂપ આ સંસાર છે. ત્યાં નરકમાં પરસ્પર કૃત, ક્ષેત્રકૃત અને પરમાધામીકૃત વેદનાઓ એટલી બધી છે કે શબ્દોથી જે કહી શકાતી નથી. તિર્યચગતિમાં ભૂખ-તરસ-પરવશતા-અબોલાપણું વગેરે અપાર દુઃખો નજરે દેખાય છે. માંસાહારી લોકો અકાળે વધ કરે, ગરમાગરમ તેલમાં શેકે, કાપે, ઈત્યાદિ દુઃખો જ છે. મનુષ્યગતિમાં ઈષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટસંયોગનાં અપાર દુઃખો છે. તો દેવગતિમાં અપહરણ-લડાઈ-અને મરણનાં અપાર દુઃખો છે. એમ આ સમસ્ત સંસાર દુઃખોથી અને ભયોથી ભરપૂર છે. મારે આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરવો એ જ ઉચિત છે. તે ઉચ્છેદ કયા કારણોથી થાય ? અને કેવી રીતે થાય ? તેના એકાગ્રચિત્તે વિચારો કરે છે- ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિથી આ સંસારનો ઉચ્છેદ થાય તેમ છે. મિથ્યાત્વાદિ દોષો કર્મ બંધાવનાર છે. જેનાથી જન્મ-મરણની પરંપરા વધે છે. અને સમ્યક્ત્વાદિ તથા ક્ષાન્ત્યાદિ ગુણો જ મોહને મારનાર છે. કર્મબંધને તોડનાર છે અને જન્મ-મરણ રૂપ સંસારનો અંત કરનાર છે. હવે તે ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા અને દોષોને દૂર કરવા શું કરવું ? કયા કયા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવાથી ગુણપ્રાપ્તિ અને દોષ-હાનિ થાય કે જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ શક્ય બને! એમ વૈરાગ્યવાસિત હૃદયથી ઉત્તમ વિચારો કરે છે.

સંતપુરુષોનું અનુકરણ કરવાનું મન થઈ જાય છે કે જેથી સંસારનો અંત આવે. પરંતુ તે સંત પુરુષોની પ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યકારી દેખાય છે. બુદ્ધિથી સમજાતી નથી. તેથી અનુકરણ પણ કેમ કરવું ? ચૈત્યકર્માદિ (ચૈત્યવંદન વગેરે) તેઓની ધર્મક્રિયા એટલી બધી વિધિપૂર્વકની છે. કે જે આશ્ચર્યકારી છે. તેઓ પરમાત્મા પ્રત્યે, ચૈત્યવંદન, નમન, સ્તવન, આદિ વિવિધ પ્રકારો વડે જે ભક્તિ કરે છે. તે જોઈને જ દિગ્મૂઢ થઈ જવાય છે. કેવી એકાકારતા ? કેવી તન્મયતા ? કેવી વિધિસાપેક્ષતા ? કેવો સ્વાધ્યાય! કેટલો ઉગ્ર તપ ? ઉંચી ક્વૉલીટીની કેવી સાધુતા ? અતિશય નિઃસ્પૃહ, નિરહંકારી, આવી આ સંતોની પ્રવૃત્તિ ઘણી જ આશ્ચર્યકારી અને દિગ્મૂઢ કરે તેવી છે. આહાર કરે છતાં અનાસક્તિ હોવાથી ભોગી ન કહેવાય પણ યોગી કહેવાય, તેઓની આવી ઉત્તમ સઘળી પ્રવૃત્તિ મારા વડે કેવી રીતે સમજી શકાય ? તેઓ બધી ધર્મક્રિયા વિધિપૂર્વક કરે છે. મારામાં ઘણી અવિધિ છે. તેથી તેમનામાં રહેલી ધર્મક્રિયા જેવી મારે કરવી છે. પરંતુ તેમનાથી અન્ય એવો જે અવિધિદોષ મારામાં છે. તેનો અપોહ(ત્યાગ) કરવાથી પરિપૂર્ણ વિધિપૂર્વક તેઓના સદૃશ ધર્મક્રિયા કેવી રીતે થાય ? તે સમજાતું નથી. ક્યાં તે મહંતો ? અને ક્યાં હું? તેઓની આ ઉત્તમ ધર્મચેષ્ટા સઘળી મને સમજાતી પણ નથી. તો તેનું અનુકરણ કરી સંસારનો ઉચ્છેદ થાય એવું કેવી રીતે કરું? ઈત્યાદિ વિચારો આ દૃષ્ટિમાં આવે છે.

ચો. ૧૩

૧૯૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૮

તે યોગી મહાત્માઓની ધર્મક્રિયા ચિત્રા=ભિન્ન ભિન્ન જાતની છે. ભૂમિકાભેદે અથવા સંપ્રદાયભેદે ભિન્ન ભિન્ન આચરણ દેખાય છે. તેમાં કઈ ઉપયોગી ? અને કઈ મને અનુપયોગી? કઈ ક્રિયા મને ઉપકારક ? અને કઈ ક્રિયા મને અનુપકારક? તદન્યાપોહત:=તેમાંથી જે અનુપકારક હોય એવી અન્યનો ત્યાગ કરીને જે ઉપકારક હોય તેને હું કેવી રીતે જાણું ? ઈત્યાદિ વિચારો આ દૃષ્ટિમાં આવે છે. વળી તટસ્થતા, લઘુતા, સરળતા, આદિ ગુણોના કારણે તેમની પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રને અનુસારે જ પ્રવર્તે છે. ॥૪૭॥

યત:= કારણ કે-

નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા, સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિહ, તદિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥૪૮॥

ગાથાર્થ = અમારી તેવી મોટી પ્રજ્ઞા નથી, અને શાસ્ત્રોનો વિસ્તાર ઘણો મહાન્ છે. તેથી આ બાબતમાં શિષ્ટપુરુષો જ પ્રમાણભૂત છે. એવું આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો જીવ સદા માને છે. ॥૪૮॥

ટીકા -“નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા”-સંવાદિની, સ્વપ્રજ્ઞાવિકલ્પિતે વિસંવાદ-દર્શનાત્, તથા “સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ”-તત્તત્પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । एवं “શિષ્ટાઃ” સાધુ-જનસમ્મતાઃ “પ્રમાણમિહ” વ્યતિકરે તસ્માદિત્યેવમસ્યાં દૃષ્ટૌ “મન્યતે સદા”-યત્તૈરાચરિતં તદેવ યથાશક્તિ સામાન્યેન કર્તુ યુજ્યત ઇત્યર્થઃ ॥૪૮॥ ઉક્તા તારા ॥

વિવેચન :- સંત મહાત્મા યોગી પુરુષોની બધી પ્રવૃત્તિ ચિત્ર-વિચિત્ર અને આશ્ચર્યકારી છે તથા ભૂમિકા-ભેદે અને સંપ્રદાય-ભેદે ભિન્ન ભિન્ન પણ છે. મારાથી બધી પ્રવૃત્તિ સમજી શકાય તેમ નથી. કારણ કે મારામાં તેવી મોટી સંવાદવાળી પ્રજ્ઞા એટલે વિસંવાદ વિનાની પ્રજ્ઞા નથી. સંવાદિની એટલે જિનોક્ત શાસ્ત્રની સાથે અવિરોધિની તેવી મહાપ્રજ્ઞા મારામાં નથી. કારણ કે હું મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ એમ બે જ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અલ્પમાં પણ અલ્પ ક્ષયોપશમવાળો છું. અને તેમાં મોહનીયકર્મનો તેવો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ હજુ થયો નથી તેથી આવી પ્રાપ્ત થયેલી ક્ષયોપશમિકભાવની અલ્પ સ્વ-પ્રજ્ઞા વડે સ્વચ્છંદપણે વિશેષ વિશેષ કલ્પનાઓ કરવામાં વિસંવાદ થઈ જાય છે. વિસંવાદ આવ્યા વિના રહેતો જ નથી. આ રીતે મારી પ્રજ્ઞા અલ્પવિષયવાળી છે અને શાસ્ત્રોનો વિસ્તાર અતિશય ઘણો મહાન્ છે. ઘડા વડે દરીયો માપવા જેવું આ કામ છે. શ્રુતસાગરનો પાર પામવામાં તો મહામતિવાળા મહાત્માજનો

ગાથા : ૪૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૯૫

પણ થાકી જાય છે તો પામર એવા મારું શું ગર્જું ? સર્વજ્ઞ પરમાત્માનાં ત્રિપદીનાં વચનો સાંભળી જેઓએ દ્વાદશાંગી બનાવી, તે શાસ્ત્રસંદોહમાં બહુશ્રુતોને પણ પ્રવેશવું દુષ્કર છે. તો શ્રુતબુદ્ધિ રૂપ વૈભવથી હીન એવા મારો તો પ્રવેશ જ શક્ય કેમ બને?

ઈન્દ્રિયગોચર ભાવો પણ જ્યાં અલ્પ જ જણાય છે પૂરતા જણાતા નથી ત્યાં અતીન્દ્રિયભાવોને જાણવાની વાત જ કેમ કરાય ? માટે સજ્જનોને સમ્મત એવા “શિષ્ટ” પુરુષોને આ બાબતમાં મારે પ્રમાણ માનવા જોઈએ, તેઓએ જે કહ્યું છે, જે આચર્યું છે. તે જ મારે માનવું જોઈએ. અને આચરવું જોઈએ. તેઓનું વચન જ પ્રમાણ અને માનનીય છે. જેમકે ભગવાને અનંત સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોથી ભરેલો આ લોક કહ્યો છે. તે જીવો ભવ્ય-અભવ્યરૂપ છે. અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર છે. સાત નારકી છે. ઈત્યાદિ કહ્યું છે. ગમે તેટલી હું મારી પ્રજ્ઞા દોડાવું તો પણ આ ભાવો મને નથી જ દેખાવાના, અને તેથી નથી જ સમજાવાના, માટે મારે સજ્જનોને સંમત એવા શિષ્ટપુરુષોને જ પ્રમાણ માનીને ચાલવું જોઈએ. મારી પોતાની બુદ્ધિના ઘોડા દોડાવવા જોઈએ નહીં, ખોટાં ડફાણ-કરવાં જોઈએ નહીં. મિથ્યા અભિમાન રાખવું જોઈએ નહીં. તેથી આવી બાબતમાં તેઓ વડે જે આચરણ કરાયું, કથન કરાયું, તે જ મારે અનુસરવું અને માનવું યોગ્ય છે. આવા પ્રકારના આજ્ઞાનુસારિતાના ભાવો આ દૃષ્ટિવાળામાં તરવરે છે. જ્ઞાનીઓ અને યોગીઓ પ્રત્યે અતિશય-શ્રદ્ધા ભક્તિ અને બહુમાન પ્રવર્તે છે. ક્યાંય પણ મોટા થવાની ભાવના થતી નથી કહ્યું છે કે-

શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી, મન૦ વિશિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ રે. મન૦

સુજશ લહે એ ભાવથી, મન૦ ન કરે જુઠ ડફાણ રે. મન૦

(યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય. પૂ. ૩. યશોવિજયજી)

અહીં એક બાબત ખાસ વિચારવા જેવી છે કે શાસ્ત્રની સાથે અવિરોધિની એટલે સંવાદિની જે મતિ તેને જ પ્રમાણ માની છે. આજકાલ લોકો શાસ્ત્રોમાં શું કહ્યું છે તેની ઉપેક્ષા કરીને અમને તો આમ જ અનુકૂળ છે. અમારા દેશમાં તો આમ જ કરાય, જૈનધર્મને સાચવવો હોય તો કાળપ્રમાણે આમ જ કરવું પડે ઈત્યાદિ મનની કલ્પનાઓ પ્રમાણે ફેરફાર કરે છે. તે બધી વિસંવાદિની મતિ જાણવી આવી આચરણ-ભેદવાળી પ્રવૃત્તિથી સામાન્યજીવો દ્વિધામાં પડે. શાસ્ત્રાનુસારિણી મૂલ આચરણ કાળાન્તરે નષ્ટ પામે અથવા હાનિ પામે. નવા નવા પક્ષો થતાં શાસન ચાલણીની જેમ ઈચ્છ ભિન્ન થાય. તેથી જ “શાસ્ત્રાનુસારિણી (સંવાદિની) મતિની અતિશય મહત્તા છે.

૧૯૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૮

વર્તમાનકાલે ભારતમાં જો ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ આ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે તો ઘણા વિસંવાદો ઓછા થાય. વિદેશોમાં તો પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા ફેરફારો કરવાની જાણે સત્તા જ મળી ચૂકી હોય તેમ ત્યાંના જૈન સમાજના કેટલાક લોકો વર્તે છે. સાચી આચરણવાળા જ્ઞાની ગીતાર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ અને સાચા ચારિત્રસંપન્ન મુનિઓ ત્યાં જવાના નથી તેથી શાસ્ત્રની અને જૈનશાસનમાં ચાલી આવતી પ્રણાલિકાની ઉપેક્ષા કરીને દેશ અને કાળના નામે લોકોને રાજી રાખવા અને પોતાના ગર્ભિત આશયો પોષવા આવા ઘણા ફેરફારો ત્યાંના લોકો કરે છે. શાસ્ત્રની સર્વથા ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે છે. જે ઘણા દુઃખની વાત છે. આ રીતે આ જૈનશાસન ઘણું જ ડોલાઈ રહ્યું છે. તેથી જ શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષો વારંવાર કહે છે કે “શિષ્ટોની વાણી” એ જ પ્રમાણ માનવી. શાસ્ત્રાનુસારિણી (સંવાદિની) જે પ્રજ્ઞા એ જ ઉપકાર કરનારી છે. બાકી પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ફેરફારો કરવા માટે કરાતા તર્કો એ બધા કુતર્કો સમજવા. ॥ ૪૮ ॥

તારાદૃષ્ટિનું વર્ણન સમાપ્ત થયું

★ તારાદષ્ટિનો સારાંશ

તારાદષ્ટિમાં બોધ મિત્રાદષ્ટિ કરતાં કંઈક સ્પષ્ટ હોય છે. લગભગ તો બન્ને દુર્બળ જ છે. તથાપિ આ દષ્ટિ કંઈક અધિક સ્પષ્ટ છે. તેથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કંઈક અંશે અધિક હોય છે. તે બોધ ગોમયના અગ્નિકણની ઉપમાવાળો છે. પ્રકાશ થયો ન થયો અને બુઝાઈ જવાવાળો અલ્પવીર્ય યુક્ત અને અચિરકાળસ્થાયી છે. પટુસ્મૃતિના સંસ્કારો ન હોવાથી વંદનાદિ ધર્મક્રિયાઓ દ્રવ્યથી જ હોય છે. હજુ ભાવક્રિયા બને તેવા સંસ્કારો દૃઢ થયા નથી. વૈરાગ્યના ચમકારા આવે છે પરંતુ ગાઢ અનુબંધ ન થવાથી મોહનાં નિમિત્તો મળતાં જ તે બુઝાઈ જાય છે. હૃદયમાં વૈરાગ્ય હોય છે પરંતુ તે કામ કરતો નથી, નિસ્તેજ બની જાય છે. બાહ્યદષ્ટિએ ધર્મક્રિયા વિધિપૂર્વક કરે છે, પરંતુ વિષય-કષાયની વાસનાઓનું જોર હજુ ઘણું છે. તેથી ક્રિયાકાળે પણ તે ઉછળે છે. વાસનાઓ પ્રત્યેની ઉપાદેયબુદ્ધિ હજુ જતી નથી.

આ દષ્ટિમાં (૧) અનુદ્વેગ, (૨) તત્ત્વજિજ્ઞાસા, અને (૩) શૌચાદિ પાલનરૂપ તથાવિધ નિયમ, આ ત્રણ લક્ષણો હોય છે. મુક્તિ અદ્વેષના કારણે ધર્મપ્રત્યે કર્તવ્યબુદ્ધિ હોવાથી ધર્મપ્રત્યે અખેદયુક્ત અનુદ્વેગ હોય છે. થાક કે કંટાળો લાગતા નથી. જેમ ધનના અર્થને ધનોપાર્જનના કાર્યમાં રાત્રિ-દિવસ કામકાજ કરવા છતાં થાક કે કંટાળો લાગતો નથી, કામના અર્થને કામસેવનમાં રાત્રિ-ઉજાગરા કરવા છતાં થાક ઉદ્વેગ થતો નથી તેમ અહીં પણ મુક્તિનો અદ્વેષ હોવાથી ખેદ-ઉદ્વેગ લાગતા નથી. આ કારણથી જ ધર્મતત્ત્વ જાણવાની, આત્માના હિતને કરનારી વાણી સાંભળવાની તમન્ના થઈ આવે છે. તાલાવેલી લાગે છે. વધુને વધુ શાસ્ત્રાભ્યાસની ભૂખ લાગે છે. તથા શરીરશુદ્ધિ, વસ્ત્રશુદ્ધિ આદિ બાહ્યશૌચને ગૌણ કરી પરપરિણતિના ત્યાગરૂપ ભાવશૌચ તરફ આગળ વધે છે. યથાશક્તિ તપ, સ્વાધ્યાય, સંતોષ અને ઈશ્વરધ્યાન રૂપ પરિમિત કાલભાવી નિયમોનું શક્તિ અને સમયને અનુસારે વારંવાર સેવન કરે છે. આવા નિયમો રૂપ યોગનું બીજું અંગ આ દષ્ટિકાલે આવે છે.

તથા કંઈક આત્મહિતકારિણી દષ્ટિ ખુલી હોવાથી યોગકથામાં, યોગીની કથામાં અને યોગમાર્ગ સમજાવનારા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોના વાંચન-શ્રવણ અને મનનમાં વિશેષ રસ હોય છે. યોગકથાનો વિષય વાંચવામાં અને સાંભળવામાં વિશેષ વિશેષ રાગ અને રસ હોય છે. આ કારણથી આવી યોગદશા જેમાં ખીલી છે, વિકસી છે, તેવા

૧૯૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૮

યોગીઓ પ્રત્યે અતિશય બહુમાન હોય છે. હાર્દિક પૂજ્યભાવ સહિત અંતરંગ અતિશય બહુમાન થાય છે. બહુમાન હોવાથી કદાચ વિના જ તે યોગીઓની સેવા-ભક્તિમાં અને વૈયાવચ્ચમાં આ જીવ જોડાઈ જાય છે. ઓતપ્રેત બની જાય છે. સેવાથી રંગાઈ જાય છે કે જે સેવા-ભક્તિ તે આત્મામાં દિન-પ્રતિદિન યોગવૃદ્ધિ કરાવનાર જ બને છે. અને સડસડાટ મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધારનાર બને છે. તે યોગી મહાત્માઓને યોગસાધનામાં અલ્પ પણ બાધા ન આવે તે રીતે સેવા-ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરે છે અને મનમાં માને છે કે મારો જન્મ સફળ થયો, મને આવો લ્હાવો ક્યાંથી અને ક્યારે મળે ? આ કાર્યમાં મારા આત્માનો જ અનુગ્રહ (ઉપકાર) થાય છે એવી બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે, પરંતુ આવા ઉપચાર દ્વારા સાધક સંત ઉપર મારા દ્વારા ઉપકાર કરાય છે. એવો કનિષ્ઠ વિચાર તેને સ્વપ્નમાં પણ આવે નહીં.

યોગીમહાત્માઓની આવી તીવ્રભાવનાપૂર્વક કરાયેલી સેવાભક્તિથી એવું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય બંધાય છે કે જેના ઉદયકાળે ચક્રવર્તિત્વ અને દેવેન્દ્રત્વ આદિના સાંસારિક લાભો પણ યોગવૃદ્ધિની સાથે મળતા જ જાય છે. મોહના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિરૂપ હિતોદય પણ થતો જ જાય છે. પુણ્યોદયથી જેમ જેમ ઉંચા દેવલોકો મળે છે. તેમ તેમ મોહના ક્ષયોપશમ દ્વારા અભિપ્તતા પણ વધતી જ જાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યપુણ્ય અને ભાવપુણ્ય વધતાં રોગ શોક ભયાદિ તુચ્છ ઉપદ્રવો તો ક્યાંય ભાગી જ જાય છે. પોતે પણ વિશિષ્ટ પુણ્યોદયના વિપાકવાળો હોવાથી શિષ્ટોને પણ માનનીય બને છે. પોતે યોગમાં વિકાસ કરે છે અને યોગીઓની સેવાભક્તિ કરવા દ્વારા તેમના માર્ગને જ અનુસરે છે એટલે સંસારજન્ય ભયો તેને લાગતા નથી, તે ભયો તેને સતાવતા નથી, તે ભયોને જ જાણે આ મુમુક્ષુથી ભય લાગ્યો હોય તેમ ભાગી જાય છે. આ જીવ સતત જાગૃત રહે છે. તેથી ઉચિત કરવા લાયક ઉપાદેય કાર્યોમાં કંઈ પણ ચૂકતો નથી. અને ભૂલેચૂકે પણ અનુચિતકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

પોતાનાથી જે અધિક યોગદશાવાળા મહાત્માઓ છે. તેમનામાં રહેલી પોતાનાથી અધિક ધર્મક્રિયામાં “આવી ક્રિયા મારામાં ક્યારે અને કેમ આવે” એવી લાલસા (અભિલાષા)વાળી તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય છે. અને મહાયોગીઓમાં તે જ ધર્મક્રિયા અધિક નિહાળવાથી પોતાનામાં કંઈકને કંઈક ખામીવાળી તે ક્રિયા દેખાય છે અને તેથી યોગીઓ ઉપર દ્વેષ થતો નથી એટલે ઈર્ષ્યા કે અદેખાઈ થતી નથી પરંતુ પોતાનામાં રહેલી ઉણપ પોતાને ડંખે છે ત્રાસ આપે છે. અને પ્રતિદિન આવા વિચારો જ કરે છે કે આ સમસ્ત સંસાર (પછી તે દુઃખવાળો

ગાથા : ૪૮

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

૧૯૯

મળ્યો હોય કે સુખ-સંપત્તિવાળો સુખીયો મળ્યો હોય તો પણ) દુઃખ દુઃખ અને દુઃખથી જ ભરપૂર લાગે છે. જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોકાદિ ભયો કોઈને પણ છોડતા નથી, માટે તે સંસારનો મૂળથી ઉચ્છેદ કરવા જેવો છે. તે કયા ઉપાયોથી થાય? અને તેના ઉચ્છેદની વિધિ શું ? કેવી રીતે થાય? તેની જ શોધમાં વર્તે છે. વારંવાર સત્પુરુષોનું આ સંસાર છેદવા આલંબન લે છે. પરંતુ જ્યાં આલંબન લેવા અતિનિકટ જાય છે ત્યાં તેમની નિર્દોષ અને ઉત્કટ વિધિવાળી પ્રવૃત્તિ જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે, દિગ્મૂઢ થઈ જાય છે. આ શું ? કેવું મહાન્ ચારિત્ર? કેવી મહાન્ ચૈત્યવંદનાદિ વિધિપૂર્વકની નિર્દોષ ક્રિયા ? ક્યાં તે અને ક્યાં હું ? મારામાં કેવો પ્રમાદ-અવિધિ-અણસમજ, પ્રજ્ઞાહીનતા, અને તેઓમાં કેવી અપ્રમાદદશા-વિધિયુક્તતા-બુદ્ધિપૂર્વકતા અને મહાપ્રજ્ઞત્વ. તેઓની આ સઘળી સામાયારી મને કેમ સમજાય ? એટલી મારામાં પ્રજ્ઞા નથી. અને આ સમજવા માટેનો શાસ્ત્રવિસ્તાર ઘણો છે. બધું મને સમજાય જ એવો નિયમ નથી. અતીન્દ્રિયભાવો તો સમજાય તેમ જ નથી. માટે મારે શિષ્ટપુરુષોને જ પ્રમાણ માનવા જોઈએ. તેઓ જે આચરે તે આચરવું જોઈએ અને તેઓ જે કહે તે સમજાય કે ન સમજાય પણ માની લેવું જોઈએ. આવા આવા ઉમદા વિચારો આ તારાદષ્ટિમાં આવે છે અને યોગી ઉપર, યોગ ઉપર, અને શાસ્ત્રઉપર ઘણો જ પ્રેમ થવાથી તે દિશામાં આગળ વધે છે. ॥૪૮॥

ક્ર્ ક્ર્ ક્ર્ ક્ર્

અભ્યુત્થાન : ૪૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

તારા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો વિકાસક્રમ

- ૧ મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષભાવમાં વધારો.
- ૨ ગોમયના અગ્નિ સમાનબોધ (છાણાંના અગ્નિ સમાનબોધ.)
- ૩ ઉદ્વેગ દોષનો ત્યાગ તથા તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા નામના ગુણની પ્રાપ્તિ.
- ૪ જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ ઉત્તરગુણ અને શિક્ષાવ્રતાદિ નિયમોની પ્રાપ્તિ. દર્શનાન્તરના મતે શૌચ. સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરધ્યાનરૂપ નિયમોની પ્રાપ્તિ.
- ૫ યોગકથા, યોગીઓની કથા અને યોગસંબંધી શાસ્ત્રો ઉપર બહુ પ્રેમ.
- ૬ શુદ્ધયોગદશાવાળા મુનિઓ પ્રત્યે હાર્દિક પ્રેમ તથા બહુમાન.
- ૭ યોગવૃદ્ધિના ફળને આપનારી એવી યોગીઓની સેવા તથા ઉપચારવિનય.
- ૮ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ, વ્યાધિ આદિ ઉપદ્રવોનો વિનાશ.
- ૯ શિષ્ટસમ્મતતા=શિષ્ટ પુરુષોની પ્રસન્નતા.
- ૧૦ પાપની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી સાંસારિક લોકો તરફથી આવતા ભયોનો અભાવ.
- ૧૧ ઉચિત એવાં (ધર્મ અને વ્યવહારનાં) કાર્યોનો અત્યાગ.
- ૧૨ અનુચિત કાર્યોમાં અનાભોગપણે અપ્રવૃત્તિ.
- ૧૩ અધિક યોગવાળા યોગીઓની ક્રિયા જોઈ તે મેળવવાની જિજ્ઞાસા.
- ૧૪ અધિક યોગવાળાને જોઈ પોતાની હીનતાનું દર્શન અને યોગીઓ પ્રત્યે દ્વેષવર્જિત બહુમાન તેનું દુઃખ.
- ૧૫ આ સંસાર સંપૂર્ણ દુઃખ રૂપ જ છે. તેનું ચિન્તન.
- ૧૬ આવા દુઃખથી ભરેલા સંસારનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય! તેનું ચિન્તન.
- ૧૭ સજ્જનોની પ્રવૃત્તિ જોઈને આશ્ચર્યની પ્રાપ્તિ અને તે જાણવાનું પોતાનું અસામર્થ્ય.
- ૧૮ પોતાની બુદ્ધિની હીનતા અને શાસ્ત્રવૈભવની અધિકતાનો વિચાર.
- ૧૯ તેથી શિષ્ટો જ પ્રમાણ માનવા યોગ્ય છે એવી બુદ્ધિની સ્થિરતા કરવી.
- ૨૦ આ પ્રમાણે ભાવમલનો અધિક-અધિક ક્ષય કરવો તે.

તારાદૃષ્ટિનું વર્ણન સમાપ્ત થયું

(૩)

અધુના બલોચ્ચતે, તદત્રાહ—

તારાદૃષ્ટિ કહી, હવે બલાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. એટલે કે અહીં તે દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

સુખાસનસમાયુક્તં, બલાયાં દર્શનં દૃઢમ્ ।

પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા, ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ ॥૪૯॥

ગાથાર્થ = ત્રીજી બલાદૃષ્ટિમાં સુખાસનથી યુક્ત એવું દૃઢ દર્શન હોય છે. શ્રેષ્ઠ તત્ત્વશુશ્રૂષા હોય છે. અને યોગવિષયક ક્ષેપ દોષ હોતો નથી. ॥૪૯॥

ટીકા - “સુખાસનસમાયુક્તમિતિ” સ્થિરસુખાસનવત્ “બલાયાં”-દૃષ્ટૌ, “દર્શનં” પ્રાગુક્તં “દૃઢં”-કાષ્ટાગ્નિકણોપમમિતિ કૃત્વા, “પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા” જિજ્ઞાસા-સમ્ભવેતિ । “ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ” તદનુદ્વેગજ્ઞ ઇતિ કૃત્વા ॥૪૯॥

વિવેચન :- પહેલી બે દૃષ્ટિમાં અલ્પ વિવેક હતો, તેના કરતાં આ ત્રીજી દૃષ્ટિમાં વિવેકની દૃઢતા વધારે હોય છે. તેથી આત્મબળ વધે છે. “ધર્મતત્ત્વ એ જ એક વાસ્તવિક ઉપાદેય છે. એવું બળ આ દૃષ્ટિમાં આવે છે. તેથી આ દૃષ્ટિનું નામ “બલા”દૃષ્ટિ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ દૃષ્ટિમાં (૧) દર્શન (બોધ) કાષ્ટના અગ્નિકણ સમાન, (૨) સુખપૂર્વકનું “આસન” નામનું ત્રીજું યોગાંગ, (૩) પરમતત્ત્વશુશ્રૂષા એ ગુણ અને (૪) યોગના વિષયમાં ક્ષેપદોષનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) બોધ-પ્રથમની બે દૃષ્ટિ કરતાં આ દૃષ્ટિમાં દર્શન અર્થાત્ બોધ કંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. કાષ્ટના અગ્નિના કણની ઉપમાવાળો બોધ હોય છે. તૃણ અને ગોમયનો અગ્નિકણ અલ્પપ્રકાશવાળો, અલ્પકાળ રહેનારો, અને અલ્પસામર્થ્યવાળો હોય છે. પરંતુ કાષ્ટના અગ્નિનો કણ તેનાથી વિપરીત હોય છે એટલે કે તે બન્ને કરતાં અધિક પ્રકાશવાળો, અધિકકાળ રહેનારો, અને અધિક સામર્થ્યવાળો હોય છે. તેની જેમ આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન તીવ્ર પ્રકાશવાળું, દીર્ઘકાળ રહેનારું અને અધિક સામર્થ્યવાળું હોય છે. તેથી આ જ્ઞાન પટુસ્મૃતિના સંસ્કારો કરાવે છે. પ્રયોગકાળે પણ

૨૦૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૯

જ્ઞાનદશા જાગૃત રહે છે. ભોગોમાં હેયબુદ્ધિ અને યોગમાર્ગમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ આ દૃષ્ટિમાં સવિશેષ બને છે. તેથી કોઈ દેવતાઈ ભોગોની લાલચ આપે તો પણ ભોગો તરફની હેય બુદ્ધિ ટકી રહે છે. અને યોગમાર્ગવાળા જીવનમાં જે ઉપાદેય બુદ્ધિ થઈ છે તેના સંસ્કાર વધારે મજબૂત બને છે. તેથી અશુભનો અનુબંધ ઢીલો થઈ જાય છે અને શુભનો અનુબંધ ગાઢ-મજબૂત થાય છે. પ્રથમની બે દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનદશા નબળી હતી તેથી ધર્મમાર્ગમાં રુચિ હોવા છતાં ભોગમાં પણ રુચિ હતી, જેથી સંસ્કાર પડતા ન હતા. જ્યારે આ દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનદશા સતેજ બની છે. તેથી ધર્મમાર્ગમાં સવિશેષ રુચિ છે. (કર્મોદયથી ભલે ભોગ સેવે છે પરંતુ ભોગમાં હેયબુદ્ધિ કંઈક અંશે પ્રગટી છે. તેથી ધર્મમાર્ગમાં સાનુબંધ રુચિ થાય છે, જે ઉત્તરોત્તર સાંકળના અંકોડાની જેમ અધિકને અધિક ધર્મમાર્ગને ખેંચી લાવે છે.

હવે તે મુમુક્ષુ જીવને સદ્ગુરુ પ્રત્યે પરમ ભક્તિભાવ જન્મે છે. અધ્યાત્મ વરસાવનારાં સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યે પરમપ્રેમ અને બહુમાન પ્રગટે છે. તેની આજ્ઞા પ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. સદ્ગુરુને અને સદ્શાસ્ત્રને પોતાનું સર્વસ્વ માને છે. તેની સાથે ઓતપ્રોત અને અધિકાધિક તન્મય બને છે.

(૨) આસન - આ દૃષ્ટિમાં યમ-નિયમ પછીનું “આસન” નામનું યોગનું ત્રીજું અંગ જે છે તે પ્રાપ્ત થાય છે. આસન એટલે સ્થિર થવું. બેઠક જમાવવી, બેસવાની સ્થિતિ દૃઢ કરવી તે, આ આસન બે જાતનું છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી, મનની ચંચળતા અને કાયાની અસ્થિરતા જ્યાં દૂર થાય, તેવી રીતે મનની સ્થિરતા પૂર્વક પન્નાસન, પર્યકાસન આદિ કોઈ પણ એક પ્રકારના આસનપૂર્વક કાયાને સ્થિર કરવી તે દ્રવ્યથી સુખાસન કહેવાય છે ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધવા માટે આ દ્રવ્યસુખાસન પણ સહકારીકારણ રૂપે આવશ્યક છે આદરેલી ધર્મસાધનામાં તેના કાલસમાપ્તિ સુધી સ્થિરતાથી સુખપૂર્વક બેસી શકાય. તેવાં આસનો સાચવવાપૂર્વક સાધના કરે જેથી શારીરિક પીડા તેમાં વિઘ્નકર્તા ન થાય. આ રીતે દ્રવ્યાસન સહાયક જાણવું તથા આ ચિત્ત અનાદિકાળથી પરભાવદશામાં આસન કરીને બેઠું છે. તેને ત્યાંથી ઉઠાવી સ્વભાવદશામાં તેનું આસન જમાવવું. આ રીતે પ્રસન્નચિત્તે આકુળવ્યાકુળતા વિના એકાગ્રમને ધર્મમાર્ગમાં વધારે સ્થિર થતો જાય તે ભાવથી સુખાસન કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિમાં પટુસ્મૃતિ હોવાથી, અને યમ-નિયમ દ્વારા વ્રત પાળવાના સંસ્કાર પડેલા હોવાથી, તથા ધર્મમાર્ગમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ કંઈક દૃઢ થઈ હોવાથી પ્રારંભ કરેલાં ધર્મકાર્યોમાં દ્રવ્યથી સ્થિર અને સુખકારી બને એવા આસન પૂર્વક બેઠક કરે છે. તેથી ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયાકાલે સ્થિરતાવાળું જ આસન હોય છે આ જીવ આડા અવળાં ડાફોરીયાં મારતો નથી શારીરિક મુદ્રાઓ સાચવે છે. તેથી ભાવથી પણ કંઈક આસન ઘટે છે.